

Dušan JELIĆ

**PRILOG IZUČAVANJU UČEŠĆA BAČKIH JEVREJA U NOR-u
NARODA JUGOSLAVIJE**

B E O G R A D, 1975.

UMESTO PREDGOVORA

Želju da napišem nešto poput ove monografije nosim još od dana oslobođenja, kao izraz: zahvalnosti trajnog sećanja na nemilosrdno uništenu porodicu Han, braću Imrea, Oskara i Ištvana i njihove roditelje Jenea i Rozu. Bili su mi daleko više nego školski drugovi i susedi, bili kao braća, odnosno drugi dragi i nesebični roditelji. Kada se nisu vratili iz nemačkih koncentracionih logora, odnosno iz kažnjeničkih i radnih jedinica iz Ukrajine i Bora, osećao sam to kao trajan i nenadoknativ gubitak. Nešto ljudsko, drugarsko i lepo zauvek je nestalo iz moje neposredne blizine. Ostala je samo želja da se na neki način samo odužim seni tih plemenitih i krasnih ljudi.

I sada, kada mislim da sam taj lični dug u relativno skromnim okvirima otplatio, smatram potrebnim da i ovom prilikom posebno izrazim zahvalnost onim drugovima koji su mi u ovom dosta napornom poslu nesebično, svojim savetima, sugestijama i obaveštenjima pružali pomoć.

To se pre svega odnosi na dr-a Andriju Gamsa koji mi je pomagao savetima i stalno upućivao na nove izvore građe. To isto odnosi se i na druga Jašu Romana, pukovnika u penziji, koji mi je stavio na raspolaganje i uvid svoju bogatu i pedantno sređenu ličnu kartoteku sa podacima gotovo svih jugoslovenskih Jevreja, stradalnika u toku II svetskog rata.

Nadalje se zahvaljujem na korisnoj i nesebičnoj pomoći koju su mi pri skupljanju podataka pružali Đorđe Hajzler, penzioner iz Novog Sada, dr Zoltan Biro, penzioner iz Beograda, Bernard Fišer, vojni penzioner iz Beograda, dr Teodor Kovač, lekar iz Novog Sada, Zdravko Isijanov, penzioner iz Novog Sada, dr Marta Husar i njen brat dr Imre, lekari iz Beograda, Vera Vajs-Štajner, penzioner iz Beograda, dr Ljubica Dajč-Medigović, lekar iz Budve,

Tíbor Gotesman, publicista iz Subotice, Arpad Verteš, penzioner iz Novog Sada, Đula Lukač, publicista iz Subotice, Gertruda Šer — Galac, penzioner iz Beograda, Nandor Glid, vajar iz Beograda, Agnesa Sas, penzioner iz Beograda, ing Eva Cuker, penzioner iz Beograda, Laslo Lošic, penzioner iz Sombora, Ištvan Senderđi, naučni saradnik Gradske biblioteke u Subotici, kao i još mnogi drugi učesnici i svedoci tih revolucionarnih i tragičnih događaja.

Posebno sam zahvalan Jevrejskom istorijskom muzeju iz Beograda koji je ovaj rad uvrstio u svoj Zbornik.

Na kraju, uveren sam da ovaj rad, usled mnogih objektivnih i subjektivnih razloga, nije uspeo da obuhvati i osvetli svu materiju vezanu za problem učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije, ali ukoliko moj napor izražen kroz ovo skromno delo bude podstakao na nova istraživanja, pisanja i publikovanja, onda je on postigao svoj željeni cilj.

A u t o r

»Izvesno je da sam po plemenskoj pripadnosti jevrejskog porekla i pripadam jugoslovenskoj zajednici...«

Enriko Josif,
Savremeni jugoslovenski
kompozitor

»Rat je produženje politike drugim sredstvima.'
Klauzevic

I

JEVREJI U PODUNAVLJU I BAČKOJ

Istorijski dokumenti govore da su Jevreji živeli u Mađarskoj i Bačkoj još pre turskih osvajanja. Čak i ministar finansija poslednjeg mađarskog kralja iz loze Jagelovića, Imre Fortunatus, bio je pokršteni Jevrejin.

Kao što je već napomenuto, socijalni položaj Jevreja u srednjovekovnoj Mađarskoj, zbog određenih opšteprivrednih razloga, nikada nije bio naročito loš. Međutim, njihov položaj se ne može izuzeti iz onog opšteg istorijskog i ekonomskog kompleksa koji je karakterističan za to socijalno nesigurno razdoblje feudalnog razvoja Evrope.

Prisutnost Jevreja u Bačkoj je evidentna i od samog njenog oslobođenja od Turaka, 1699. godine. U prvo vreme to su uglavnom samo pojedine familije koje su naseljene po raznim mestima. U to vreme Jevreji, sem Novog Sada i još nekih manjih mesta, i pored toga što su plaćali vrlo znatni jevrejski porez (*taxis iudeorum*), u mnogim mestima i gradovima Bačke, pa i u Subotici, nisu imali pravo stanovanja. To pravo će oni postepeno i potpuno ostvariti do 1867. godine — u Subotici između 1775. i 1779. godine. Prilikom popisa stanovništva 1736. godine bilo ih je samo u tri bačke opštine, i to: u Novom Sadu — 15, u Sivcu — 1, i u Baji — 6 domaćinstava. Sva navedena domaćinstva živela su isključivo od zanatstva (mesari, pecači rakije, obrađivači, krojači), trgovinom (gvoždarijom, kožom, vinom, žitaricama, mešovitom robom i dr.), posredovanjem, kirijašenjem, snabdevanjem vojske i dr.

Po podacima vanrednog popisa iz 1753. godine u Somboru je nastanjeno sedam, a u ostalim bačkim mestima 63 porodice.

Revolucionarni događaji u Evropi tokom 1848/49. god. iz temelja su potresli trošnu zgradu feudalizma. Austrijska vlada pod pritiskom događaja proklamuje ravnopravnost svih naroda. Međutim, kada je revolucija potisnuta, austrijski dvor je prenebregao već proklamovane slobode i do daljeg odložio emancipaciju milion i po Jevreja gusto naseljenih po Češkoj, Galiciji i Mađarskoj, gde su dotad smatrani strancima. Revolucionarni događaji su oduševljeno povukli za sobom većinu Jevreja, pogotovo u Mađarskoj, kon-

kretno u Bačkoj, gde su u srpsko-mađarskom sukobu gotovo bez izuzetka stali na stranu Mađara.¹ Motivi i razlozi toga su bili potkrepljeni povoljnim položajem koji su do tada imali u mađarskoj sredini.

Kada se Austrija našla u ratu sa Bizmarkovom Pruskom, iz straha od novih revolucionarnih vrenja, austrijski dvor se 1867. god. nagodio s mađarskim vlastodršcima. Tom prilikom su izvršene neke društvene reforme. Novim Ustavom »potvrđena su načela jednakosti svih građana pred zakonom, ukinuta ograničenja u pogledu prava na boravak, na posedovanje zemlje i na izbor slobodnih profesija. Jevrejska deca su masovno nagnula u škole, univerzitete, u želji da postanu inženjeri, lekari, advokati...«²

Počev od tog događaja, Jevreji u Mađarskoj i Bačkoj su se masovno emancipovali i asimilovali kao Mađari. Oni naseljavaju gotovo sva bačka mesta. Stvaraju svoje vlastite opštine. Tokom 1891. godine taj se proces uglavnom već stabilizovao. Po podacima Ladislava Fišera, u Bačkoj, sa srezovima Baja i Bačalmaš, tada živi 19.115 Jevreja (u Subotici 1316).³

Stvaranje nove jugoslovenske države stavilo je Jevreje u nove uslove života. Naime, jevrejstvo je od Nagodbe 1867., u Bačkoj uglavnom asimilovano i odgojeno u promađarskom duhu, pa su mnogi od njih, naročito starije generacije, bili nacionalno, kulturno pa i politički okrenuti prema Mađarskoj. Jedan manji procenat među njima, uprkos sve izrazitijem antisemitizmu hortijevske Mađarske, postao je zagovornik mađarskog revizionizma.⁴

¹ *Iványi István*, »Szabatka története«, I deo, Subotica 1886, str. 487—488. Tako je između ostalog zabeleženo da su se u toku 1848/49. 29 jevrejskih mladića iz Subotice borili u redovima Košutove armije i da je subotičkim Jevrejima zbog toga, nakon mađarskog sloma 1849. godine, bio udaren od pobedničkog generala Lajnaua namet u vrednosti od 25.000 pari vojničkih cokula, čija je novčana protivvrednost iznosila 75.000 fortinti.

² *Simon Dubnov*, »Kratka istorija jevrejskog naroda«, Bgd 1961, str. 253.

³ *Ladislav Fišer*, »Jevrejstvo Bačke«, Jevrejski almanah, Bgd 1955—56, str. 93.

⁴ *Kalman Petković*, u svojoj knjizi »Aprilistol novemberig«, Subotica 1973, na str. 89 citira pismo uprave »Nepkera« u Subotici od maja 1941, upućeno vojno-okupatorskim vlastima: »90—100 Jevreja su bili u udruženju i tad kad su ih zbog toga proganjali...« Iako Petković nigde ne pominje irendentizam, on na sledećoj, 90-toj strani, upućuje na to kroz jedan drugi službeni dokument: »Trebalo spomenuti da je predsedništvo mađarskog »Nepkera« od mađarskog poslanstva u Beogradu, bolje rečeno od poslanika Bešenja, te Hofman Šandora i Bala Đule, dobijalo neposredna uputstva u pogledu sastava rukovodstva i izbora ličnosti«. *Milenko Beljanski*, u svojoj hronici »Somborski Jevreji«, na str. 32 navodi: »Do 10% ukupnog broja Jevreja u Somboru naginju ka Mađarskoj. Lider ovih je dr Lajoš Cajzl. Uz njega su Imre Kerenji, Deže Đenđeši i dr. Oni su navraćali u mađarsku, Kasinu, dok je Leo Deak, kao lider Mađara u Jugoslaviji, vrlo često viđen sa dr Cajzlom, čime se ispoljavala istovetnost nacionalnih i političkih ambicija. Međutim, okupacijom Sombora aprila 194. to prijateljstvo je prestalo. Dr Deak je postao veliki župan bačko-bodroške županije i nije nastavio prija-

Drugi, veći deo Jevreja realnije je gledao na novu državu, pogotovo pošto je mađarsko društvo posle sloma Kun Beline komune, počelo s masovnim progonima Jevreja i, u izvesnom smislu, na tom planu ideološki i praktički prethodilo hitlerovskim antisemitским zakonima. Nasuprot tome velikosrpska buržoazija nije bila opterećena antisemitizmom, pa je veći deo Jevreja prihvatio novu jugoslovensku državu kao istorijsku stvarnost.

Mnogi od predstavnika ove generacije Jevreja, kada se Jugoslavija našla u ratu sa Hitlerovom Nemačkom i Hortijevom Mađarskom, uzeli su pušku u ruke i hrabro se borili. Takav je slučaj bio sa Imrom Šrajerom, Jevrejinom iz Stare Moravice i rezervnim oficirrom, koga dnevnik »Politika«, u feljtonu od 22. VI. 1973. »Svedoci aprilskog rata«, naziva »Junakom bitke na Stracinu«.⁵

Sličnu sudbinu doživeo je Tibor Hajzler koji je studirao u Beogradu. Za vreme kratkog aprilskog rata, dobrovoljno se javio u bivšu jugoslovensku vojsku. Bio je raspoređen u jednu grupu rezervista koja je upućena iz Beograda prema Smederevu, bez uniforme, samo sa šajkačom i oružjem. Negde između Grocke i Smedereva ova grupa je došla u sukob s jačom nemačkom motorizovanom jedinicom. Slabo naoružani i neobučeni u ratnoj veštini, ovi mladići pružili su ogorčeni otpor, ali većina ih je hrabro izgignula. Među najhrabrijima je — po pričanju meštana, koji su ga sahranili — bio Tibor Hajzler.⁶ Na istovetan način se borio i Gustav Verber, Jevrejin iz Novog Sada, rezervni mornarički podoficir.

teljstvo sa Jevrejima koji su bili promađarski nastrojeni. Ovi su uvideli da su izigrani i da Mađarska, kako je vodio regent Horti, nema niče zajedničkog sa Mađarskom iz njihovih mladih dana. Ne samo dr Lajoš Cajzl nego su i svi somborski Jevreji aprila 1944. izručeni nemačkim fašistima, koji su ih otpremili u nemačke koncentracione logore i tamo najveći broj pobila. To isto kazuje i dr Teodor Kovač, lekar iz Novog Sada, u razgovoru sa autorom u Novom Sadu, kada govori o jednom svom stricu: »da je bio veliki Mađar, da je kao Jevrejin bio počasni predsednik mađarske 'Kasine' u Novom Sadu, i koji u jednoj svadi preti drugom bratu: 'Kad mi dođemo, obesiću te na luster u tvojoj sinagogi«.

⁵ O navedenom slučaju se u subotičkom zatvoru, u toku 1942. g. otvoreno govorilo. Isto je autoru ispričao Verberov nećak Eugen Verber, poznati beogradski dramski umetnik.

⁶ 1. Autoru saopštio Đorđe Hajzler, penzioner iz N. Sada.

2. O Imreu Šrajeru »Politika« je u svom broju od 22. juna 1973. g., u rubrici »Svedoci aprilskog rata pričaju«, između ostalog pisala, odnosno interpretirala pismo Kirila Koleva iz Klisure — Strezimirovci, koji između ostalog piše: »Kao rezervni podnarednik pozvan sam na vežbu oktobra 1940. god. u mesto Gornji Matejevac kod Niša... Komandir mog drugog voda bio je poručnik Imre Šrajer iz Subotice... U mestu Preševu, na putu za Skoplje, zadržali smo se 15 dana. Za sve to vreme video sam često poručnika Imre Šrajera kako usrdno vežba gađanje na topu. Tada sam se čudio toj njegovoj strasti za gađanje. Ali imao je zašta i da vežba! Iz Preševa smo ka Stracinu krenuli 1. aprila 1941. god... Ujutru smo ugledali jedan avion kako kruži na velikoj visini. Poručnik Šrajer je verovao da je naš, a ja sam

*Statistički podaci o kretanju stanovništva u Bačkoj
1910. i 1931. godine*

A

Statistika iz 1910. godine data je po ukupnom broju i procentu stanovništva, po veroispovesti, tako da se u njoj jedino Srbi — pravoslavci i Jevreji — mojsijevci prikazuju u apsolutnim vrednostima. Tačan broj Mađara, Hrvata, Slovaka i Nemaca prikriven je u masi vernika rimokatoličke vere.⁷

mu rekao da je nemački... Jasno su se videli crni krstovi na krilima. Tada se jedan izdvojio i počeo da pikira na našu bateriju i da nas mitraljira... Ovaj napad trajao je ceo sat, ali već posle onog prvog pikiranja poručnik Imre Šrajer se prvi snašao i komandovao »raspreži i u zaklone«. Kada su avioni otišli krenuli smo napred i zauzeli položaje na potpuno otvorenom terenu, bez ikakvog zaklona... Izgurali smo protivtenkovske topove na uzvišicu, rukama. Nemački avioni su i dalje kružili a naša dva mitraljeska odeljenja su na njih neumorno otvarala vatru. Oko 10 časova, tog dana, 6. aprila poručnik Imre Šrajer je prvi ugledao na putu (koji je dolazio od Krive Palanke) nemačke tenkove. Poručnik je zauzeo mesto nišandžije na topu, a ja sam bio njegov pomoćnik... Nemački tenkovi su bili udaljeni oko 2 km kad smo ispalili prvi metak. Zrno je odletelo levo, u njivu, tridesetak metara od puta. Tenkovi su se i dalje primicali. Svi smo bili napeti, jer smo znali da nas očekuje borba na život i smrt... Kada je čeon nemački tenk naišao u vidljivi prostor, pustili smo ga da se približi do našeg topa na odstojanje 20—30 metara. Tada je poručnik Imre nanišanio i komandovao 'pali'. Tenk je tako pogođen da se prevrnuo i upalio. Naišao je i drugi, ali smo i njega pogodili. Treći je zauzeo mesto pored drugog, otvarajući vatru, no i on je razoren. Četvrti tenk se približavao i ispalio raketu — signal za avijaciju, pokazujući položaj desete baterije niže od crkve u Stracinu, blizu puta.

Otvorili smo vatru na ovaj četvrti tenk i pogodili mu gusenicu. Zaustavio se, a iz kupole su iskočila tri vojnika u crnim uniformama (takve su uniforme imali tenkisti). Jedan je sa uperenim oružjem pošao prema nama. 'Gadžaj ga' povikao je poručnik Šrajer. 'Čime gospodine poručniče, kad nam nisu dali municiju za puške'. Nemač je pobegao.

Na taj način dejstvom naše baterije, celog divizion a i drugih protivoklopnih divizion a, zaustavljeni su nemački tenkovi i naterani na povlačenje. Videći da im to nije pomoglo, Nemci su nas počeli tući artiljerijom sa daljine od nekih 3—4 km. Mi smo takođe otvorili vatru na nemačke topove. Tako je započela borba u koju su se umešale i štuke.

... Sutradan, 7. aprila, pred mrak posle borbe koja je trajala dva dana i jednu noć sa tri nemačke divizije, mnogo je naših izginulo ili ranjeno, ali su i Nemci dobro dobili. Mi artiljerci se nismo mogli lako i brzo povući kao pešadija, a nismo imali čime da se branimo od njihove pešadije. Opkolili su nas iz mraka i zarobili.

Posle, kad su nas doveli u Krivu Palanku, video sam poručnika Imrea Šrajera. Radovao se što sam živ. Rekao sam mu: 'Ako su nas i zarobili, mi smo im bar pokazali kako se bije.' On me je zagrlio i video sam suze u njegovim očima. Kako sam posle saznao, ovaj hrabri oficir je po kazivanju majora Katanića, na putu kroz Nemačku, probio pod vagona i pobegao...«

⁷ *Nygrí Imre, »Visszatért délvidék nemzetiségképe, Csuka Zoltán, Délvidék Visszatért«, Budapest 1941. str. 331.*

S rez	Ukupno	rimokato- lici	pravoslavni Srbi	Jevreji
Apatinski	46.317	40.140	5.485	409
%	—	86,7	11,8	0,9
Bačalmaški	62.047	60.532	—	1.004
%	—	97,6	—	1,6
Bajski	43.739	41.991	1.116	456
%	—	96,0	2,6	1,0
Odžački	46.664	33.431	6.152	297
%	—	71,6	13,2	0,6
Kulski	48.165	12.197	4.572	516
%	—	25,3	9,5	1,1
Starobečejski	54.275	29.102	22.862	1.229
%	—	53,6	42,1	2,3
Palanački	42.037	23.794	11.961	466
%	—	56,6	28,5	1,1
Titelski	28.358	5.144	18.298	286
%	—	18,1	64,5	1,0
Topolski	53.513	30.926	1.951	1.013
%	—	57,8	3,7	1,9
Novosadski	55.386	16.838	11.787	389
%	—	30,4	21,3	0,7
Senčanski	29.065	21.429	6.869	633
%	—	73,8	23,6	2,2
Somborski	40.975	37.701	4.504	529
%	—	80,3	9,6	1,1
Žabaljski	29.345	5.662	20.698	450
%	—	19,3	70,5	1,1

S rez Gradovi	Ukupno	rimokato- lika	pravoslavni Srbi	Jevreji
B a j a	21.032	17.871	332	2.091
%	—	85,0	1,6	9,9
Subotica	96.610	85.445	3.486	3.539
%	—	90,3	3,7	3,7
Novi Sad	33.590	13.383	11.553	2.326
%	—	39,8	34,4	6,9
Sombor	30.593	16.769	11.860	1.017
%	—	54,9	38,9	3,3
Senta	29.666	26.023	2.076	1.328
%	—	87,7	7,0	4,5
S. Kanjiža	17.018	16.277	378	226
%	—	95,7	2,2	1,6
S v e g a:	812.385	534.682	146.015	18.244
%	—	65,8	18,0	2,3

Prema navedenom popisu iz 1910. godine, na teritoriji današnje Bačke (bez grada i sreza Baja, kao i sreza Bačalmaš) bilo je nastanjeno 14.693 Jevreja, odnosno 2,1% od ukupnog stanovništva (685.577). Nadalje, pada u oči da u ovom popisu evidentirani broj

Jevreja pokazuje izvestan pad u odnosu na broj jevrejskog stanovništva iz popisa 1891. godine.

B

Statistički podaci na osnovu popisa od 31. III. 1931. godine⁸ pružaju uvid u brojčani odnos stanovništva po nacionalnoj pripadnosti, s tim što je vladajuća velikosrpska buržoazija, iz svojih posebnih interesa, sve južnoslovenske nacionalnosti prikazala skupno kao Sloveni.

Mesto	Ukupno	Mađara	Slovena	Nemaya	Jevreja	
1	2	3	4	5	I	II
					6	7
Subotica	100.058	22.730	67.031	—	5.400	4.928
						+ 560
Novi Sad	63.985	20.362	28.678	10.993	4.500	4.185
Sombor	32.334	5.526	22.997	3.146	1.200	945
Senta	31.969	22.461	4.912	—	2.400	598
						+ 850
S. Kanjiža	19.108	16.772	2.138	—	217	174
						+ 35
Palanka	5.524	58	4.249	830	239	237
						+ 150
Topola	15.059	13.916	1.777	—	500	303
Stapar	5.434	68	5.061	279	—	—
S. Bečej	20.519	11.996	7.780	225	—	—
Titel	5.094	1.262	3.189	1.340	36	69
Žabalj	8.169	1.373	5.704	1.102	29	93
Horgoš	9.749	8.217	1.354	—	—	32
Bajmok	11.328	3.984	4.443	2.868	—	129
Ađa	12.967	10.308	2.424	—	420	350
Mol	11.715	7.111	4.474	—	107	100
Temerin	11.290	8.439	1.446	114	67	64
Kula	10.314	3.423	3.492	2.646	95	—
Vrbas	8.361	1.115	577	6.253	150	—
Crvenka	9.024	509	549	7.767	22	—
Apatin	13.416	602	—	12.204	103	62
Srbobran	15.543	6.103	8.612	515	41	—
Čurug	10.483	2.861	7.388	515	100	57
M. Idoš	6.375	5.982	146	—	25	39
Prigrevica Sv. Ivan	5.583	89	76	5.373	4	—
Sonta	5.932	856	3.645	1.368	70	—
S. Sivac	8.838	904	4.756	3.164	—	45

Objašnjenje: Stavka 6 odnosi se na procenjeni broj Jevreja 1941. godine. Podaci su uzeti iz publikacije: »Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja«, Novi Sad 1946, str. 35—36; stavka 7, podaci iz Jevrejskog kalendara 1939/40, Bgd, str. 154—57; u stavci 7 sa oznakom + naznačeni su ortodoksni Jevreji.

⁸ Isto, str. 409—446, kao i prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. III. 1931. g. u Jugoslaviji, Bgd 1931.

U Bačkoj je 1941. godine registrovano 16.034, u Banatu 4.250 a u Sremu 1.811 Jevreja.⁹

Razmatranje prikazanih statističkih podataka, kao i uvidom u ranije statističke podatke, zapaža se da je porast jevrejskog stanovništva Bačke negde oko 1891. godine, sa 19.115 lica postigao krajnju gornju tačku svoje demografske ekspanzije. Već 1910. godine zapaža se izvestan pad, do kojeg dolazi usled neravnomernog razvoja mađarskog privrednog područja, odnosno izvesnog, putem ekonomske i carinske politike austro-ugarskih vladajućih krugova, diskriminisanja tadašnjeg »južnog kraja« (Vojvodina) Mađarske. Industrija i ostale grane privrede sve više se razvijaju u okolini Budimpešte i nekih drugih regiona gornje Mađarske. Usled toga jevrejski kapital iz Bačke a i Jevreji iz Bačke postepeno napuštaju Bačku i odlaze tamo gde su bolji uslovi za privredni razvoj.¹⁰

⁹ U Banatu je bilo: 295.000 Srba, 120.000 Nemaca, 4.250 Jevreja, 95.000 Mađara, 70.000 Rumuna, 18.000 Slovaka i 14.000 Hrvata. U Sremu je bilo: 185.000 Srba, 40.000 Nemaca, 1.800 Jevreja, 48.200 Hrvata, 13.200 Mađara, 14.600 Čeha i Slovaka.

¹⁰ Do toga dolazi usled neravnomernog razvoja mađarskog privrednog područja, odnosno izvesnog, putem ekonomske i carinske politike austro-ugarskih vladajućih krugova, diskriminisanja tadašnjeg »južnog kraja« Mađarske. Industrija i ostale grane privrede sve više se razvijaju u okolini Budimpešte i nekih drugih regiona Mađarske. Usled toga i jevrejski kapital iz Bačke, a i Jevreji iz Bačke, postepeno napuštaju Bačku i odlaze tamo gde su povoljniji uslovi za privredni razvoj. Ištvan Latak, poznati pred-ratni publicista i društveno-politički radnik vojvođanskih Mađara, u pred-ratnom subotičkom časopisu »Hid« od aprila 1934. između ostalog piše: »Era Petefija i Mihailja Tančića već se približavala kulturnom razdru-mvanju našeg kraja. Ali posle nagodbe 1867. godine, železnica i parobrod odvlače sve u prestonicu gde se rađa velegradski život; i pšenicu, vunu, razumnou omladinu. Vojvodina nije doživela samostalnu duhovnu renesansu u okviru života mađarske nacije. Počevši od jezičkih reformi pa sve do intelektualnih i duhovnih pokreta koji zapljuskuju čitavu zemlju, nijedan nije ponikao u našoj sredini. Ovaj kmetski kraj sa gorkom prošlošću, koji je u kulturnom pogledu imao kmetsku sudbinu u mađarskom životu ranijih stoleća. Usled brzog razvoja kapitalizma naša Pokrajina je u go-dinama pred prvi svetski rat postala još nesamostalnija. Ako bi se u ovoj Pokrajini našlo i minimalnih zahteva, kulturni radnici sa zamašnim cilje-vima i stremljenjima gubili bi se u prašini i vinu provincijskog bitisanja. Tu su radili učitelji najzmršenijeg nacionalnog porekla. Nepismenost, čak i u odnosu na razne nacionalne oblasti bivše Imperije, predstavljala je značajnu brojku... Činovničku klasu su samo neznatnim delom sačinjavala lica poreklom iz Vojvodine, većina je dolazila iz severnih mađarskih krajeva u kojima je postojao višak inteligencije. Pored toga bilo je Nemaca i Čeha. Činovnici i ostali državni, županijski i gradski nameštenici koji su se na-množili u ovom kraju, pretežno su se iselili u prvim godinama posle smene vlasti. Prema tome, ostala je masa od više stotina hiljada Mađara, uklje-štena među pripadnike ostalih nacionalnosti, sastavljena pretežno od seljaka, malobrojnih činovnika, intelektualaca slobodne profesije, trgovaca, zanatlija i sloja industrijskih radnika, bez istorijskih tradicija... Sa malo-građanštinom i ostacima srednje klase koji bez naprednog duha nisu bili u stanju da budu vođe inteligencije. Sa seljaštvom koje je čak i po čuvenju

II

MESTO I ULOGA JEVREJA U PRIVREDNOJ STRUKTURI BAČKE
UOČI II SVETSKOG RATA

Po jednoj, pre rata objavljenoj analizi socijalnih struktura Bačke, koju je publikovao u »HIDU«¹¹ dr Šandor Štajnfeld, izlazi da je jedna trećina bačkog stanovništva živela u gradu, a ostale dve trećine u većim ili manjim seoskim naseljima, odnosno salašima.

Od seoskog stanovništva otprilike dve trećine su činili nadničari, bezemljaši i poljoprivredni proletarijat.

Strukturu zaposlenog dela gradskog stanovništva činili su 33% industrijski radnici, 33% zanatlije i sitni trgovci, 20% intelektualci, službenici i ljudi slobodnih profesija. Preostalih 10% zaposlenog dela stanovništva čine veleposednici, industrijalci, bankari, odnosno najeminentniji predstavnici kapitalističke klase.

Koje mesto u toj socijalnoj strukturi su zauzeli Jevreji? Na žalost, okupator je između 1941. i 1944, između ostalih svojih antijevrejskih mera, nastojao i prilično u tome uspeo, da uništi sve arhivske i druge podatke koji bi pružali mogućnost da se dobije tačan uvid u tu problematiku. A zatim, po svemu sudeći, tada odgovarajućim naučnim i privrednim strukturama nije bilo u interesu da se objektivno i naučno obradi struktura učešća Jevreja u kapitalističkim odnosima u Bačkoj.

Sve ono čime se sada na tom planu raspolaže, svodi se na nepotpuno i često tendenciozno obrađene prikaze iz tadašnje lokalne štampe,¹² kao i iz izjava i grubih uopštavanja nekih poznatih posleratnih društveno-političkih radnika, ekonomista.¹³ Na taj način se dolazi do jednog, po metodici dr-a Štajnfelda, približno sličnog i uopštenog prikaza, o mestu i ulozi radno aktivnog dela Jevreja Bačke, u radnoj i socijalnoj strukturi bačkog stanovništva.

bilo slabo upoznato sa zadružnim pokretom. Sa polunapoličarskim proletarijatom koji je živeo malograđanskim životom i pretežno bio vezan za lanac zemlje, omanji vinograd ili pudarsku kućicu. Pokretljivi deo mađarskog proletarijata koji nekretninom nije bio čvrsto vezan za mesto, odlazi polako u one delove Jugoslavije gde je saobraćaj življi, gde se gradi i podiže industrija, a time se još više osipa masa... U ovom kraju jedino je srpska manjina raspolagala stvaralačkom kulturnom snagom. Vojvodina je odgajila najistaknutije jugoslovenske pesnike i književnike XIX veka, iz redova intelektualaca žilave i kompaktne srpske manjine.

¹¹ »Hid« 1934—1941, »Odabrani članci«, Novi Sad, 1961, str. 20.

¹² Dnevnik »Naplo«, organ bačkih Mađara, članak Ferenc Fenjveša od 25. XII 1940., kao i drugi članci u navedenom dnevniku.

¹³ O proizvodnim snagama Subotice, 1954, Subotica, str. 21; zatim diplomski rad dipl. ek. Bolte Milankovića, dugogodišnjeg potpredsednika subotičke opštine i savetnika Savezne privredne komore.

Po tom prikazu 5—10% svih radno aktivnih Jevreja ulazi u grupu navedenih 10% gradskog stanovništva, koju čine veleposednici, industrijalci i bankari. 20—25% svih zaposlenih Jevreja ulazi u grupu od 20% radnog stanovništva koju čine intelektualci, službenici i ljudi slobodnih profesija. Sa izrazitijih 45—50% svih zaposlenih Jevreja nalazi se među 33% bačkih zanatlija i trgovaca na malo, dok sa svega 10—15% svog aktivnog stanovništva ulaze u grupu industrijskih radnika koji čine trećinu gradskog stanovništva.

Kako ličnim učešćem tako isto i kroz uloženi kapital oni su sa 60—80% zastupljeni u industriji i bankama. Približno s istim procentom su držali u svojim rukama trgovinu na malo, kao i veće i srednje zanatske radionice.¹⁴ Negde sa 40—50% su sačinjavali grupu svih intelektualaca i ljudi slobodnih profesija, dok im je procentualno učešće među radnicima malo.

Kao što je napred istaknuto, Jevreji su u bačkoj privredi većinom bili zastupljeni u onim privrednim granama koje su u uslovima tadanje nerazvijene kapitalističke privrede u Jugoslaviji, ostvarivale najveći obrt kapitala, a to su industrija, trgovina¹⁵, i na kraju zanatstvo.

Industrija u Bačkoj, no ne samo u njoj, već gotovo i u celoj Jugoslaviji je između dva rata većinom bila laka, prerađivačka sa pretežnom preradom poljoprivrednih sirovina. Sem metalne industrije, prevladava prehrambena, tekstilna i hemijska, kao i industrija građevinskog materijala.¹⁶ Naporedo s tim potrebno je podvući da je od svih regiona bivše Jugoslavije »kapitalistički najrazvijeniju poljoprivredu imala Vojvodina«,¹⁷ a u istoj znatan kapital su imali bački Jevreji (Lederer »Čoka«, »Vinogradarski kompleks Hajdukovo — Kraljev Breg« u vlasništvu familije Ingus).

U Jugoslaviji i u Vojvodini, uprkos izvesnom zastoju za vreme velike privredne krize u svetu, industrija iskazuje stalan trend blagog uspona, u kome se u Vojvodini između 1927. i 1937. godine broj industrijskih preduzeća penje sa 582 na 680.¹⁸ U isto vreme se u industrijskom položaju Bačke, na izvestan način vrši zamena mesta

¹⁴ *Kalman Petković*, ND, str. 98, iz jednog pisma citira: »Obzirom da je 90% industrije i trgovine u rukama Jevreja, čak u pojedinim strukama i 100%, zato...«

¹⁵ »A szabatkai M. kir. állami flugimnázium Évkönyve az 1940/41 tételnelmi iskola évről«, str. 117. U sagledavanju tog problema možda će u izvesnom smislu koristiti podaci da je krajem školske godine 1940/41. u subotičkoj gimnaziji bilo 1086 učenika, od toga 49 Jevreja, ili 4,51%. U isto vreme u trgovačkoj akademiji bilo je upisano 211 učenika, od kojih je 19 Jevreja, odnosno 10%.

¹⁶ *Bolto Milanković*, ND.

¹⁷ *Sergije Dimitrijević*. »Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941«, Bgd, str. 105.

¹⁸ *Hid*, ND, *Mirko Išpanović*, »Vojvođanska industrija«, str. 113.

i uloge između njenog severnog i južnog dela. Sve više raste uloga i značaj Novog Sada i južne Bačke, s istovremenim opadanjem i gubljenjem vodeće uloge, koju je u to vreme imala Subotica i severna Bačka, sa svojih 87 preduzeća i 5.006 radnika.

U periodu posle velike svetske krize, pa do početka okupacije, ne samo da u severnoj Bačkoj nije bilo osnivanja novih industrijskih preduzeća, ili proširenja postojećih kapaciteta, nego je zbog svog geografskog položaja i blizine granice, približavanjem II svetskog rata, jedan broj preduzeća (9) preseljen iz Subotice.¹⁹ To su uglavnom fabrike u vlasništvu jevrejskog kapitala: Goldnerova fabrika ommara za led, Rotova fabrika šešira, fabrika peći »Zefir«, deo hemijske fabrike »Zorka« i dr.²⁰

Nasuprot industriji koja je imala karakter manjih ili većih radionica, i koja je pod tadašnjim uslovima imala pretenzije na naslov industrije, i koja se teško nosila sa polukolonijalističkim karakterom jugoslovenske privrede, zanatstvo je bila ona privredna grana koja je u Jugoslaviji, a pogotvo u Bačkoj, između 1918. i 1941. godine, od svih privrednih grana srazmerno najviše napredovala po obimu i tehnologiji.

Tri jugoslovenska tehnički izrazito napredna zanatska središta bili su Slovenija, Zagreb i Bačka.²¹ Samo u Subotici 1928. godine u 2.092 zanatske radnje bilo je 5.312 zaposlenih radnika. Kako ne postoje podaci između 1928. i 1953, to je vrlo teško sagledati zakonitosti u tom kretanju, ali je sasvim izvesno da konjunktturnim uslovima razvoja zanatstva uoči II svetskog rata i velikim pritiskom nezaposlenih radnika (čak i do 50% zaposlenih),²² ovi predstavljaju jednu od klasnih baza radničkog revolucionarnog pokreta Bačke, kao i da su mnogi napredni Jevreji (Rudolf Grin, tapetarski radnik iz Novog Sada, Mikloš Majer, pekarski radnik iz Subotice, Gotesman Tibor, grafički radnik iz Subotice, Jožef Liht, bravarski radnik iz Subotice, Konstantin Lakenbah, trgovački po-

¹⁹ *Đorđe Hajzler* u pismu autoru od 10. IV. 1974. između ostalog navodi: »Strah od ulaska Mađara je neke Jevreje pokrenuo, iako kod starijih generacija još uvek ne pretežno, sa čisto »mađarofilskih« pozicija ka jugoslovenskim. U kojoj meri? Ne mogu znati. Ali mi je poznato da je moj stric, suvlasnik jedne veletrgovine ugljem i drvima, preselio svoju firmu: Kraus i Hajzler Bene u Beograd iz straha od dolaska Mađara u Suboticu, a pod uticajem sina, Tibora, koji je tada studirao u Beogradu i bio izričito jugoslovenski nastrojen«.

²⁰ »O proizvodnim snagama Subotice«. ND, str. 21.

²¹ *Mijo Mitrović*: »Ekonomska struktura Jugoslavije, 1918—1941«, Zgb 1950, str. 109—112.

²² *Sergije Dimitrijević*, ND, str. 125; »Zanatlije nisu figurirale samo kao žrtve krupnog monopolističkog kapitala, one su istovremeno, ukoliko su zapošljavali najamnu radnu snagu, predstavljali sitno-kapitalističke elemente i kao takvi oni su u odnosu na radničku klasu nastupali kao poslodavci... Podržavali su reakcionarne režime i vodili antiradničku politiku.«

moćnik iz Subotice i dr.), kaleći se kroz klasnu i sindikalnu borbu pre rata, izrasli u svesne i odlučne borce NOR-a u Bačkoj.

I na kraju, navedimo evidentirana ali donekle nepotpuna materijalna dobra, u vidu industrijskih i zanatskih preduzeća, trgovačkih radnji i bankarskih kuća, koje su Jevreji držali u Bačkoj neposredno uoči rata.²³

Subotica dva parna mlina, 12 fabrika, 158 trgovačkih radnji, 18 veletrgovina i 48 zanatskih radionica. Sve u približnoj vrednosti 1 milijarde predratnih dinara.

Novi Sad 27 fabrika, 47 zanatskih radionica, 164 trgovačke radnje, 29 veletrgovina, jedno parobrodarsko rečno preduzeće s brodovima, šlepovima i dr., dve internacionalne špedicije, jedan zavod za kreditnu informaciju. Takođe u približnoj vrednosti od jedne milijarde predratnih dinara.

Senta 9 fabrika (čarapa — 3, metala — 2, cementa — 1, sirćeta — 1, alkoholnih pića — 1 i tekstilne robe — 1), jedna parna pilana, jedan parni mlin, 22 veće zanatske radnje, 48 trgovačkih radnji. U približnoj vrednosti od 100 miliona predratnih dinara.

Sombor 79 trgovačkih i 30 zanatlijskih radnji, u približnoj vrednosti od oko 100 miliona predratnih dinara.

Apatin jedna fabrika čarapa i trikotaže, tri veletrgovine, tri radionice i četiri razne radnje, u približnoj vrednosti od 33 miliona predratnih dinara.

Ada 10 fabrika, jedan veliki parni mlin, dva mlina, jedno veliko izvozno stovarište jaja i živine, 35 raznih trgovačkih radnji, u približnoj vrednosti od oko 20 miliona predratnih dinara.

Vrbas — jedna fabrika ulja, jedna fabrika sirćeta, neodređeni broj trgovačkih radnji, u približnoj vrednosti od oko 31,5 miliona predratnih dinara.

Mol dve fabrike, jedan bioskop, 10 kafana, 12 većih i manjih trgovačkih radnji, jedna zlatarsko-časovničarska radnja, sve u približnoj vrednosti od 10 miliona predratnih dinara.

Crvenka vrednost jevrejske imovine 22 Jevreja procenjena je na oko 20 miliona predratnih dinara.

Navedeni prikaz, u nedostatku potpunijih i verodostojnijih dokumenata, približno i delimično ocrtava ekonomski udeo Jevreja u privrednoj strukturi Bačke.²⁴ Ona, iako nepotpuna, ipak daje osnove da se iz nje sagledaju klasne, socijalne i sociološke prilike jevrejskog stanovništva u Bačkoj.

²³ Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini — Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja, Novi Sad 1964, str. 38—39.

²⁴ To se najbolje moglo uočiti u strukturi školovanja jevrejskog podmlatka, a koje je prikazano u privedbi 15).

III

BAČKA I RAZVOJ REVOLUCIONARNOG RADNIČKOG
I KOMUNISTIČKOG POKRETA, 1871—1941. GOD.

Prvi zapaženi znaci socijalističkih ideja u Vojvodini javljaju se podjednako pod uticajem razvoja radničkog pokreta u Mađarskoj, kao i pod uticajem tek propale Pariske komune (Vršac, Bela Crkva; u Pančevu se 1871. god. štampa prvi jugoslovenski prevod Komunističkog manifesta).

Veći značaj za razvoj socijalističkog pokreta, u tadašnjoj Mađarskoj, pa i u Vojvodini, imao je povratak iz Londona u Budimpeštu istaknutog revolucionara i saborca Marksa i Engelsa i jednog od vođa Pariske komune, Lea Frankela. Pod njegovim rukovodstvom održan je 1878. godine osnivački kongres socijalista u Mađarskoj. Na tom kongresu učestvovali su i delegati iz Bečkereka (Zrenjanin) i Pančeva. Ovaj radnički i revolucionarni pokret bio je praćen snažnim otporom, progonima, sudskim osudama od strane vladajućeg režima. I sam Frankel je među prvima bio osuđen.

Pokret se, pored ostalih delova države i Vojvodine, širio i aktivirao u Subotici, Novom Sadu, Crvenki, St. Bečeju i drugim mestima Bačke. On se aktivirao pre svega na planu pružanja novčane potpore obolelim radnicima, u borbi za opšte pravo glasa, borbi za jedan slobodni dan u sedmici i za izglasavanje prvih radničkih zakona.

Odstranjenje Frankela iz aktivne borbe za radnička prava predstavlja i prelazak većine rukovodstva austro-mađarskog radničkog pokreta na liniju oportunizma.

Do izvesnog poleta u redovima ovog pokreta dolazi posle kongresa socijalno-demokratske stranke Mađarske, 1903. god., kada je bio donesen novi program i statut.

Radnički revolucionarni pokret stare monarhije doživeo je, kako u gradu tako i u selu, svoj najveći uspon za vreme političke i privredne krize, 1905—1906. godine, koja je počela opštim štrajkom železničara. Nemiri su se proširili i na Bačku: Feketić, Novi Sad, Apatin, Staru Moravicu, Pačir.

Da bi se suprotstavili sve intenzivnijem razvoju radničkog revolucionarnog pokreta, mađarski vlastodršci, 1907. godine donose Krivični zakon koji ima za cilj da onemogući radnike u borbi za nadnice i štrajkove. Taj zakon narod podrugljivo naziva: »zakon optuženičke klupe«.²⁵

²⁵ *Urbán János*, »Haláltépett élet« (Bakos Kálmán a Forradalmár), Subotica 1973, str. 10.

Nakon tog perioda, sve do 1912. sledi jedno relativno zatišje, kada ponovo oživljavaju stari zahtevi radnika. To je vreme koje neposredno prethodi I svetskom ratu, u kojem je slično većini evropskih socijalno-demokratskih partija (izuzev srpske) mađarska socijal-demokratija, pa i vojvođanska poklekla pod pritiskom svojih vladajućih slojeva i poduprla napore za vođenje rata.

U tom razdoblju gotovo četrdesetogodišnje borbe za ostvarenje ciljeva naprednog radničkog pokreta u Bačkoj, istaknuto mesto zauzimaju mnogi Jevreji. Tako je u Subotici jedan od najpopularnijih radničkih predstavnika Deže Forgač, a u Novom Sadu Kalman Lang.

Forgač je u toku ratnog vihora dospao u rusko zarobljeništvo i u logoru prihvatio ideje Oktobarske revolucije. Kao aktivnog učesnika Oktobra, zarobili su ga pripadnici češke legije i 1. VIII. 1921. streljali.²⁶

Nakon propasti Austro-Ugarske i stvaranja nove jugoslovenske države, u Subotici se ističe kao predsednik Socijalno-demokratske stranke Subotice, Jene Kalmar, Jevrejin. Za vreme Mađarske komune bio je među ličnostima koje su se svestrano angažovale na njenoj strani. Početkom 1921, on je jedan od desno orijentisanih socijaldemokrata koji nije prišao novoformiranoj Komunističkoj partiji.²⁷

Stvaranjem nove mnogonacionalne jugoslovenske države, 1918. godine, nisu se ostvarile viševjekovne težnje naših naroda, u pogledu očekivanih sloboda.

Da bi se što efikasnije suprotstavila sve oštrijem pritisku buržoazije, radnička klasa je tražila da se izvrši ujedinjenje svih socijalističkih stranaka i grupa koje su postojale u Bačkoj i Vojvodini, u jednu revolucionarnu i snažnu marksističko-lenjinističku partiju.

Pošto su se sve jugoslovenske socijaldemokratske stranke i grupe (sem slovenačke) izjasnile za ujedinjenje, održan je od 20—23. IV 1919. godine Kongres ujedinjenja i stvorena je jedinstvena Socijaldemokratska radnička partija Jugoslavije — SRPJ (k), koja se odmah, među prvim komunističkim partijama u Evropi, opredelila za Treću internacionalu.²⁸

Od samog stvaranja KPJ buržoaski režim uz pomoć međunarodne reakcije se svim raspoloživim sredstvima (hapšenja, osude, cenzura) trudi da onemoguće i uguši Komunističku partiju. Ali komunisti demokratskim putem sve više stiču naklonost biračkih

²⁶ »A Magyar internacionalisták a nagy októberi szocialista forradalomban és a polgári háboruban«, 1917—1922, Budapest 1967, str. 553.

²⁷ Danilo Kecić, »Revolucionarni pokret u Subotici, 1918—1941«, Subotica 1973, str. 16, 38, 40, 56, 102, 298 i 417.

²⁸ Kronologija SKJ, 1919—1969, Zgb 1970., str. 25—29.

tela i nasuprot svim progonima osvajaju 59 mandata za Ustavotvornu skupštinu (treći po broju poslanika).

Takvo stanje velikosrpska buržoazija nije mogla da podnosi i ona putem poznate »Obznanе« od 29/30. XII 1920. god. stavlja KPJ van zakona. »Obznana« je značila kraj jednog kratkotrajnog perioda aktivnosti KPJ i početak dvadesetogodišnje borbe pod teškim ilegalnim uslovima.²⁹

Zabrana KPJ nije mogla rešiti probleme nove države i pod pritiskom nerešenih društveno-političkih problema kralj Aleksandar je 6. I 1929. izvršio državni udar i ukinuo Vidovdanski ustav, raspustivši Narodnu skupštinu.

CK KPJ je na taj čin odgovorio direktivom, u kojoj je pozvao radnike i seljake na »oružanu revolucionarnu borbu za rušenje krvavog apsolutističkog režima i za vlast radnika i seljaka«. Takav akt i situacija, u kojoj je KPJ bila malobrojna i organizaciono neučvršćena i nepovezana sa radnim nacionalno ugnjetenim masama, u vreme kada su ostale građanske političke stranke pozivale na mir i suprotstavljale se svakoj značajnijoj revolucionarnoj akciji, doveli su do okrutnijih antikomunističkih akcija režima. »Odluka o oružanom ustanku donesena je na osnovu pogrešne procene situacije i zbog toga nije mogla biti sprovedena u praksi«.³⁰

Već januara 1929. godine, širom zemlje počinju masovne provale partijskih organizacija i rukovodstava i drugog članstva.

U drugoj polovini 1929. godine jedan deo rukovodstva KPJ prelazi u inostranstvo i na osnovu odluke CK KPJ u Beču formira tzv. »Zagranično biro«. Drugi deo ostaje u zemlji.

Pod ovako otežanim uslovima između 1929. i 1931. godine aktivnost KPJ je uglavnom usmerena na to da spreči i prevaziđe posledice prouzrokovane prethodnim gubicima.

U stvari, kako u zemlji tako i u Bačkoj, u organizacionom pogledu KPJ i SKOJ više nisu postojali, a u političkom pogledu komunisti su bili izolovani.

Kao jedini branioci interesa sve više izrabljivane radničke klase i osiromašenog seljaštva u zemlji, u takvoj situaciji su još ostali sindikati.

Tokom 1933. godine u zemlji se ponovo formiraju okružni komiteti KPJ, a u 1934. u osnovi je bilo završeno obnavljanje Partije. Usled provala u 1932. godini, ova obnova se nešto sporije kreće u Bačkoj. Organizacije u Subotici, Novom Sadu i Bečeju deluju izolovano. Najrazvijeniji je rad u severnoj Bačkoj. Okružni komitet u Subotici je pomagao obnavljanje partijskih organizacija u Somboru, Bezdanu, Bečeju i Senti, kao i u drugim mestima severne Bačke, i održavao vezu s partijskim rukovodstvom u Beogradu i

²⁹ Isto.

³⁰ Isto, str. 56—60.

Zagrebu. Postojale su partijske organizacije i u Novom Sadu.³¹ Subotička partijska organizacija je s uspehom mobilisala svoje članstvo preko reformističkih sindikata.

Krajem septembra 1935. Vojvođanskim komunistima polazi za rukom da krunišu svoje napore i da u Zrenjaninu, nakon šest godina pauze, ponovo formiraju pokrajinski komitet. To je imalo velikog značaja za dalje obnavljanje bačkih partijskih organizacija i pokretanja široke akcije za mobilizaciju masa na liniji Partije.

U pripremama za opštinske izbore, raspisane za decembar 1936, komunisti pokreću akciju za formiranje »jedinственe radničke partije«. Predstavnici radnika i istaknuti sindikalisti — zapravo komunisti, održali su niz sastanaka sa predstavnicima grupa koje su sačinjavale »vojvođanski front«. Akcioni odbori su obrazovani u Subotici, Somboru, Novom Sadu. Nakon toga, 25. X 1936, u Novom Sadu je održan sastanak između komunista i pripadnika levog krila socijaldemokrata (Arpad Verteš) i dogovorili su se o načinu saradnje s udruženom opozicijom.

Ali, od kraja 1935. do marta 1936, ponovo nastupa talas velikih provala u zemlji (uhapšeno oko 950 komunista od ukupno 3.000 članova KPJ), da bi se isti krajem 1936. i početkom 1937. proširio na čitavu Vojvodinu. Od 350 članova KPJ u Vojvodini, u 23 mesta uhapšeno je 122 člana KPJ. Pohapšeni su gotovo svi članovi pokrajinskih komiteta i članovi zemaljskog biroa. Provaljen je veliki deo aparata centralne tehnike, aparat CK SKOJ-a i tehnika nižeg rukovodstva.

U jugoslovenskom komunističkom pokretu je nastalo slično stanje kao i 1929. godine. Ali na sreću tog pokreta, u to kritično vreme, krajem 1937. na čelo KPJ dolazi drug Tito. Titovim dolaskom u zemlju nastupa i u Bačkoj široki pokret za organizaciono i političko učvršćenje Partije, koja je nakon provale 1937/38 spala sa 350 na 50 članova.

Posle izdržane robije, u drugoj polovini 1937. godine, u Novi Sad dolaze Žanko Zrenjanin i Pavle Pap i uzimaju vidnog učešća na planu konsolidacije i obnove partijskog rada u Vojvodini. Tako da uskoro, već početkom 1939. godine, dolazi do ponovnog formiranja PK KPJ za Vojvodinu.

Formiranjem PK, krajem 1938, stvoreni su uslovi za obnovu rukovodstva, koje je 1936. god. po odluci centralnog rukovodstva rasformirano. Krajem 1938. i početkom 1939. je obnovljen rad SKOJ-a u Vojvodini. Prvo u Novom Sadu, zatim u Kuli, Vrbasu i Subotici. Do početka 1940. SKOJ se organizaciono oformio, učvrstio i omasovio. U Beočinu, na Fruškoj Gori, novi CK SKOJ-a organizovao je leta 1939. prvi, a krajem jula 1940. drugi omladinski politički kurs na Testeri, u Fruškoj Gori, za buduće skojevske

³¹ Isto, str. 67—80.

rukovodioce (od Jevreja iz Bačke prisustvovali Livija Bem, Magda Bošan i dr.).

U predvečerju II svetskog rata KPJ razvija široku aktivnost na mobilizaciji masa, na liniji demokratizacije zemlje i pripremanja za borbu protiv fašizacije zemlje.

Nasuprot otporu režima i odbijanju saradnje građanskih stranaka, tokom 1938. i 1939. godine, uspeli su naponi Partije da se u zemlji formira marksistička stranka »Stranka radnog naroda«. U svim većim mestima Bačke: Novom Sadu, Bečeju, Subotici, Somboru, Bačkoj Topoli, oformljeni su osnivački odbori stranke koji su se s vrlo zapaženim uspehom aktivirali. U programu stranke istaknuto mesto je dato pitanju rešavanja nacionalnog pitanja, koje je u Bačkoj bilo najakutnije.³²

Uz pomoć CK KPJ, novembra 1940., PK KPJ za Vojvodinu nabavio je štampariju i smestio je u Novom Sadu (u kući Jakob Mačaša, Jevrejina). Štampani su ilegalni listovi: Istina, Trudbenik, A Dolgozó Nép. Nakon reorganizacije i učvršćenja masovne organizacije »Narodna pomoć« (ranije »Crvena pomoć«) Partiji su počela da pristižu znatna materijalna i novčana sredstva. Vojna komisija pri PK uspela je da stvori nekoliko uporišta među oficirima i podoficirima u Novom Sadu i Subotici.

Režim nije mogao da ostane ravnodušan prema sve zapaženijim uspesima okupljanja masa na platformi linije KPJ, pod rukovodstvom druga Tita. On preduzima energične protivmere i uzvraća udarcima. Policija sve češće puca na okupljene mase, koje istupaju sa parolama KPJ. Oktobra 1940. režim donosi odluku o formiranju koncentracionih logora za komuniste. Vrš se hapšenja u Novom Sadu, Subotici i drugim mestima, ali proces afirmacije narodne i slobodarske politike KPJ više se ne može zaustaviti, jer je to politika borbe protiv socijalnih nepravdi: za hleb, mir i slobodu, protiv fašizacije zemlje i sprege sa osovino: Berlin — Rim — Tokio, za odbranu nezavisnosti zemlje i dosledno rešavanje nacionalnog pitanja. Tom politikom je KPJ dočekala okupaciju i odmah pozvala jugoslovenske narode na sveopšti ustanak.

IV

GLAVNI CENTRI REVOLUCIONARNOG DELOVANJA U BAČKOJ

Subotica, Novi Sad i Sombor su bili gradski i privredni centri u kojima su se već po tradiciji razvijala društvena, politička i kulturna stremjenja, kao i razni politički pokreti, prvenstveno

³² Kratak pregled razvoja vojvođanskog revolucionarnog radničkog pokreta, 1870—1950., Novi Sad 1969, str. 51—80.

napredni, revolucionarni — u Bačkoj. Shodno tome, i razvoj revolucionarnih pokreta vezani su uglavnom za ova tri mesta. Ali ova tri bačka centra, gledano ne samo kroz razvoj i aktivnost Jevreja, imaju svoje posebno izražene osobenosti: Subotica je centar severnobačkog okružnog područja u kome apsolutnu većinu čini mađarska etnička grupa. U Somboru se nalazi centar severnozapadne Bačke sa relativnom etničkom većinom Nemaca, ispred Srba i Mađara. Novi Sad raspolaže relativnom većinom Srba u odnosu na Nemce i Mađare.

Subotica je do 1918. godine, kroz čitavu prethodnu svoju istoriju bila treći grad po veličini u Mađarskoj, i za one prilike relativno jak industrijski i zanatski centar za jedan širi region. Postavši granični grad ona je bila osuđena na postepeno privredno nazadovanje. I pored toga u njoj se održavala tradicija vrlo snažnog radničkog i sindikalnog pokreta.

Novi Sad je u novoj jugoslovenskoj državi imao izvanredan ekonomsko-geografski položaj i kao takav je posedovao sve prednosti za brži privredni uspon i postepeno preuzimanje svih onih društveno-kulturnih i ekonomskih funkcija koje je dotad imala Subotica.

Sombor je u novoj državi zadržao mesto centra jednog užeg poljoprivrednog okružja, koji će se još za duže vreme nalaziti van tokova industrijalizacije.

Shodno navedenim uslovima, u svakom od ova tri gradska centra, u razdoblju između dva svetska rata, pod različitim specifičnim uslovima tekao je razvoj radničkog i revolucionarnog pokreta. I shodno tome, vršile su se pripreme za predstojeće ratne i revolucionarne događaje.

Glavni centri revolucionarnog delovanja u severnoj Bačkoj

1. »Pečujaska emigracija«. Na razvoj revolucionarnog radničkog pokreta, u razdoblju neposredno posle I svetskog rata u Bačkoj, posebno u severnoj, u kojoj je mađarski jezik bio rašireniji nego u ostalim delovima Bačke, znatan uticaj su imali pojedini izbegli borci propale mađarske proleterske komune. To su tzv. »pečujci«.³³

U Pečuju i njegovoj okolini, poznatoj kao »bajski trokut«, odmah posle I svetskog rata razvijao se jedan poseban vid društveno-političkih tokova. Pečuj je od 1918-1920. god. bio pod okupacijom srpske vojske. Za to vreme je živio pod statutom starih mađarskih kraljevskih slobodnih gradova. Predsednik te enklave bio je poznati

³³ Đorđe Vasić: »Hronika o oslobodilačkom ratu u južnoj Bačkoj«, Novi Sad 1969, str. 16.

jugoslovenski slikar Petar Dobrović, a potpredsednik tada čuveni lekar i društveni radnik dr Šandor Doktor.

Posle sloma mađarske komune, iz cele Mađarske su se na ovu teritoriju sklanjali i dobijali utočište preživeli napredni i levo orijentilani elementi.

Pošto se srpska vojska, po odluci Trijanonskog mirovnog sporazuma, 1921. godine, povukla iz »bajskog trokuta«, ova napredna emigracija najvećim delom, bežeći od hortijevskog belog terora, prešla je u Vojvodinu. Smestila se najviše u Subotici, zatim u Novom Sadu, Osijeku, Beogradu i dr.³⁴

Ove izbeglice su za razvoj kulturnih prilika i naprednog radničkog pokreta u Bačkoj imale veliki značaj. One su donosile novu progresivnu i revolucionarnu misao i ideje u relativno nazadnije, poljoprivredno i kulturno više zapostavljeno područje bivše Austro-Ugarske Monarhije.³⁵

Ovi ljudi su postepeno preuzimali u svoje ruke redakcije lokalnih mađarskih listova; kao stručnjaci stali na čelo mnogih ustanova i preduzeća, fabrika, pa i u radničkom pokretu.³⁶

Kada posle »Obznane«, odnosno posle svoje konsolidacije, velikosrpska buržoazija bude uočila puni značaj ove »pečujske emigracije«, ona će je nemilosrdno početi prigušivati, proganjati i protjerivati. Tako da posle 1930. god. tih emigranata praktično u Vojvodini neće ni biti.

2. Revolucionarni ustanak u Subotici — »Zelicev puč«. Opšti i veliki štrajk u Subotici — protiv gladi i sku-

³⁴ Tu su uglavnom bili: dr Andrija Deak, dr Julije Nador, Arpad Verteš, dr Deže Erdeš, Ignac Horovic, Lajoš Najman, Mihalj Reves, Vince Abraham, Peter Svarc, profesor Zigmund Bogнар, Bela Vaš-Ajzler, Frideš Farkaš, Lajoš Fekete, Pal Somođi, Imre Đomai, Šandor Harasti, Jožef Hoslajn, Erne Kazmer, Ferenc Lalso, Ištvan Tamaš, Tibor Dosegi, Tivadar Fekete, Tamaš Pal, Zoltan Pazmanj, Karolj Havaš, Bela Čerta, Mihalj Komor, dr Šandor Doktor, Zoltan Mađar, Florijan Mikeš, Jožef Flam, Deže Gelei, Erne Lefkovic, Deže Herman i dr.

³⁵ *Majtényi Mihály*, »A magunk nyomában«, Novi Sad 1961: »Iako je Subotica najveći i najrazvijeniji grad južne Mađarske, ona za Budimpeštu i razvijenije delove Mađarske, u privrednom i kulturnom pogledu ima značaj, kako su je već pogrdno nazivali »zaparloženi grad« (Parlagváros).

³⁶ *Đula Lukač*, »Filmska traka iz 1930-tih godina«, članak za zbornik NOR-a iz Subotice, između ostalog navodi: »Bili su to postojani i izdržljivi borci, koji su samopregorno na svojim plećima poneli deo tereta u borbi radničke klase. Na njih je Partija uvek mogla računati. Ovi materijalnom bedom skrhanji ljudi nisu nasedali prevrtljivom razmetanju socijaldemokratskih vođa. Oni nisu verovali u to da se budućnost i sreća radničke klase može razrešavati kompromisima, i to na osnovu svog brojčanog učešća u pokretu, već po svojoj ulozi na ostvarivanju naprednog društvenog poretka. U štrajkvima za povećanje nadnica nisu tražili niti gledali drugo, sem mogućnosti za političku mobilizaciju masa. Socijaldemokratsko rukovodstvo je u njima gledalo članove KPJ i od njih su najviše strepeli radi čistoće sindikata«.

poće, 29. III 1920. izazvao je revolucionarna vrenja i ustanak jednog dela subotičkih radnika. Taj događaj poznat je kao »Zelićev puč«. Vremenski se poklopio sa generalnim štrajkom železničara u Jugoslaviji. Iako je okrutno slomljen, on će za razvoj radničkog i revolucionarnog pokreta u Subotici imati veliki značaj. U tim događajima se vidno osećalo ne samo prisustvo i fizički uticaj mađarskih komunara (Arpad Verteš), već i pod njihovim uticajem izlazak na površinu jedne mlade, borbene generacije: mladi Jevrejini Adolf Singer i dr.,³⁷ koji će u kasnijem revolucionarnom pokretu odigrati značajnu ulogu.

3. Humanitarne organizacije pod pokroviteljstvom KPJ. — Ne manje značajno je delovanje tokom 1927. godine u Subotici, bačkog komunista dr Imrea Bera. On je u to vreme radio u Berlinu kao stipendista međunarodne levičarske organizacije »Crvena pomoć«. Dr Ber (Beer) je u Subotici, po uputstvu KPJ, organizovao dečje obdanište, međunarodne organizacije »Radnička pomoć«. Na čelu te ustanove bila je poznati društveni radnik i član KPJ, Anemarija Baš. Pod plaštom dobrotvornosti, u rukovodeći odbor su bile uvučene ugledne lokalne ličnosti, koje nisu znale da se iza te ustanove nalazio komitet KPJ; kao i da »Radnička pomoć' ima jedno, vlastima poznato, i jedno nepoznato — ilegalno rukovodstvo. Iza kulisa te dobrotvorne ustanove održavala su se marksističko-naučna predavanja, seminari i druge akcije. Ovakvom kulturnom aktivnošću ova institucija je izrasla u ozbiljnog činioca u političkom obrazovanju radništva severne Bačke.

4. Rad partijske i skojevske organizacije. — Nakon velikih provala posle uvođenja diktature u Subotici, već od 1931. godine, u dubokoj ilegalnosti deluje jedna vrlo jaka skojevska grupa, sastavljena većinom od jevrejskih omladinaca. U njoj su: Šandor Štajnfeld, tada student medicine, Laslo Gros, trgovački pomoćnik, njegova sestra Ruža i Erne Epštajn.

U to vreme u Subotici je kao član Partije vrlo agilan dr Karlo Bernat, po čijem uputstvu Đula Šefer, u prostorijama fabrike čarapa u Apatinu, vlasništvo njegovog brata, štampa ilegalne letke koji se rasturaju po Subotici. Ova akcija je otkrivena pa su dr Bernat, Šefer i Štajnfeld 1932. godine bili uhapšeni i osuđeni, (još nakon poslednjeg rata dr Bernat je živio u SSSR-u).

Posle toga, u Subotici je formiran komitet SKOJ-a u kojem su Laslo Gros, Laslo Nađ i Laslo Serbuc. U skojevskoj organizaciji od

³⁷ Za 29. III 1920. je bio predviđen opšti štrajk protiv gladi i skupoće. Počelo je još u sumrak prethodnog dana. Policija je bila u pripravnim stanju. Adolf Singer, tada još omladinac, sa balkona Gradske kuće je raspao letke dole na trg. Masa je grabila u vazduhu leteće papire, — navodi u svojoj knjizi »A tizennyolc nyárfa«, Kalman Petković, Subotica 1970., str. 17.

jevrejskih omladinaca su: Štefica Šefer, supruga dr-a Bernata, Ruža Šehter-Kovač i Ruža Gros. Njihov rad se odvijao na osnovu direktnih članaka iz partijske štampe: »Proleter«, »Mladi Lenjinist« i dr. Oni takođe šapirografišu svoj list »Mladi komunist«. Po odluci rukovodstva oni nastoje da se probiju među jevrejske omladinice obuhvaćene u Hašomer-hacairu.

Prvo ostvaruju kontakt s mladom Jevrejkom Marijom Klajn (kasnije suprugom poznatog komunista Andora Hauzera), i preko nje uspostavljaju vezu s omladincima iz jevrejskog patronažnog sirotišta. A preko ovih i s omladincima iz Hašomer-hacaira: Edenom Kornštajnom, Emilom Bederom, Ferencom Balogom, Ištvanom Grosom, Esterom Gros, Lili Dubovic, Ištvanom Konom, Ferencom Polgarom, Malvinom Vajs-Humski (ona će se posebno istaći u tadanjem radničkom pokretu i zbog svojih uspeha biti upućena na partijsko školovanje u Moskvu. Njen kasniji revolucionarni rad će se uglavnom odvijati u Zagrebu. Danas živi u Beogradu).

Tokom 1933. godine rasformiran je SKOJ a njegovi dotadašnji članovi postali su članovi KPJ. Oni dobijaju zadatak da se infiltriraju u masovne organizacije u gradu. Prvenstveno u URS-ove sindikate, zatim u pojedina sportska, kulturna udruženja, klub esperantista, i u njima nametnu svoj uticaj. To im relativno brzo polazi za rukom.

1934. godine partijska organizacija Subotice pokreće svoj list na mađarskom jeziku »Tovább«. U njemu se posebno oseća uticaj mladog jevrejskog intelektualca, Janoša Atlasa. List je ubrzo zabranjen, a umesto njega Partija pokreće, takođe na mađarskom jeziku, šapirografisani list »Revolucionarni front radnika i seljaka«.

Ovakva partijska aktivnost nije mogla ostati nezapažena pred nenarodnim vlastima. I opet, 1934, dolazi do hapšenja i suđenja. Uhapšeni su: dr Šandor Štajnfeld, njegova verenica Klara First, Laslo Gros, Ferenc Polgar, Andor Hauzer.⁹⁸

Tokom 1937. godine znatnu ulogu u partijskom radu u Subotici opet je imao Laslo Gros, ali je uskoro, zbog svoje kompromitovanosti pred policijom, bio prinuđen da pređe na rad u Zagreb.

5. Sindikalni pokret. — U Subotici i severnoj Bačkoj po tradiciji je bio stalno prisutan jedan vrlo razvijen sindikalni pokret, u kojemu su iza scene delovali članovi KPJ i aktivizirani simpatizeri komunista. Oni su, delujući u strogoj ilegalnosti, gotovo

⁹⁸ Jednim potpuno odvojenim kanalom, utvrđeno je sasvim slučajno da je u KP imao značajnu ulogu dr Imre Sekelj. Ali on je u jednom ličnom obračunu bio ubijen. Prilikom uviđaja u njegovom stanu, policija je pronašla veliku količinu raznog partijskog materijala. Ali pored svih nastojanja nije uspela da pronađe neki ozbiljniji trag. Danas je poznato da je ta veza išla preko dr-a Adolfa Singera. — Navedene podatke autoru dali Pava i Toma Nador, penzioneri iz Beograda.

u potpunosti držali u svojim rukama sindikate. Komunisti su se prihvatili rukovodećih funkcija samo u strogo ograničenim prilikama, ali su utoliko više bili prisutni u dobro pripremljenim i vešto vođenim akcijama. Nisu se borili za rukovodeća mesta, zadovoljavali su se vršenjem uticaja u svojoj neposrednoj okolini. Broj sekcija u sindikatima se stalno povećavao zahvaljujući, pre svega, njihovoj inicijativi. Na taj način su osnovali FK »Radnički«, zatim njegovu rvačku sekciju; esperanto klub, na čelu sa Palom Seferom, Jevrejinom; sindikalno pevačko društvo, šahovsku sekciju, biblioteku i dr.

U sindikalnim prostorijama tekao je organizovani klupski život. Po dolasku Hitlera na vlast, na jednom neformalnom sastanku sedmorice mladih aktivista (Cvetko Malušev, Rokuš Šimoković, Ištvan Latak, Đula Lukač, Janoš Kovač, Marton Tarkei, Andor Kaufman — poslednja trojica su Jevreji), formirano je jedno telo i nazvano »odbor sedmorice«. Zadatak ovog odbora je bio da s marksističkom ideološkom sadržinom ispuni slobodno vreme radnika. Uspех je bio više nego dobar. Na njegovim skupovima posetilaca je uvek bilo više nego što su prostorije u Radničkom domu mogle da prime. To je bila široka revolucionarna škola radničke klase, kao i svih naprednih snaga u Subotici. U njegovom radu od Jevreja su se neposredno aktivirali: Šandor Stajnfeld, dr Adolf Singer, Eden Kornštajn, kao i drugi najistaknutiji partijski rukovodioci Bačke. Sve do zabrane URS-ovih sindikata, kao predavači su od Jevreja delovali poznati lekari dr Olga Šomlo, dr Iren Frank, dr Đula Nador i dr.³⁹

U Radničkom domu su se redovito održavala predavanja iz raznih oblasti nauke, igrali skečevi, čitale recitacije, organizovali skupni izleti u prirodu i sl. Od Jevreja su ovde delovali: Toma Nador, Eden Kornštajn, Tibor Gotesman, Ruža Šehter, Ruža Gros-Klauber, Mikloš Majer, Etelka Gros i dr.⁴⁰

6. Udruženje privatnih nameštenika — SBO-TIĆ. — ovo udruženje je imalo sličan karakter kao i sindikat. U njemu su delovali Janoš Kovač-Apuci, dr Kalman Majer, dr Adolf Singer, Ferenc Balog, Mikloš Švalb, Lola Vol, Marton Srajer i dr.

7. Studentski i srednjoškolski omladinski pokret. — Napredni revolucionarni studentski pokret na Pravnom fakultetu u Subotici, pod rukovodstvom KPJ je već od 1934. godine aktivno usaglašavao svoj rad s ostalim naprednim druš-

³⁹ Đula Lukač, napis u nedeljniku »7 Nap« od 5. IV 1974; kao i lično kazivanje Tome Nadora autoru.

⁴⁰ Magda Bošan-Simin u svom pismu autoru, od maja 1974. godine, navodi, kada je imala 13 godina, da ju je Etelka Gros prva povezala sa pokretom.

tveno-političkim organizacijama u gradu. Na ovom fakultetu većina jevrejskih studenata su bili članovi naprednog, studentskog udruženja »Svetlost«, koje se s uspehom borilo s fašističkom ideologijom na fakultetu. Napredni studenti će organizovati velike zborove, na kojima će se tražiti priznavanje studentske autonomije, ukidanje cenzure, puštanje na slobodu političkih zatvorenika i dr.

Tokom 1938. godine studenti priređuju demonstracije povodom poznatih događaja, da bi onda na adekvatan način organizovali velike manifestacije i demonstracije povodom 27. marta 1941. godine. Od Jevreja na ovom fakultetu, posebno je bila zapažena aktivnost studenata: Tibora Štajnica, Jelisavete Švimer, Lasla Kaufmana, Mirka Sekelja i dr.⁴¹

Na sličan način u subotičkim srednjim školama teče rad na razvijanju progresivnih ideja i organizovanju učenika u naprednim literarnim sekcijama. U subotičkoj gimnaziji, od 1930—1934, posebno odskaače aktivnost jevrejskog omladinca Janoša Atlasa. On tokom 1932 i 1933. osniva u gimnaziji napredne literarne kružoke, mobilise ljude, formira naprednu grupu omladinaca, koja će prerasti u prvu skojevsku grupu u gimnaziji.⁴²

8. Druge napredne društveno-političke organizacije. — Pod vođstvom naprednog i progresivno orijentisanog evangelističkog sveštenika Žige Keka organizovano je u krugu evangelističke hrišćanske omladine — KIE, marksistički orijentisani omladinski pokret. U krugu evangelističkog crkvenog doma okupljala se čak i jevrejska napredna omladina, iz Tehelet Lavana.⁴³ Tu su slušali vrlo zapažena i napredna predavanja, koja su pretežno tretirala probleme vezane i motivisane mađarskom književnom grupom »VIHARSAROK«⁴⁴. U ovim prostorijama je dr Štajmfeld, tokom 1938. godine, sklonio za izvesno vreme Pavla Papa. Ovde je Pap napisao za časopis »HID«, sada već klasičan napis »Protiv struje«,⁴⁵ u kojem je razobličio zle namere i pravi lik mađarskih slugu fašizma.

9. Napredna štampa. — 1932. godine jedna marksistički orijentisana, većinom od Jevreja sastavljena grupa omladinaca:

⁴¹ *Mirko Sekelj*, »Učešće subotičke jevrejske omladine u borbi protiv okupatora«, Jevrejski istorijski muzej, Bgd, K 19 — 7 — 1/2 — 2.

⁴² Autoru lično saopštio dr Dobra Stevanov, istaknuti predratni i ratni aktivista NOP-a u Subotici.

⁴³ *Edita Hajzler-Špicer*, »Bila sam član jedne skojevske grupe«, rukopis za zbornik NOR-a Subotice.

⁴⁴ Ovde su se pretežno tretirali problemi za mađarski književni pravac »Viharsarok« — istorijsko područje između Tise, Maroša i Kereša, gde se krajem XIX stoleća velikom snagom ispoljio agrar-socijalistički i književni pokret.

⁴⁵ »Hid«, ND, str. 48.

Deže Hirš-Halas,⁴⁶ Janoš Atlas,⁴⁷ publikuje u mađarskom prevodu

⁴⁶ *Deže Hirš-Duci*, jevrejski omladinac, koji je preko Janoša Atlasa, još kao učenik nižih razreda gimnazije došao u dodir s marksističkim pokretom u Subotici. Nakon završetka četvrtog razreda gimnazije izučavao je časovničarski zanat. Kao mlad radnik uključio se u sindikat i tamo delovao u omladinskoj sekciji. Intelektualno je bio vrlo jak i sposoban. Zajedno sa Atlasom je radio na prevodenju i izdavanju literature na mađarskom jeziku (*Uvod u dijalektički materijalizam* i dr.). U pokret je posredno uključio i svoju majku, garderoberku u hotelu »Zlatno jagnje«, koja je od svoje bedne zarade odvajala deo sredstava za plaćanje i štampanje marksističke literature u Subotici. Tokom 1933. po zadatku Partije, uključio se u jevrejsku omladinsku literarnu družinu »Makabea«. Saradivao je u naprednoj radničkoj štampi i pred rat se isključivo bavio novinarstvom. Kada je okupator ušao u Bačku, Hirš je uhapšen i našao se u zatvoru u Margitkerut u Budimpešti. Kasnije je s jednom kažnjeničkom četom odveden u Ukrajinu, gde je stradao prilikom poraza i rasula Druge mađarske armije, kod Voronježa.

⁴⁷ O Janošu Atlasu, u jubilarnom broju »Hida« br. 5—6/74 piše *Cvetko Malušev*: »Sa Atlas Janošem sam se upoznao 1933. godine. Bio je đak subotičke gimnazije, ali već je bio organizovani član SKOJ-a, koji je nenadmašnom inteligencijom skretao pažnju na sebe. Nežna reč, topla ljudska privrženost, čvrsto ubeđenje i široki krug poznavanja stvari u njemu su nam dali osetiti, da je 'od kuće u sebi nosio socijalizam'. Njegov otac Jakov, socijaldemokrata, i kao član pokreta primio je na sebe odgovarajuću ulogu u mađarskoj sovjetskoj republici, a nakon poraza ove emigrirao u Jugoslaviju. Radeći u jednoj novosadskoj firmi obilazio je celu Vojvodinu. Kao čovek koji je dobro zarađivao, materijalno je pomagao »Hid«. Njegov stan je bio na izvestan način »komunistički salon«, gde su se do pola noći vodile žučne diskusije, o bezbrojnim levičarskim, idejnim, praktičnim, taktičkim i političkim pitanjima. U ovim diskusijama svako je mogao slobodno da izrazi svoje mišljenje, pa je mladi Janoš mogao očeva socijaldemokratska shvatanja da održava stalno pod 'rafalnom vatrom'. Mladi Janoš je bio ubeđeni komunist a nije poricao da mu smeta roditeljsko građansko blagostanje, kao i zastarela očeva shvatanja.

Atlas i ja smo zajednički preveli na mađarski jezik Talhajmerov »Uvod u dijalektički materijalizam«. Tako sam iz neposredne blizine mogao da upoznam prosto neverovatno znanje ovog mladića iz područja filozofije i drugih nauka i umetnosti. U svakoj njegovoj reči osećao se domaći, osnovni socijalistički odgoj, kao i duboka privrženost marksističkim idejama. Pored redovnih svojih izučavanja pisao je pesme, novele, publicističke članke, prevodio je naučna filozofska dela... Kroz beskonačne naše razgovore primetio sam da Atlas odlično poznaje istoriju, uređenja i zakone kao i inkvizicijske postupke srednjoevropskih hrišćanskih država. Zapitao sam ga zbog čega ovom krugu pitanja posvećuje toliku pažnju. — 'Pripremam se za budućnost — rekao mi je dvosmisleno — zar ne vidiš da je pred nama srednji vek. Ovaj će biti daleko brutalniji.' Proročanstvo mu se ispunilo. Nikada se nisam sreo sa čovekom koji bi toliko osećao tadašnji trenutak i vreme koje mu je sledilo.

U leto 1936. Atlas je u svom članku 'Malograđanska snatrenja i fašizam' u Hidu opominjao kako pred nama, poput crne aždaje lebdi neposredna opasnost fašizma, sa svim svojim prirodnim konzekvencama i novim strahovitim svetskim ratom. Članak nam pruža uvid, sa mnoštvom podataka i savršenim poznavanjem političke situacije, u političku situaciju u svetu.

odabrane marksističke sveske, pod nazivom KK (Komunistička knjižica) među kojima je i Voljginov »Istorijski materijalizam«.

Istodobno počinje da izlazi časopis slične orijentacije na mađarskom jeziku »Vajdaság» (Vojvodina) sa navedenim licima kao autorima i urednicima. Pošto je ovaj časopis ubrzo zabranjen, njega zamenjuje već spomenuti časopis »Tovább«. Pored navedenih saradnika, u njemu su kao autori i rasturači aktivni omladinci Jevreji: Janoš Kovač-Apuci, Marton Tarkei, Tomo Nador i Andor Kaufman.

Neosporno pozitivan uticaj na formiranje naprednih ideja među radništvom i siromašnim seljaštvom, kao i progresivnom inteligencijom su imali i periodični listovi: »Szervezett munkás« — »Organizovani radnik«, »Népszava« — »Narodni glas«.

Međutim, iznad svih navedenih i markistički uređivanih listova i časopisa najdublji trag na vojvođanskom tlu je ostavio za sobom mesečnik na mađarskom jeziku »HID« (»Most«), za koji jedan njegov istoričar piše da »nije bio samo časopis nego i pokret«. ⁴⁸ A Oskar Davičo, pak, kaže: »Da se, među predratnim revolucionarima govorilo da je *Hid* naša najbolje uređivana levičarska, progresivna, legalna mesečna publikacija za društvena i umetnička pitanja«. ⁴⁹

»Hid« je pored Papa, između ostalih saradnika, oko sebe prikupio čitavu plejadu vrsnih jevrejskih publicista, i to uglavnom iz Subotice: dr Adolfa Singera, Šandora Štajnfelda, ⁵⁰ Mikloša Svalba,

Zatim nas upoznaje sa razmerama svetske krize, čije posledice svako od nas oseća na svojoj koži. Nije prošlo ni pet godina i izbio je od Atlasa predskazani rat i odneo sa sobom — njega, njegove roditelje i prijatelje.«

⁴⁸ »Hid«, ND, str. 228.

⁴⁹ »Hid«, ND, str. 5.

⁵⁰ U jubilarnom broju »Hida« 5—6/74 između ostalog navodi se o Šandoru Štajnfeldu: »Za vreme univerzitetskih studija postao je komunist — revolucionar. Pošto je više puta hapšen, dospao je pred sud za zaštitu države i bio osuđen na dve godine robije koju je izdržao u Sr. Mitrovici. Štajnfeld je iz Sr. Mitrovice, od kažnjeničkog komiteta ispraćen sa zadatkom da oformi jedan legalni list ilegalne KP u Bačkoj. U 'Hidu' je Štajnfeld sa istančanim osećanjem postupao sa ljudima i usmeravao ideološko-političku liniju 'Hida'. Njegov izlazak iz zatvora je bio srećom dani trenutak za subotički radnički pokret. Uz pratnju vedrih primedaba izvlačio bi od svakog pojedinca ono što želi, što mu nedostaje, zbog čega mu ne kreće posao. Zapravo ono što bi voleo da radimo u pokretu, i zbog čega ne činimo ono što bismo želeli. Izdejtstvovao je kod gradskog partijskog rukovodstva da se svako aktivira prema svojim sklonostima, da se ne uznemiravaju ljudi zbog onih nedostataka po kojima ni sami sebi ne mogu pomoći, jer zapravo i nema ljudi bez mane. Neshvatljivom veštinom je spajao 'karike-lanca' jedne uz druge, grupisao je komuniste istovetnog ili sličnog obrazovanja i temperamenta, tako da se maksimum iz njih izvuče. Borio se da svak radi na svom zadatku i da se ne upliće u posao drugog. Odjednom je nastao red. Nestale su one, u ilegalnom pokretu tako česte lične zađevice. Iz Štajnfeldovog ponašanja sam upoznao novu partijsku liniju, nemajući

Tibora Štajnica, Emila Šterna, Emila Rotbarta, Ivana Lebla, Arpada Lebla,⁵¹ Lasla Gala, Lolu Vol. U ovoj grupi ideološki neobično

pojma da ju je zapravo Tito doneo sa sobom. Štajnfel'd je bio veliki pobornik naučnog metoda rada. Zahtevao je i očekivao od svojih saradnika da im svaki postupak bude potkrepljen doslednom marksističkom argumentacijom. Posebno je voleo statistiku. Toliko da smo ju je prilagođenu njegovom nametku počeli i nazivati 'štafistika'... Na sastancima redakcije 'Hida' Štajnfel'd je bio najgovorniji, pokretao najviše pitanja. Svoje poglede i predloge je na odgovarajući način, podrobno unapred raspravio, posebno sa svakim od nas, tako da pred redakcijskim odborom nisu mu bili potrebni 'jaki argumenti'. Svaka njegova misao je bez teškoća prolazila, postajala volja svih. Pisao je temeljito obrađene članke iz ekonomike, politike, svetske situacije. Prevodio je Krležine pesme, bavio se filmskom i pozorišnom kritikom i dr. U svemu tome je bio na zavidnom stručnom nivou. Uz to je obavljao lekarsku praksu. S nekoliko vrednih i zapaženih medicinskih dela je obogatio stručnu medicinsku literaturu. Rat je proveo u zarobljeničkom logoru. Umro je posle oslobođenja.

⁵¹ Dr Adolf Singer — piše *Arpad Lebl* u jubilarnom broju »Hida«, 5.—6/74. — mi je poručio da ga posetim u njegovoj lekarskoj ordinaciji. Došao sam. Dr Singer mi je predložio da u svojoj rubrici »pabirci« obradim jednu novu temu. Jevrejsko pitanje je sve više dobijalo u značaju, rekao mi je, i to ne samo u Nemačkoj, već i u mađarskim delovima kod nas u Jugoslaviji. Od kada je pop Korošec u srednjim školama uveo »numerus klauzus«, to je prisililo jevrejsku omladinu da privatno uči. Ako to i nije učinila radi ispita i priznatih svedočanstava, ona je to učinila misleći na to da u promenjenim uslovima, u koje je čvrsto verovala, ne bude zatečena nespemna.

U to vreme sam već predavao u Subotici. I sâm sam učestvovao na ovakvim privatnim tečajevima, predavajući istoriju i geografiju. Moram da primetim da sem jednog ili dvojice jevrejskih profesora, na tim tečajevima su predavali i profesori Srbi koji su bili građansko-liberalnih i demokratskih pogleda. Predavali su čak i onda kada se nastava izvodila na mađarskom jeziku. Taj čin je sa njihove strane bilo prihvatanje antifašističkih pogleda.

Singer mi je savetovao, da u »Hidu« postavim na tapet jevrejsko pitanje, i raspavljao je sa mnom o ovom pitanju, kako bi ustanovio da li mislimo isto, da li nam se poklapaju čvorne tačke. U stvari, gledišta su nam bila slična. Obadvojica smo smatrali da uzrok antisemitizmu ne leži isključivo u slobodnoj građanskoj konkurenciji, kao što je to u jevrejskim građanskim krugovima bilo isticano; koji uz to dodaju da je Jevrejin vitalniji, te da je hrišćanin bio prisiljen da se, kao arijevac, protiv Jevreja ponovo koristi nasiljem kao oružjem, i da jednim ogromnim krvavim korakom nadoknadi kratki mač. Nas dvojica smo tako osećali da se tu radi o nečem drugom. Čak, sada daleko više od toga je tu bilo reći o nečem drugom.

Proletarijat postaje sve revolucionarniji, pa zbog toga ostareli liberali prema njemu postaju sve manje trpeljivi. Fašistička diktatura i teror sve manje mogu izlaziti na kraj s komunistima. Zbog toga kapital s izvesnim povlasticama nastoji da pridobije protiv komunističke deo masa, kako bi na taj način izmenio pravac juriša radništva, i umesto na sebe da ga usmeri na drugi cilj.

Tako sam i napisao članak. Rezultat je bio frapantan. Sledilo je novo raslojavanje snaga, odvajanje s istovremenom takođe novom integracijom snaga, upućivao na novo grupisanje na liniji narodnog fronta.

uzdignutih saradnika i doslednih praktičara posebno se ističu dr Štanjfeld i dr Singer.⁵²

10. Progresivne društvene organizacije Jevreja. — Duboka ekonomska i društvena kriza kapitalističkog sveta, između dva svetska rata, kao i uvek u sličnim situacijama, bila je praćena pojačanim valom antisemitizma. Pojavom naci-fašističkih pokreta u pobeđenim državama (Nemačka, Austrija, Mađarska), antisemitizam je počeo da prima pogromaški karakter. Na taj način je bio zaustavljen onaj široki asimilacioni proces Jevreja prema nacijama među kojima su živeli i koji je trajao od sredine XIX veka pa do svršetka I svetskog rata.

Mnogo povoljnije nisu bile prilike ni u odnosu na Jevreje u novoformiranim ili uvećanim državama jugoistočne Evrope, kao na primer u Rumuniji i Jugoslaviji — konkretno u Bačkoj i Vojvodini. Jevreji su se ovde asimilovali kao Mađari, govorili mađarskim jezikom i razvili bogat i kulturni život na tekovinama mađarske kulture. U novoj jugoslovenskoj državi uskraćivano im je pravo na školovanje na maternjem jeziku i bili su izloženi drugim sličnim pritiscima. Sve navedene okolnosti uticale su da i u Bačkoj, slično kao i ostalim regionima Jugoslavije, pa i Evrope, jevrejska omladina, gotovo frontalno, na revolucionaran način negira postojeće institucije klasnog građanskog društva, da bi putem novih i progresivnih oblika tražila rešavanje svojih egzistencijalnih pitanja.

Od negiranja građanskog pa do stvaranja krajnjeg, tada još dalekog cilja, pred jevrejskom omladinom su se nalazile dve potpuno različite ideološke i praktične koncepcije. Jednu je pružao najrevolucionarniji pokret u tadašnjem društvu, marksistički komunistički pokret; a na drugoj strani je bila teorija i praksa cionističkog pokreta, koji je kroz neke svoje omladinske organizacije: Hašomer hacair, Tehelet Lavan i dr., većinom imao, takođe svojim potrebama saobraženu, ali više ili manje marksističkim učenjem prožetu ideologiju.

Onaj deo jevrejske omladine koji je bio pod uticajem razvoja komunističkog pokreta u Subotici, rešenje svojih problema (jevrejskog pitanja) nalazi u tekovinama proleterske revolucije, koja će između ostalog likvidirati i nacionalne razlike, i putem asimilacije Jevreja u nejevrejskim sredinama, rešiti jevrejsko pitanje. Po toj koncepciji, koja je u komunističkom pokretu Jugoslavije bila prisutna od dvadesetih do sredine tridesetih godina, cionizam je kao politički pokret bio utopija. Isto kao i zagovaranje postojanja jevrejskog naroda, koji, po tada poznatom Staljinovom obrascu, ne

⁵² Dr Singer je svakog meseca iz svojih sredstava sa 3.000 dinara do-
tiraio list »Népszava«, a iznos kojim je pomagao »Hid« nije ostao zabeležen
kod preživelih saradnika — zabeležio je Lukač Đula, svojevremeni član ured-
ništva »Népszave«.

udovoljava ni jedan od četiri atributa jedne nacije (jezik, teritorija, ekonomika i psihička konstitucija). Među tim omladincima u Subotici koji prihvataju ovakvo tumačenje, već od 1920. zapažaju se: dr Imre Ber, ing. Endre Baš, dr Adolf Singer, a od 1930., dr Šandor Štanjfeld, Klara First, Andor Hauzer, Arpad Lebl, Ivan Lebl, Laslo Gros, Ruža Gros Klauber, Janoš Kovač, Andor Kaufman, Marton Tarkei, Janoš Atlas, Lola Vol, Tibor Gotesman, Konstantin Lakenbah, Đorđe Hajzler i dr. Većina ovih Jevreja — komunista je tokom svoje bogate revolucionarne aktivnosti, poput svih predratnih članova KPJ i SKOJ-a, bila hapšena, suđena i zatvarana, da bi se 1941. g. aktivno uključila u NOR naroda Jugoslavije, a i mnogi od njih dali svoj život za revoluciju.

Cionistički omladinski pokret u Jugoslaviji osnovan je odmah posle I svetskog rata. Njegovo organizaciono i političko središte bilo je u Zagrebu.

Jačanje cionističkog pokreta u Jugoslaviji kao i u drugim zemljama Evrope, naročito Srednje Evrope, bilo je uslovljeno jačanjem antisemitizma i desničarskih fašističkih snaga u Evropi. Cionisti su u velikoj većini bili prožeti naprednim političkim idejama, naročito cionistička omladina. Veliki deo te omladine svoju ideologiju crpao je iz marksističke nauke o društvu, koja se na specifičan način primenjuje na Jevreje.

Ideolog marksističke varijante cionizma bio je Ber Borohov, njegove osnovne teze su bile: negacija građanske asimilacije i stvaranje jevrejskog društvenog i ličnog identiteta; povratak u istorijsku domovinu Jevreja — u Palestinu; i prestrukturisanje klasne piramide Jevreja.

Naime, klasna struktura Jevreja se razlikovala od drugih naroda, kod kojih su radnici i seljaci činili širi, donji deo, bazu socijalne strukture. Na tu bazu se izdižu visoko kvalifikovani radnici, srednj slojevi, a sam uski vrh čini vladajuća oligarhija.

Kod Jevreja je ta piramida postavljena obrnuto. Oni su svojom socijalnom strukturom postavili na vrh tu piramidu, jer su radnici, zemljoradnici — Jevreji u Zapadnoj i Centralnog Evrope, kao i u Vojvodini i Hrvatskoj, činili neznatan deo od ukupnog broja Jevreja. (Ovo se nije odnosilo na poljske, deo rumunskih i Jevreja u Makedoniji i Bosni.) Međutim, najviše zaposlenih Jevreja pripadao je sloju trgovaca, industrijalaca, intelektualaca i slobodnih profesija. Tu socijalnu i sociološku strukturu cionistički pokret je putem unutarnjih organizacionih i društvenih akcija nastojao prestrukturisati.

Na takvim ideološkim i političkim principima zasnovani pokret je među subotičkom jevrejskom omladinom naišao na svesrdan odziv.

Prvu cionističku organizaciju u Subotici osnovali su 1921. godine: dr Imre Vidor, dr Mihalj Borodi, dr Zoltan Lorant i dr Moša Svajger.⁵³

Hašomer hacair,⁵⁴ kao ogranak cionističkog pokreta, u Subotici se istovremeno javlja i kao praktični oblik i sadržina omladinskog cionističkog pokreta. Među zapaženijim njegovim rukovodionicima su: Imre Šporer, Bela Herlinger, Andrija Gams, Šandor Štajner-Dov, Tibor Sabadoš i Andraš Šlezinger-Šragaj. Hašomer hacair je obuhvatio veliki deo subotičke omladine; u jednom periodu, po nekim podacima koji se danas ne mogu proveriti, broj članova je iznosio oko 300 omladinaca.⁵⁵

Unutar Hašomer-hacaira, 1935. godine u Subotici i Somboru dolazi do oštre polarizacije, na desne i leve, tj. komuniste. Tada dolazi do intervencije odgovornih rukovodilaca iz Zagreba, ali bez uspeha. I policiji je nekako došlo do ušiju šta se dešava unutar Hašomer-hacaira, te ga vlasti iste godine raspuštaju u svim mestima Bačke, izuzev Novog Sada.⁵⁶

Nakon nekoliko godina zastoja, u Subotici se 1937. god. osniva organizacija Tehelet Lavan, koji je u ideološkom i organizacionom pogledu bio nastavak Hašomer-hacaira.

Naporedo sa ovom organizacijom, u Subotici se osnivaju neke slične, koje su relativno kratkog veka trajanja, na primer »Kadima« pod rukovodstvom Minka Sekelja.⁵⁷ Isto tako je na sličnim osnovama obrazovan i postojao od 1932 do 1935. godine, đачko-student-ski literarni klub »Jerubal« (po proroku razbijaču idola), kasnije je nazvan »Makabea«. Ovim klubom je rukovodio Andrija Gams.

⁵³ Mirko Sekelj, ND.

⁵⁴1. Bilten »Hitah dut elei Jugoslavija«, Tel Aviv, br. 3, 4/1974.; 2. Hašomer hacair nastaje nekako u isto vreme iz dva paralelna pokreta koji se 1916. javljaju u Beču i onom delu Poljske koji je do prvog svetskog rata pripadao carskoj Rusiji. Hašomer hacair nastaje kao ideološko-politička reakcija na pogrome Jevreja koji su u to vreme, na tom politički nestabilnom području, gotovo stalna pojava. Pokret Hašomer hacair nastao je, u stvari, kao srpega revolucionarnih anticarističkih pokreta u Rusiji i tadašnjih nemačkih jevrejskih pokreta. Od 1924—1926. Hašomer se u samom Izraelu orijentuje prema marksističkoj ideologiji i postaje svojevrsna sinteza između cionizma i naučnog socijalizma. Njegov cilj je naseljavanje mladih Jevreja u Kibucima u Izraelu i njihovo pripremanje za klasnu borbu. U Dancigu 1924. utemeljena je svetska organizacija Hašomer-hacaira koja je obuhvatala, pored poljskih, austrijskih, čeških, bugarskih, rumunskih, letonskih, litvanskih, i sovjetske mlade Jevreje. Tokom 1935. godine svetska organizacija Hašomer-hacaira je zvanično u sebe uključila već pravno formirane pokrete Hašomer-hacaira iz Mađarske, Jugoslavije, Nemačke, Francuske, Britanije, Svajcarske, Tunisa i Egipta — navodi se u »Encyclopedia Judeica« VII, Jerusalem 1971, str. 1372—1374.

⁵⁵ Sekelj, ND.

⁵⁶ Lično kazivanje Bernata Fišera autoru.

⁵⁷ Mirko Sekelj, ND; kao i lično kazivanje dr-a Andrije Gamsa autoru.

Ideološka i politička osnova svih ovih organizacija je naučni marksizam. Po kružocima su se izučavali: Voljginov »Istorijski materijalizam«, Talhajmerov »Uvod u dijalektički materijalizam«, zatim su tu pojedina Marksova i Engelsova dela i dr.

Pored navedenih marksistički orijentisanih cionističkih organizacija, sredinom tridesetih godina, jedan manji broj konzervativno nastrojenih jevrejskih omladinaca u Subotici pokušava, ali bez vidnog uspeha, da formira desničarsku jevrejsku cionističku organizaciju (Žabotinskog) — »Betar«. S obzirom na naprednu usmerenost većine jevrejskih omladinaca i da se »Betar« od ostalih fašističkih pokreta u Evropi razlikovao samo utoliko što nije bio antisemitski nastrojen, nije mogao da naiđe na simpatije među jevrejskom omladinom u Subotici.

Polazeći od postavke prestrukturisanja svoje klasne osnove, jevrejski omladinci iz Hašomer-hacaira a zatim i Tehelet-Lavana nastoje da pre odlaska u Palestinu ovladaju osnovnim znanjima iz poljoprivrede i pojedinih zanata. U tu svrhu se u okolini Subotice, kao i drugim delovima zemlje, već po prirodni posla, osnivaju centri za obuku, tzv. hahšare. Na 15 km od Subotice prema Segedinu, kod Hajdukova, na imanju jevrejskog veleposednika Ingusa izučavaju vinogradarstvo. Druga zemljoradnička hahšara nalazi se kod Podravske Slatine. A u Bakru, na Hrvatskom primorju, jevrejski omladinci uče veštinu ribolova.

Pošto je prošao obuku u hahšari, jevrejski omladinac je na izvestan način bio pripremljen za odlazak u Palestinu. Tako već 1932. godine dosta njih odlazi tamo. To su Bela Herlinger, Andraš Šlezinger — Šragaj, Eden Kornštajn, Tibor Sabadoš i dr. Poslednja dvojica su se kasnije vratila i rešenje svojih ideoloških preokupacija usaglasila s ideologijom i politikom KPJ. Oni ne osporavaju cionizmu da su kao teorija i praksa osnivanje domovine Jevreja istorijska neminovnost i nužan cilj, ali oni su uvideli da je to neostvarljivo, cilj na kratke staze, ukoliko bi u Evropi pobedio nacizam. Jer ukoliko bi nacizam pobedio, cionizam bi bio uništen zajedno sa jevrejstvom.

Dok se kod manjeg dela cionista, i to posebno kod povratnika iz Palestine, na jedan revolucionaran način vrši navedena društveno-politička preorijentacija, kod ostalog, većeg dela cionističke mladeži — u kenu, taj isti zaokret, pod logikom društveno-političkih kretanja u svetu, vrši se usporenijim tempom. Tu su se održavala marksistička predavanja a omladinci usmeravali na saradnju sa drugim centrima revolucionarnog delovanja, kao što su KIE (Evangelistička napredna omladina), sindikati, redakcije naprednih časopisa; organizovali su se zajednički izleti; izdavale usmene novine i dr.

Kao posebno mesto u tom radu, u kenu, imala su uigrana »suđenja« (Miš pat). Bio je to značajan i koristan način delovanja na jevrejsku omladinu. Metod u kojem se putem tzv. psihodrame ulazilo u svest mladih i vršio određeni društveno-politički uticaj.

Na živoj sceni, u kojoj su svi prisutni učestvovali, oživljavao se neki politički aktuelni proces — putem uigranog suđenja. Optužena strana je uvek bio neki događaj, ideja ili neka poznata ličnost, nešto što je opterećivalo ili uzbudivalo društvenu javnost. Najobrazovaniji i stariji omladinci su bili »porota«, kao i »predsednik suda«. Najsposobniji su dobili ulogu »tužioca« i »branitelja«. U »suđenju« su korišćene diskusije i polemički članci poznatijih marksističkih pisaca: Dimitrova, Krleže, Cesarca, Rihtera, Ristića i dr.

Ovakva »suđenja« su već sama po sebi, u vrlo intelektualno obojenoj sredini, vršila određen politički uticaj s izraženim ciljem da se jevrejski omladinci što više preorijentišu ulevo.

Po izvesnom opšte jugoslovenskom dogovoru između jevrejske omladine u Subotici i ostalih jugoslovenskih omladinskih cionističkih pokreta je 1940., za tu kalendarsku godinu, bio formiran redakcijski omladinski odbor »Cofe«, omladinskog glasila Saveza jevrejskih udruženja Jugoslavije. U redakciju su bili određeni Ivan Blum (koji nije bio aktivan u Tehelet Lavanu, ali je zato bio jedan od najobrazovanijih marksistički usmerenih jevrejskih omladinaca u Subotici), Đerđ Hajzler, Edita Špicer i Đerđ Singer.⁵⁸ Do kraja svog mandata redakcijski odbor pripremio je materijale i štampao jedan broj,⁵⁹ u šapirografskoj tehnici u štampariji braće Fišer, u Šenojnoj ulici u Subotici.⁶⁰

Krajem septembra ili početkom oktobra 1940., posredstvom Lakenbaha, tada već člana mesnog komiteta SKOJ-a u Subotici i aktiviste u Tehelet-Lavanu, cela redakcija je grupno stavljena pod uticaj SKOJ-a, a ubrzo i ušla u njegov sastav, kao jedan skojevski aktiv na čelu s Đerđem Hajzlerom. U tom aktivu su

⁵⁸ Pismo Špicer Hajzler-Edite, od 4. VI. 1974, autoru.

⁵⁹ U navedenom pismu *Edita Špicer* piše: »Sećam se da je u okviru rubrike 'Diskusije', o rešenju jevrejskog pitanja objavljeno gledište da se jevrejsko pitanje može rešiti jedino u socijalističkom društvenom uređenju, a ne iseljavanjem Jevreja u Palestinu«.

⁶⁰ Vlasnici štamparije »Fišer Josip i brat« u Šenojnoj ulici u Subotici bili su napredno orijentisani, davali su »crvenu pomoć« i zapošljavali komuniste (Ida Sabo). *Cvetko Malušev*, jedan od urednika »Hida«, piše u jubilarnom broju 5—6/1974.: »Da nije bilo dobrog, starog čika Fišera i njegova tri valjana sina, bogami bi brzo nestalo 'Hida', isto onako kao i njegova tri prethodnika. Vlasnici štamparije 'Braća Fišer' su se s isto takvom revnošću borili sa cenzurom kao i mi. Ako je bilo potrebno radili su i noću i nikad nisu urgirali naplatu računa, jer su znali, čim prikupimo novac da ćemo platiti«.

pored navedenih drugova bili još: Ervin Špicer, Endre Deri, Ferenc Levi iz Čantavira, kao i još jedan veći broj nejevrejske omladine.

Ovi omladinci su pohađali esperantski kurs u sindikatu, skupljali »Crvenu pomoć«, rasturali časopise »Hid«, »Izraz« i dr. Učestvovali su u raznim manifestacijama radničke omladine. Đerđ Hajzler, zajedno sa Đulom Halasom, na geštetneru umnožava razne ilegalne materijale. Hajzler, Halas i Gal su izvesno vreme bili zaduženi za srednjoškolsku mađarsku i jevrejsku omladinu.

Negde krajem 1940. godine, uoči jedne veće provale partijskih i skojevskih rukovodilaca u Subotici, ova trojica dobijaju direktivu od partijskog radnika Lasla Rehaka da sa srednjoškolskom omladinom do daljeg treba raditi samo po čitalačkim grupama, zbog opasnih novih provala koje su u toku.

Nakon toga Hajzler, Blum i Edita Špicer sami pokreću, uređuju i pišu na pisačkoj mašini, list (u pet primeraka) »Svesna omladina«. Te brojeve su stavljali u džepove svojih vršnjaka u školi koje su nameravali da pridobiju za SKOJ.

Svi oni učestvuju u pisanju, tada aktuelnih, parola: protiv ratnih špekulanata, skupoće, protiv zabrane URS-ovih sindikata i sl. Sakupljaju i doturaju pomoć porodicama svojih drugova uhapšenih u velikoj decembarskoj provali.

»Rat se brzim koracima približavao Bačkoj. Fašizam je bio na pragu zemlje, i u samoj zemlji — piše jedan od najistaknutijih jevrejskih omladinaca te generacije, Đerđ Hajzler⁶¹ — s profašističkom vladom Cvetković — Maček, koja je sa svojim prvim antisemitskim merama, sa svojom propagandom to drastično dokazivala i upućivala tadašnje Jevreje-omladince, cioniste u SKOJ. Korišćenje Jugoslavije, a kasnije i okupirane Bačke kao hranioca fašističkog režima i njegove vojske, koja je nosila smrt Jevrejima, je kolebljive pojedince — Jevreje omladince, radnike, srednjoškolce i studente povezivalo sa borbom NOP-a i vezivalo ih kao saveznike SSSR-a. Zatim, još više se to činilo posle stvaranja antihitlerovske koalicije.«

Onaj deo jevrejske cionističke omladine — nastavlja drug Hajzler — koji je još pre rata, pre ulaska okupatora, prišao SKOJ-u, je ovim svojim činom zapravo napustio cionističko shvaćanje o potrebi stvaranja posebne jevrejske države.⁶² Tada se komunizam i proleterska revolucija, izgradnja besklasnog i nacionalno ravnopravnog društva, javlja kao ideal tog dela omladine, jer istovremeno predstavlja konačno rešenje i za jevrejsku naciju, sigurnost od progona, itd. Pristupom SKOJ-u, odlaskom među radnike, u sindikat itd.... došao je i kraj, tj. rešenje intimnih

⁶¹ Pismo Đerđa Hajzlera autoru od 10. IV. 1974.

⁶² Isto.

dilema oko životnog i političkog opredeljenja.⁶³ To je bio početak masovnog prilaza jevrejske omladine, pa i starijih SKOJ-u, KPJ, i NOP-u, koji je sredinom 1941. godine brojao u svojim redovima u Subotici između 40 i 50 Jevreja.

11. Potiski region. — U novom regionu, revolucionarni pokret je uglavnom zastupljen u Senti i Adi. Uticaj malograđanskog palanačkog mentaliteta, sa zaostalom poljoprivrednom proizvodnjom, zatim nepostojanje formiranog industrijskog proletarijata

⁶³ Živan Milisavac, »Poruke iza rešetaka«, Novi Sad 1968., na str. 31—33 navodi pismo Tibora Polaka upućeno roditeljima, 9. X. 1942. g., pre nego što je iz subotičkog zatvora sa kažnjeničkom jedinicom odveden u Ukrajinu: »Pitam vas kakva bi me budućnost očekivala, kada bi stanje ostalo ovakvo kakvo je, i da se nisam obreo ovde gde se sada nalazim, nikakva, to je normalan odgovor na to pitanje. Zanat ne bih mogao da izučim pošto sam Jevrej, ne bih mogao da se zaposlim ni na intelektualnim poslovima, opet zato što sam Jevrej. Dakle, preostalo bi mi samo jedno, da se odam torbarenju i sitnoj trgovini, kao i svi Jevreji koji nemaju novaca. Dakle, pre nego što sam počeo ono što sam započeo, dobro sam o svemu razmislio. Najzad sam se odlučio (još u Beogradu). Uvideo sam da nejednakost među ljudima neće moći dugo da potraje, video sam da u životnoj borbi — za koru hleba, pobeđuje onaj ko ima više para. Zatim sam u Beogradu i svugde video bedne stanove u kojima ljudi žive kao životinje, bolje rečeno pate se. Još mnogo što-šta sam video i pročitao dok mi se oči najzad nisu otvorile, jer do sada sam uistinu bio slepac... Pre nego što sam stupio na taj put, mnogo sam razmišljao o njemu, Znao sam a i stariji borci su mi govorili da je taj put trnovit i težak... Pošto sam sve to znao, a u svemu unapred razmislio, uvideo sam da je ova ideja za koju se borim najbolja i da na svetu nije ništa lepše nego da čovek postane član takve zajednice u koju veruje. No, unapred sam odlučio da, ma koliko vas voleo i poštovao, da vam o toj stvari neću reći ni reći. Vi izvesno smatrate da to nije bilo lepo od mene, ali i vi isto tako morate shvatiti da bi, da sam vam o tome govorio, sve propalo i vi biste se protivili i odgovor na pitanje bi bio: zašto se baš ti mešaš u tako opasne stvari. Možda bismo se raspravljali o tome i posvađali... Nisam hteo da kvarim raspoloženje u kući i, kao što znate, često sam činio ono što se nije slagalo sa mojim uverenjima, samo da biste vi bili zadovoljni — na primer, redovni odlasci u crkvu petkom uveče i subotom i još neke verske radnje činio sam samo da bih vas zadovoljio, pošto se one nisu slagale sa mojim opredeljenjem). Hteo sam da budete zadovoljni sa mnom. Nisam želeo da povredim vaša osećanja koja su još uvek snažna, no nadam se da ćete s vremenom i sami uvideti da je to obična priča, stari običaji, sećanje na onaj veliki strah koji nam je u dušama ostao još od pračoveka. Dakle, takav sam bio i ja. Žalosno je da sam bio dvoičan... Život me je primorao da budem takav. No, takav sam bio samo u ovom slučaju... Sad otprilike imate čitavu predstavu o meni u toku poslednje dve godine... Bio sam načisto s tim da ću kad — tad dospeti u zatvor... To nije tako strašno. Samo sebe treba žrtvovati za bolju budućnost. Kao što i sami znate, u današnje vreme odlučuje se o sudbini čovečanstva. Ili će ljudi i dalje živeti u bedi i bezmerno trpeti prepušteni ološu koji mi nazivamo buržoazija, ili će se, pak, sreća preokrenuti... Verujte da oni milioni ljudi koji se danas bore za to, u svim krajevima sveta, znaju zašto se bore i stradaju...«

usporavao je znatniji razvoj revolucionarnog pokreta u ovom delu severne Bačke. Ukoliko je takvih pokreta i bilo, oni su uglavnom prisutni među vrlo siromašnim poljoprivrednim proletarijatom Ade i Sente, kod tzv. »kubikaša«.⁶⁴

Ovi radnici su bili vrlo pokretljivi i radili su tamo gde im se nudio posao, na gradnjama pruga, puteva, ciglana i sl. I kao takvi oni su češće dolazili u dodir s naprednim sindikalnim i revolucionarnim pokretom.

Pored toga đaci i studenti koji su pohađali škole u razvijenim centrima (Subotica, Beograd, Zagreb i dr.) su češće dolazili u dodir s ideologijom radničkog pokreta i uključivali se u napredni revolucionarni rad.

Jevrejsko stanovništvo koje je živelo u toj sredini i uglavnom obavljalo posrednička i sitno-trgovačka zanimanja (bakalstvo, otkup perja, kože) zatim pružanje određenih zanatskih usluga, a manje pružanjem intelektualnih usluga (lekari, advokati, novinari), se najviše preko svojih đaka, studenata i radnika po većim industrijskim centrima uključivalo u revolucionarni pokret.

Među istaknutijim naprednim ličnostima tog potiskog kraja nalazi se dr Šandor Bošan (otac aktivistkinje Magde Bošan). Kao i ostali progresivni ljudi iz tih »parlog varoši«,⁶⁵ sa socijalističkim idejama se sreo na studijama, a zatim je pod krajnjim uticajem Oktobarske revolucije i mađarske komune.

Zajedno sa svojim bratom, matematičarem Jakobom Bošanom, (koji se tek vratio iz Mađarske gde je kao vojnik učestvovao u borbama mađarske komune protiv belih intervencionista i tamo ranjen), on ispoljava svoju aktivnost 1919. i 1920. g. u Subotici. Ovde se u to vreme događaju veliki revolucionarni štrajkački pokreti. Istupa i drži govor pred masom okupljenog radništva, na trgu ispred Radničkog doma, koji se u to vreme nalazio u tzv. »Kakaš školi«. Zajedno sa bratom izdaje bilten (list); pa biva i hapšen. U teroru posle slomljenog štrajkačkog pokreta i tzv. »Zelićevog puča«, on kao sudija, pred sudom i dalje brani i oslobađa borce i članove pokreta, zbog čega ga primoravaju da napusti mesto sudije. Otvara advokatsku kancelariju u Senti. Kao advokat promenio je više mesta boravka u Bačkoj. Pored redovnog zanimanja bavi se publicistikom i literaturom. Sarađuje sa Karoljem

⁶⁴ Janoš Urban, ND: »Adanska organizacija poljoprivrednih radnika koju je predvodio nadničar, Kalman Bakoš (1941. osuđen i obešen od okupatora), kao najrevolucionarnija organizacija bačkog poljoprivrednog proletarijata, bila je isključena s Kongresa poljoprivrednih radnika, 1937, u Novom Sadu, zato što je Bakoš kritikovao rukovodstvo... Opšta besposlica i velika beda je tokom 1935—1936. a i ranijih godina vladala među poljoprivrednim radnicima bačkog Potisja« — beleži se na str. 35 i 37 navedenog dela.

⁶⁵ Majtényi Mihály, ND.

Čehom, poznatim komunistom — učiteljem iz Ade, kao i sa aktivistima pokreta bezemljaša iz Sente. Na sudu se angažuje na strani pokreta, besplatno vodi parnice, brani sindikaliste, komuniste i seosku sirotinju. Daje pravni savet i time sprečava da Radnički dom u Adi bude zatvoren. Ubijen je januara 1942. g. u poznatoj raciji u Čurugu. Njegov brat, Jakob, bio se nastanio u Banatu u Kikindi i stradao je na Banjici, 1942. godine.⁶⁶

Endre Čanji i Lajoš Vig, Jevreji, pisci i publicisti iz Sente, pripadaju onom krugu javnih radnika, pred II svetski rat, koji su se u toj zaparloženoj sredini tretirali kao liberalno orijentisani napredni ljudi. Oni vrše pozitivan uticaj, bili su prva razvojna faza onih koji su se kretali iz Sente na školovanje ili rad u veće priredne ili kulturne centre.

Glavni centri revolucionarnog delovanja u južnoj Bačkoj

1. Rad partijske i skojevske organizacije. — Nakon poznatih događaja u vezi s »Obznanom«, u jesen 1930. razbijena je celokupna organizacija KPJ u Vojvodini. Sav kadar u Novom Sadu je uhapšen. Tek 1932. dolazi do obnove partijskog rada u Novom Sadu. Privremeno, centralno rukovodstvo, uputilo je u Vojvodinu kao instruktora Jožefa Apta, koji je do svog ponovnog povratka u Beč uspeo da sredi partijske veze u Vojvodini, pa i u Novom Sadu, i organizuje partijsku tehniku u Novom Sadu.

Partijskom organizacijom u to vreme, u Novom Sadu, rukovode Mihalj Šamu, Hugo Štraser i Janoš Geler. Ali ubrzo u Vojvodini dolazi do ponovnog hapšenja (77 komunista) što dovodi do osipanja partijskih organizacija u Vojvodini.

Od druge polovine 1933. u Novom Sadu deluju dve posebne grupe komunista, među kojima se svojom organizacionom i intelektualnom sposobnošću ističe Viktor Rozencvajg, Jevrejin. Posredstvom Rozencvajga i Ištvana Bernata dolazi do povezivanja tih dveju grupa, ali ne i do formiranja partijske organizacije. U tom periodu jedan broj komunista, među kojima su od Jevreja, Mačas Jakab, Tibor Goldman, aktivno prikupljaju »crvenu pomoć«.

Posle istorijske IV konferencije KPJ, koja je održana decembra 1934, u obnovi i reorganizovanju Partije u Vojvodini i Novom Sadu istaknutu ulogu ima Viktor Rozencvajg. On učestvuje u formiranju okružnog komiteta KPJ i omladinske organizacije u Novom Sadu. U ime ovog tela on je zadužen da rukovodi omladinskom organizacijom.

Januara 1935. dolazi do ponovne velike provale. Rozencvajg je uhapšen i osuđen na šest meseci zatvora.

⁶⁶ Isto.

Krajem 1937, posle izdržane robije u S. Mitrovici, u Novi Sad se vraća Pavle Pap, i uzima vidnog učešća u obnovi partijskog rada i PK KPJ za Vojvodinu, koji, kroz svestrani rad i angažovanje komunista u demokratskim društvenim organizacijama, ima za cilj mobilizaciju masa protiv fašizma.

Tokom 1938, u Novom Sadu je uz prisustvo Keti Minderović-Ser i Beške Bembas, Jevrejki koje žive u Beogradu, formirana sekcija vojvođanskog ženskog pokreta, u kojemu je istaknuto mesto imala Livija Bem.

Februara 1941. godine, u Novom Sadu ponovo dolazi do provale. Uhapšeno je oko 15 komunista, među njima su od Jevreja Livija Bem i Mačaš Jakab. Pri provali je otkrivena tehnika i štamparija PK KPJ, koja je radila od jeseni 1940. godine i u poslednje vreme bila smeštena u stanu Mačaša Jakaba. No, to je bilo pred samu okupaciju, svi uhapšeni su početkom aprila pušteni.

2. Napredni omladinski pokret. — U južnoj Bačkoj i Novom Sadu, još od osnivanja nove jugoslovenske države, omladina je uvek bila u prvim redovima u borbi protiv svega onoga nazadnog: tiranija, socijalne nepravde i nacionalna ugnjetavanja, a što nije nestalo sa propašću stare i omražene feudalne Austro-Ugarske Monarhije. Nezadovoljstvo postojećim stanjem se već po tradiciji nalazilo među omladinom. To nezadovoljstvo se podjednako ispoljava među radničkom omladinom u Radničkom domu, kao i među đacima u srednjim školama. Tako već 1930. god. u novosadskoj gimnaziji se formira napredna literarna sekcija, u kojoj će tokom narednih godina vrlo zapaženo mesto zauzimati jevrejski omladinac, Viktor Rozencvajg.⁶⁷

Bilo je to razdoblje sve većeg produbljivanja krize nenarodne vladavine velikosrpske buržoazije, kada je kralj Aleksandar putem lične diktature nastojao da skrši otpor nacionalno i socijalno

⁶⁷ Viktor Rozencvajg rođen je 1914. godine. On je jedna od najistaknutijih i najobrazovanijih ličnosti u komunističkom pokretu u Novom Sadu pre rata. Gimnaziju je pohađao u Novom Sadu, gde je primljen 1933. za člana SKOJ-a. Te godine je formirao prvu skojevsku organizaciju u gimnaziji. Član KPJ postao je 1934. Studirao je veterinu u Zagrebu. Aktivno delovao među studentima i radnicima i učestvovao u svim naprednim akcijama koje je organizovao univerzitetski komitet KPJ u Zagrebu. Bio je odličan poznavalac marksističke nauke, posebno ekonomike, i iz tih oblasti je držao predavanja u studentskim i radničkim organizacijama. Zbog svog revolucionarnog delovanja često je dolazio u sukob sa studentima frankovcima, koji su mu jednom prilikom teško ozledili oči. Kao član KPJ osuđen je pre rata na šest meseci zatvora od suda za zaštitu države. Noću 30/31. III 1941. bio uhapšen kao član KPJ od Mačekove građanske zaštite, koja ga je po kapitulaciji predala ustašama. Zatvoren je u Kerestincu, odakle je 9. VII 1941. izveden u Maksimir i streljan, zajedno sa povećom grupom komunista među kojima su bili Srđan Prica, Božidar Adžija i Otokar Keršovani.

obespravljenih masa. Nezadovoljstvo sa postojećim stanjem naročito je bilo izraženo među radničkom i đlačkom odnosno studentskom omladinom, koja je i u Bačkoj, uostalom kao i svuda, bila sklona progresivnim društvenim kretanjima.

Toj i takvoj omladini su dobrim delom bile okrenute smernice VII kongresa Kominterne, u kojima je omladini sveta predočavana opasnost fašizma. U tim smernicama se poziva i omladina Jugoslavije da se na platformi Narodnog fronta ujedini i svrsta, zajedno sa svim slobodoljubivim, naprednim, demokratskim i antifašističkim snagama protiv naleta ekstremne desnice. Te smernice su još više istaknute i konkretizovane na VI svetskom skupu komunističke omladinske internacionale. Na tom skupu su aktivno učestvovali i omladinci iz Jugoslavije. Na tim smernicama pokrenuta je jedna široka, organizovana aktivnost, između ostalog i omladine u Bačkoj.

Širom južne Bačke niču omladinska udruženja. U St. Bečeju, 1934, formira se udruženje jugoslovenske napredne omladine. Ono pokreće svoj list »Naša reč«. Pod patronatom Matice srpske u Novom Sadu je 1935. osnovana Studentska matica. U celoj Bačkoj se oseća snažan uticaj studenata i studentskih udruženja, kao što su: Vojvođanska akademska trpeza u Beogradu, Akademski klub »Mihail Polit Desančić« u Zagrebu, jevrejska studentska menza u Beogradu (u suterenu aškenaškog hrama u Kosovskoj ulici).

Svi ti napredni uticaji i strujanja doveli su do osnivanja jednog sveopšteg omladinskog vojvođanskog pokreta — omladinskog kulturnog, privrednog pokreta — OMPOK. Početkom septembra 1936. formiran je OMPOK, a već novembra isti pokreće svoj organ »Naš život«. Početkom januara pokret u Vojvodini obuhvata 20 mesnih odbora sa više od 2.000 članova. Pokret sada, kroz jednu popularnu ediciju, zvanu »Naša knjižica«, pokreće širu akciju prema selu. Cilj je unapređenje sela i politička mobilizacija seoske omladine u OMPOK.

U pripremi osnivačke skupštine OMPOK-a značajno mesto je zauzimao Viktor Rozencvajg.⁶⁸ On je podjednako prisutan u pripremama, sastavljanju i redakciji referata i dokumenata.

⁶⁸ Živan Milisavac, ND, str. 55: »Za Akademiju su predviđena dva referata, jedan o istoriji i vezama savremene omladine sa ranijim omladinskim pokretom, a jedan o težnjama savremene omladine. Prvi je poveren Radujkovu, ali je rađen kolektivno: teze za referat pripremili su V. Rozencvajg i S. Matijević, a ovi su se savetovali sa Nikolom Petrovićem, Čedomirom Minderovićem, Radovanom Zogovićem i Tozom Markovićem. Referat o savremenoj omladini u kome je trebalo osvetliti i nacionalne odnose u Vojvodini, izradio je Nikola Jakovljević na osnovu referata V. Rozencvajga i Toze Markovića, izrađeni prema referatu Kusinena. Redakciju referata su potom izvršili V. Rozencvajg, N. Mandić i Matijević«.

U toku same skupštine, kao i kasnije u životu OMPOK-a, istaknutu ulogu odigrala je Jevrejka Keta Minderović-Ser. Ona je, prisustvujući skupštini zajedno sa svojim mužem Čedom Minderovićem, imala znatnu ulogu u pripremi skupštinskih dokumenata. Pored toga istupila je pred skupštinu s jednim značajnim predlogom. Tražila je da se razmotri pitanje izdavanja periodične male knjižice, koja će imati za cilj prosvjećivanje zaostalih seoskih masa. Taj predlog je skupština u načelu prihvatila.

Po završetku skupštine, Keta je podrobnije obrazložila Nikoli Mandiću i Živanu Milisavcu svoje predloge. Ediciju bi po već razrađenom planu pripremala ona i Čeda Minderović. Njih dvoje, zapravo ona, bi osigurala i materijalna sredstva.⁶⁹ Omladinski pokret je na taj način samo formalno bio izdavač, doduše edicija bi se štampala u Novom Sadu, odavde rasturala, s obzirom na to da su u Beogradu bile nepovoljnije prilike za izdavanje napredne knjige. U novoformirani Glavni odbor OMPOK-a, od Jevreja je ušla Livija Bem.⁷⁰

U organima, tj. mesnim organizacijama OMPOK-a, takođe su bili angažovani mnogobrojni jevrejski omladinci. U upravi mesnog odbora Novog Vrbasa bio je Franja Silberlajtner, a u Titelu Karlo Gutvajn, u Somboru dr Andraš Fišer.

Prisutnost komunista u OMPOK-u se uvek i na svakom mestu osećala. To posebno važi posle dolaska Pavla Papa u Novi Sad, 1937. g. Pap će se umesto Nikole Petrovića uključiti kao predstavnik KP u OMPOK-u i učestvovati u organizovanju njegove druge skupštine.⁷¹

Krajem 1938. godine, uočavajući pravi značaj OMPOK-a, vlasti će ga zabraniti. Ali uticaj koji je on već izvršio ostaće trajan.

3. Sindikalni pokret. — U URS-ovim sindikatima, koji su se od početka tridesetih godina sve više razvijali pod neposrednim rukovodstvom komunista, u Novom Sadu deluje niz radničkom pokretu odanih simpatizera i komunista.

Među Jevrejima koji deluju u URS-ovim sindikatima se primećuju: Arpad Verteš, Mačaš Jakab, tapetar, Rudolf Grin, tapetar, Andrija Lederer, trgovački pomoćnik, Ferenc Levi, obućar, Bernat Švab, tipografski radnik.

Arpad Verteš je između dva rata jedna od značajnijih figura društveno-političkog života Bačke. Po mnogim pitanjima je izu-

⁶⁹ Po završetku skupštine Keta Minderović je mogla dati navedeni predlog jer je u Beogradu posedovala dobro uhodanu trgovinu za promet perjem, u Balkanskoj ulici. Iz ostvarene zarade ona je pomagala Partiju a posebno je imala brižljiv stav prema mladim i talentovanim naprednim piscima, koje je novčano pomagala: Jovan Popović, Koča Racin i dr.

⁷⁰ Ž. Milisavac, ND, str. 65.

⁷¹ Isto, str. 152.

zetna ličnost, ne samo među progresivnim Jevrejima nego i u radničkom pokretu Bačke uopšte. Kao mađarski komunar, koji je pomoću dr Đule Nadora, lekara u Subotici, uspeo da se spase hortijevskih vešala, u logoru Zalaegeršeg,⁷² odmah po dolasku u Suboticu uključio se u revolucionarne događaje.⁷³ Podjednako je neumoran borac za radnička prava u Subotici, zatim u Novom Sadu, u sindikatima, u legalnoj Socijaldemokratskoj stranci, na njenom levom krilu koje saraduje sa komunistima. Jedan je od osnivača društva »Priatelj prirode«. Od 1927—1930. je osnivač i glavni urednik, nedeljnog radničkog lista na mađarskom jeziku »Munkás ujság« (»Radničke novine«).

Nakon smrti Maksima Gorkog 1934. g. Verteš je jedan od glavnih organizatora jedne od najvećih komemorativnih manifestacija u Radničkom domu, u predratnom Novom Sadu.⁷⁴

Već u danima Hitlerovog dolaska na vlast u Nemačkoj, poznavajući dobro ideologiju nacizma, Verteš razvija među širokim građanskim i buržoaskim slojevima Jevreja, u Novom Sadu, plodnu političku aktivnost. Neumorno signališe opasnost koja pretila ne samo nemačkom narodu već i čitavom slobodoljubivom čovečanstvu, pogotovo Jevrejima. Njegova argumentacija je više nego stvarna i ubedljiva i mnogi bogati Jevreji (između ostalog, veletrgovci iz firme »Šosberger i Kon«) uključuju se sa znatnim sredstvima u krug onih koji prilažu za »Crvenu pomoć«. Zbog ovakve svoje »protivdržavne aktivnosti« Verteš se zajedno s dr Šandorom Štajnfeldom našao među prvom četvoricom Bačvana koje je nenarodni režim 1939. g. internirao u bilečkom logoru.

Drugi Jevrejin, Mačaš Jakab, tapetar, kao sindikalista i komunistu poznat je po tome što je u svojoj kući do provala 1941. g. prikrivao štampariju PK KPJ za Vojvodinu.⁷⁵ Za Jakaba je bio čvrsto vezan Rudolf Grin, komunist i sindikalista koji je od partijskih drugova bio posebno čuvan, jer je bio bez jugoslovenskog državljanstva.

⁷² Lično saopštenje Tome Nadora dato autoru.

⁷³ Kalman Petković, ND, str. 36.

⁷⁴ Umetnički program je s velikim uspehom izvela kulturno-umetnička grupa »Radnik«, zajedno sa radničkim tamburaškim zborom. Pred potpuno ispunjenom, u crno dekorisanom salom, na očigled policije, uz zvuke Beto-venovog posmrtnog marša izvedena je jedna od najvećih predratnih radničkih manifestacija u Vojvodini. Vrlo sadržajan referat pročitao je član Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, Lazar Plavšić, iz Sombora.

⁷⁵ Štamparija je provaljena u poznatoj novosadskoj provali, februara 1941. Jakab Mačaš se na policiji vrlo dobro držao. Iz straha da ne bi pokleknuo presekao je sebi vene. — Magnetofonske beleške sa sastanka u stanu Zdravka Isijanova od 22. III 1973. Prisutni Mila Čobanski, Toša Tišma, Viktor Novosel i Zdravko Isijanov. Slično saopštenje dali autoru Nador Toma i Pava.

Obučarski radnik i vlasnik obučarske radnje Ferenc Levi je pored ostalog poznat i po tome što je u svojoj radnji isključivo zapošljavao komuniste (Radivoje Čirpanov, Lajoš Budai, Ferenc Banga i dr.).

Bernat Švab, komunista, bio je aktivan kroz radnički šahovski klub. Bernat Velner — Berci, grafičar, član KP, bio je povezan sa Đorđem Zličićem, sekretarom PK SKOJ-a za Vojvodinu.

4. U d r u Ź e n j e p r i v a t n i h n a m e Ź t e n i k a — S B O T I Ć. — Ova organizacija je bila pokret koji je posle I svetskog rata od čisto humanitarne organizacije, pod uticajem Oktobarske revolucije i revolucionarnih vrenja u Evropi, postepeno prerastao u klasni sindikalni pokret.

U njegovim telima, u prvim posleratnim godinama, imali su većinu socijaldemokratski i malograđanski elementi, koji su se protivili otvorenoj kolektivnoj akciji organizacije. Tek kada su po direktivi u SBOTIĆ počeli da prodiru članovi KPJ, koji pored unutarnje borbe protiv oportunističkog rukovodstva usmeravaju i rad organizacije na borbu za poboljšavanje životnih i radnih uslova, na unapređivanje radnih odnosa i socijalnog osiguranja. Oni su vodili i štrajkove za kolektivne ugovore, kao i akcije za izbore radničkih poverenika i dr. Sve je to privuklo pažnju činovnika i nameštenika i vezivalo ih sve više za komuniste.

Novosadska podružnica se već 1923. ističe svojim naprednim programom, zahvaljujući podršci izbeglica, uglavnom Jevreja i Mađara koji su prebegli u Jugoslaviju posle ugušene mađarske komune. Od naprednih Jevreja tu se ističu: — Viktor Štark, Marko Fišl, Kalman Halas, Ignac Štenberger, Andor Valdman, Janoš Fuszganger, Mikloš Fat, Jožef Vajs i dr.

Nakon šestojanuarske diktature, kada je klasna oštrica SBOTIĆ-a bila otupljena, od Jevreja se u upravi nalazi, kao drugi potpredsednik, Ištvan Hajdenfelder.

Posle poznate direktive CK KPJ da se članovi Partije infiltriraju u postojeće sindikate, SBOTIĆ u Novom Sadu postepeno prelazi u ruke komunista. Od 1935. u upravnom odboru od Jevreja se nalazi Fric Lebherc; a nakon godišnje skupštine, februara 1937, u upravnom odboru od Jevreja su: Viktor Vincer i Šandor Klajn.

U rukovodstvu izabranom neposredno pred sam rat, 2. I 1941. godine, organizaciju SBOTIĆ u Novom Sadu, bez opozicije drže u svojim rukama komunisti, od Jevreja su u upravi Livija Bem, Viktor Vincer, Maks Rihter, Rudolf Hadler, Eugen Vaš, Marko Fišl, Kornelije Lalijer i Ferenc Šosenberger.⁷⁶

⁷⁶ Milorad Ašković, dr Jerko Radmilović, Novica Petrović — S. B. SBOTIĆ 1902—1941, Bgd 1971, str. 1—3, 216, 247, 287, 347, 357, 358 i 424.

5. Društvo »Prijatelj prirode«. — Ovo društvo je osnovano uglavnom od simpatizera i članova KPJ. Među osnivačima i najzapaženijim aktivistima društva su od Jevreja bili: Arpad Verteš, Deže Gros, drogerista, Pal Rajhenberg, tipograf (živi u Izraelu), Imre Polak (poginuo u Aušvicu), Imre Šiler (živi u Izraelu). Takođe je u društvu bio već afirmisani mladi aktivista Viktor Rozencvajg. Sva ova lica su delovala po liniji KPJ i bila podjednako aktivna u društvu »Prijatelj prirode« kao i u URS-ovim sindikatima.

Članovi društva »Prijatelj prirode« su dobrovoljnim radom, iz svojih ličnih sredstava, u razdoblju od 1924—1927. na Fruškoj gori podigli svoj društveni dom.

Oni su stalno bili mobilni, išli na izlete i tako daleko od očiju policije mogli nesmetano da izvode svoje politički obojene programe, vode poverljive razgovore i sl.

S članovima društva je često bila zajedno grupa Jevreja-komunista, Bačvana, koji su živeli i radili u Beogradu: Oskar Šer i njegova supruga Zora Rakoši-Šer, Oskareva sestra Keti Minderović-Šer, Beška Bembas, Janoš Bošan i njegova supruga Beba Ber (sestra Imrea Bera), Bela Ajzler i njegova žena Jelisaveta, dr Vilhelm Laslo i dr. Ovi Jevreji-komunisti, pored ostalog su nastojali da aktivno deluju na psihologiju i svest dela jevrejskih intelektualaca iz Bačke, a koji su se od 1929—1941. počeli da orijentišu na liniji Partije.

Jedan od vidova tog delovanja bilo je aktivno uključivanje Keti Minderović u OMPOK, odnosno povezivanje Deže Grosa preko Oskara Šera sa izdavačkom politikom NOLITA u Beogradu.

Deže Gros, drogerista, je po svojoj prirodi bio vrlo sličan Vertešu. Takođe je bio izbegli mađarski komunar. Posebno se isticao svestranim obrazovanjem i nenadmašnom erudicijom. Bio je povezan sa gotovo svim prokomunistički orijentisanim izdavačkim kućama u Evropi: u Bratislavi, Pragu, Parizu, Beču i dr. Preko Oskara Šera i njegove sestre Keti, bio je povezan sa Pavlom Bihačlijem, jednim od osnivača i urednika beogradskog NOLIT-a.

Dr Peter Švarc, takođe izbegli mađarski komunar, imao je privatnu laboratoriju u kojoj je kao saradnike najviše okupljao komuniste (dr Aracki i dr.).

Geza Kon, apotekar, simpatizer KP od 1937, bio je nameštenik apoteke na Futoškom putu koja je bila u vlasništvu jednog Nemca. Tu povoljnu okolnost iskoristili su rukovodeći komunisti u Novom Sadu (Svetozar Marković, Ćirpanov, Stevan Hladni, Andraš Polgar i dr.).

U toj apoteci su se održavali važni sastanci, kada bi Kon vršio noćna dežurstva. Niko nije sumnjao da se u toj apoteci, koju je

držao jedan Nemač, održavaju sastanci Pokrajinskog komiteta KPJ.

6. Progresivne društvene organizacije Jevreja. — Aktivnost jevrejske omladine u Novom Sadu i većim naseljima južne Bačke razvijala se u Hašomer-hacairu gotovo na istovetan način kao i u severnoj Bačkoj.

Kao organizacija i pokret Hašomer-hacair se među jevrejskom omladinom u Novom Sadu osetnije počeo da razvija negde od 1935. godine. Do tog vremena jevrejska omladina u Novom Sadu uglavnom se okupljala u IVRIJA-i, koja je bila jedna manje-više nepolitička cionistička zajednica — društvo. Ona nije imala osnove jedne čvrsto postavljene društvene organizacije. U njoj su se omladinci okupljali i dobijali jedno više, u kulturnom pogledu, marksistički obojeno obrazovanje. U svom pogledu na svet IVRIJA se prilično poklapala sa onim kakav je bio Hašomer-hacair, tako da je dobro uvodila klimu za rađanje Hašomer-hacaira.

Kao što je već na primeru severne Bačke objašnjeno, Hašomer-hacair u Novom Sadu bio je relativno zatvoren krug omladinaca, koji su se uglavnom međusobno družili. Pored, i u okviru već istaknutih organizacionih i ideološko-političkih osnova, Hašomer je poseban naglasak stavljao na obrazovni proces vaspitanja novog jevrejskog čoveka. Radi toga, negde od 1938, novosadska jevrejska omladina, bez obzira na dosadašnje društveno poreklo, organizovana kroz Hašomer-hacair, na izvestan način okreće leđa dotadašnjem školovanju u srednjim školama i na fakultetima i sve više se usmerava na obuku u hahšarama. Na hahšarama, u gradu, učenici su se obično obučavali u nekoj novosadskoj zanatskoj radionici ili fabrici u vlasništvu Jevreja. Jedna od poznatijih poljoprivrednih hahšara gde su se obučavali omladinci iz Novog Sada bila je na Goleniću, kod Podravske Slatine.

Hahšara nije bila samo škola za učenje poljoprivrednog ili zanatskog privređivanja, već i škola u kojoj se učilo kolektivnom životu u komuni, gde su pripadnici hahšare imali vrlo ograničen broj svojih ličnih stvari (četkica za zube, čarape i cipele), ono čime ne može svak da se koristi. Sve ostalo je bilo zajedničko. Svako je od tih potreština uzimao samo onoliko koliko mu treba. To je zapravo bila priprema za kibutski život.

I nakon hahšare, u gradu, kroz život u kenu, duh hahšare se i dalje produžavao. Svi su opet bili jednaki. Jedna generacija koja je prošla hahšaru sastavljala je svoje džeparce, i onaj koji je imućniji davao je više, onaj siromašniji manje. To i nije bilo bitno. Od tih para išli su u bioskop, pozorište, na izlete, kupovali knjige, izdavali vlastite knjižice, brošure. Tako je u novosadskom Hašomeru, februara 1941, godine štampana i izdata (u štampariji Komloš) jedna mala pesmarica u kojoj su pored ostalih cionisti-

čkih pesama, pisanih latinicom, bile i poznate revolucionarne pesme: »Crven je Istok i Zapad«, »Bilećanka« i dr.

U novosadskom kenu se gotovo obavezno čitala i izučavala određena marksistička literatura: Marksov »Kapital«, »Antidiring« od Engelsa, Tajhajmerov »Uvod u dijalektički materijalizam« i drugo. Takav način života i rada unutar Hašomer-hacaira doveo je do znatnog porasta ideološko-političke svesti kod većine članova, kao i do izvesnog ideološko-političkog raslojavanja i polarizacije među njima. Jedni su se okrenuli prema radničkom pokretu i OMPOK-u (Pavle Pap, Livija Bem, Milan Kom, Ivan Šenk i dr.), ili kasnije, kada se u Novom Sadu formirao SKOJ i KP — njima. Drugi deo je ostao dosledan Hašomer-hacairu, s ciljem da se ode u Palestinu. Ovaj deo će tek kasnije, posle okupacije, većinom da se priključi NOP-u.⁷⁷

I pored svog po obliku i sadržini intenzivnog rada, Hašomer-hacair je, slično kao i druge nejevrejske društveno-političke organizacije, nedovoljno pripremljen dočekao aprilske dane 1941. godine. Bio je dosta pasivan u odnosu na odbranu tadašnje države i u borbi protiv okupatora.⁷⁸ Tad su stvari uzeli u svoje ruke omladinci, koji su ideološki i politički bili bliski jevrejskim omladincima, u SKOJ-u. To su bili Ivan Šenk, Deneš Sonenberg, Gustav Verber i dr. Oni su ubeđivali pripadnike Hašomer-hacaira da dobrovoljno stupe u jugoslovensku vojsku. Međutim, odziv, sa izuzetkom jedne manje grupe pojedinaca, je bio dosta slab. Pasivnost se opravdavala odsustvom konkretnih direktiva od strane zemaljskog rukovodstva iz Zagreba. Oni, pak, koji su se javili u dobrovoljce, nisu, već zbog opšteg stava rukovodstva bivše vojske prema dobrovoljcima, bili primljeni. Po ulasku hortijevaca u Novi Sad, rad Hašomer-hacaira je bio zabranjen.⁷⁹

Okupacija nije pokelebalala njegovo članstvo. Solidno marksističko obrazovanje dobijeno u Hašomer-hacairu, zatim sve grublji antisemitizam okupatora, i njegova stalna pretnja da će se »konačno rešiti jevrejsko pitanje« u okviru novog Hitlerovog poretka, bili su dovoljni elementi da Hašomer-hacair u Novom Sadu bude jedina društveno-politička organizacija koja će uskoro u celini ući kao saveznik KPJ i SKOJ-a u NOP Bačke.

7. Čuruški napredni kružok. — Pored navedenih centara revolucionarnog delovanja u južnoj Bačkoj, vredno je

⁷⁷ Đula Lukač, Nedeljnik »7 Nap«, Subotica, od 14. XII 1973.

⁷⁸ Podaci za ovu postavku uzeti su iz magnetofonskih beležaka, sa sastanka organizovanog u Novom Sadu, po predmetu razgovora o novosadskoj organizaciji Hašomer hacair, pre rata. Sastanku prisustvovali dr Teodor Kovač, Magda Bošan-Simin, Klara Isijanov-Bem, Zdravko Isijanov i autor.

⁷⁹ Isto.

istaknuti delovanje jedne grupe naprednih omladinaca u Čurugu. Neposredno pred rat, 1937—1941. godine, uticaj KPJ i SKOJ-a naglo raste u šajkaškim opštinama Čurugu, Žablju, Turiji i dr. U Čurugu je delovala grupa već izgrađenih komunista, među kojima je Radivoje Milin i Magda Bošan. Oni se posebno zalažu u radu sa seoskim stanovništvom, naročito sa omladinom. Magda Bošan, Jevrejka, đak, a potom student, čiji roditelji u to vreme žive u Čurugu, posebno se ističe u ovoj aktivnosti. Kao član SKOJ-a ona je u kikindskoj gimnaziji radila na organizovanju đачke omladine, zatim je kao student radila u Beogradu, Pančevu i drugim mestima Vojvodine. Dolazićei kući na ferije, ona je okupljala oko sebe omladinu, ali naročito omladinu Čuruga i radila na njenom revolucionarnom uzgoju. Bilo je tu oko dvadesetak omladinaca i omladinki, đака, studenata i seoske omladine. To okupljanje bilo je inspirisano poznatim stavom KPJ, da se studenti i đaci za vreme školskih raspusta vrata u svoja rodna mesta, povezuju i rade sa seoskom omladinom. Seoska omladina je s radošću dočekivala te dane kada su sa đacima i studentima mogli organizovati izlete, logoravanja, mogli sa njima proučavati marksističke ilegalne materijale i sl.⁸⁰

*Centri revolucionarnog delovanja
u severozapadnoj Bačkoj*

Napredni radnički pokret u Somboru, još od prvih dana nove jugoslovenske države, razvijao se na približno istim osnovama i s istim karakterističnim crtama kao i u ostaloj Bačkoj. Mnogi Jevreji se nalaze u prvim redovima borbe i organizovanja naprednog radničkog pokreta.

Neposredno uoči, u toku, a i posle I svetskog rata, nalazi se na čelu Zavoda za osiguranje radnika Jevrejin Deže Đendeši, socijalista koji raspolaže vrlo ozbiljnim marksističkim obrazovanjem. Posle rata, slično mnogim socijaldemokratima Bačke, on ne prihvata radikalni kurs ni program KPJ i deluje sa pozicija Socijaldemokratske stranke. Više se angažuje kao progresivni novinar, koji piše u svom listu, na mađarskom jeziku.⁸¹ U novoformiranoj KPJ, 1920. godine, od somborskih Jevreja se vidno angažuje Laslo Nađ, student farmacije, i Hugo Singer, gostioničar. U Singerovoj gostionici bilo je smešteno Mesno veće KPJ. Ovde su se održavali i radnički skupovi, zborovi, okupljali štrajkači, formirala njihova rukovodstva — odbori, razrađivali planovi za akcije i sl.

⁸⁰ Lično saopštenje Ruže Dudašev, profesora iz Beograda, i Magde Bošan-Simin, publiciste iz Novog Sada.

⁸¹ Maitényi Mihály, ND.

Nakon poznatog štrajka jugoslovenskih železničara, 1921. godine, Singer je bio uhapšen, a potom proteran iz Sombora.

Dr Ištvan Sekelj je jedna od značajnijih figura somborskog radničkog i komunističkog pokreta. Još kao mlad student ističe se u zagrebačkoj univerzitetskoj organizaciji. U KPJ je primljen u Somboru 1928. godine. Njegova uloga u razvoju KPJ prelazi okvire Sombora. Kao kurir pokrajinskog rukovodstva odlazio je u Beču radi uspostavljanja veze s CK KPJ, koje se u to vreme tamo nalazilo. Iz Beča je donosio razna dokumenta, propagandni materijal i slično. Saradivao je na izdavanju razne partijske štampe i publikacija s Đurom Pašalićem, ovlašćenim predstavnikom KPJ za Vojvodinu, a kasnije sa Jovanom Veselinovim, koji je uhapšen 1930. godine.

Nešto kasnije, 1932—1933. godine, među somborskom srednjoškolskom omladinom razvija se znatan revolucionarni rad. Tu se pre svega ističu, tri, za jugoslovenski revolucionarni pokret istaknute ženske ličnosti: Ružica Rip, Kornelija-Neli Sende i Ruža Blau.

Ružica Rip će, kao studentkinja, 1939. god. biti idejni pokretač izdavanja napredno orijentisanih zidnih novina u somborskoj gimnaziji. Jovan Veselinov u svojim memoarima govori »kako ga je kao robijaša dovedenog na lečenje u opštu bolnicu u Beograd posetila lekar-komunist, Ružica Rip, koja je kasnije u NOR-u stradala u Kolašinu.«⁸²

Neli Sende-Popović je bila španski borac, 1941. g. je uhapšena u Beogradu i streljana na Banjici.

Istoj generaciji pripada i dr Andraš Fišer, jedan od osnivača i rukovodilaca OMPOK-a u Somboru, u kome su znatnim delom bili prisutni i jevrejski omladinci.⁸³

Dve godine, neposredno pre II svetskog rata, u Somboru živi i aktivno radi dr Šandor Štajnfelđ, poznati vojvođanski partijski radnik i publicista. Njegov boravak u Somboru ostavio je znatnog traga na razvoj somborskog revolucionarnog pokreta.⁸⁴

Paralelno sa razvojem radničkog i revolucionarnog pokreta, napredna aktivnost se razvija i u somborskom omladinskom cionističkom pokretu, u Tehelet-Lavanu.⁸⁵ Ovde se, slično kao i u Subotici, razvija intenzivan društveno-politički i obrazovni rad, u kojem prednjače Andraš Fišer, Nikola Mezei, Laslo Santo, Laslo Bokor, Laslo Bruner, Andraš Levi, Olga Braun, Eva Cuker, Ivan

⁸² Jovan Veselinov, »Svi smo mi jedna partija«, Novi Sad 1971, str. 514—515.

⁸³ Lično saopštenje Ištvana Senderđija, publiciste iz Subotice, dato autoru.

⁸⁴ Lično saopštenje Đule Lukača, publiciste iz Subotice, dato autoru.

⁸⁵ Lična saopštenja Ištvana Senderđija, publiciste iz Subotice, i Eve Cuker, ing. iz Beograda, data autoru.

Šuc i dr. U krugu jevrejske omladine, u kenu se posebno svojom aktivnošću ističe jedan srednjoškolac nejevrejskog porekla, Ištvan Senderdi (kasnije oženjen sa Olgom Braun, Jevrejkom, koji će zbog svoje prokomunističke aktivnosti biti isključen iz somborske gimnazije, školske 1937/38 godine). On je pokretač većine kulturnih, revolucionarnih i drugih akcija; predavač, agitator...

Gotovo svi članovi Tehelet-Lavana (Bokor, Šenbrun, braća Bruk, Šuc, Santo i dr.) kada budu došli na studije u Beograd ili u Zagreb, uključice se u skojevske grupe na svojim fakultetima.

Po ulasku hortijevskih okupatora u Sombor, oni će uhapsiti 18. IV 1941. Lasla Bokora i Tibora Šenbruna pod sumnjom da su komunisti.

Jevreji iz Bačke — španski borci

Od bačkih Jevreja u španskom građanskom ratu su učestvovali: dr Imre Ber, ing. Endre Baš Anemarija Baš, Kornelija-Neli Sende-Popović, Ivan Lebl, Beno Fišer i Marija Šneman. Ovi borci — komunisti predstavljaju više kvalitativni odraz revolucionarnog stanja unutar radničkog pokreta Bačke i naprednih Jevreja nego faktor koji je uticao na razvoj tog pokreta. Tek kasnije, ukoliko ostanu živi, oni će se uključiti u organizovanje ustanka i rukovođenje narodno-oslobodilačke borbe u kojoj će korisno primeniti svoje dragoceno iskustvo stečeno u španskom građanskom ratu.

1) Dr Imre Ber (Beer), lekar, rođen 1905. u Senti, član KPJ od 1924. godine. Međunarodna organizacija »Crvena pomoć« ga je stipendirala u njegovom naučno-istraživačkom radu. On je duhovni inspirator subotičkog obdaništa »Radničke pomoći«. Istovremeno je vršio kunirsku službu između Budimpešte i Beča. 1932. je u SSSR-u, a 1936. u Španiji gde je poznat kao dr Gorjan koji vrši dužnost načelnika saniteta divizije. 1939. je ponovo u SSSR-u. Nakon izbijanja Otadžbinskog rata postaje žrtva staljinističkih čistki, 1941. god.⁹⁶

2) Ing Endre Baš (Basch), rođen 1880. u Čantaviru, član KPJ od 1925. Intelktualac snažne psihičke i moralne energije i organizacionih sposobnosti. Njegov stan u Subotici je centar za marksističko vaspitanje radnika. Tu su se nalazili manje-više svi poznatiji tadašnji revolucionari (Đura Pucar, Vasa Bogdanov, Karolj Hedrih, Matko Vuković i dr.). Jedan je od glavnih saradnika svih radničkih listova koji izlaze u to vreme u Subotici. 1928. godine da bi izbegao hapšenje emigrirao je u Belgiju, a 1936. sa ženom Anemarijom i sinom Janošem odlazi u Španiju. Posle sloma španske

⁹⁶ Podaci pod 1, 2, 3, i 5 iz lične arhive Đule Lukača.

republike, dospeva prvo u francuske, a zatim u nemačke logore, gde mu nestaje trag.

3) Anemarija Baš, rođena 1893. u Baji, supruga Endrea. Do 1928. živi u Subotici, gde je istaknuti rukovodilac pokreta za ženska prava. Jedan je od organizatora i rukovodilaca već pomenutog dečjeg obdaništa, ogranka međunarodne radničke samopomoći. Godine 1928. zajedno sa mužem i sinom prešla je u Belgiju, gde je vrlo aktivna u sekciji jugoslovenskih emigranata. Godine 1936. zajedno s mužem i sinom prelazi u Španiju. Posle sloma republike nalazi se u francuskim logorima odakle beži u Belgiju, gde je stupila u tamošnji pokret otpora. Živi u Budimpešti kao penzioner.

4) Kornelija-Neli Sende-Popović, apsolvant medicine, rođena 1914. u Bačalmašu, nedaleko od Subotice. Još iz somborske gimnazije se ističe svojim naprednim opredeljenjem. Sa svojim mužem Vladetom Popovićem (streljanim 19. jula 1941. u Beogradu) pošla u Španiju. 1939. uspela je da se vrati u zemlju. Avgusta 1941. uhapšena od specijalne policije u Beogradu i stradala na Banjici.

5) Ivan Lebl, rođen 1913. u Subotici, student prava, stalni saradnik »Hida«, koji uglavnom piše o Španiji.⁸⁷ Aktivno radio na organizovanju dobrovoljaca za Španiju, u koju i sam 1937. odlazi da se bori kao pilot. Nakon poraza deli sudbinu ostalih boraca internacionalnih brigada. Po pričanju njegovih saboraca, Lebl je bio vanredno hrabar i snalažljiv pilot, koji je uvek znao uspešno da iziđe na kraj sa mnogobrojnim i tehnički opremljenijim nemačkim i talijanskim avionima na bojištu. Vanredno hrabro je podnosio svoju sudbinu u logoru Gours u Francuskoj. Kada je početkom 1941. pobeo iz logora, i pred sam rat došao u Suboticu, tu se ilegalno prikrio. Vrlo retko se pokazivao na ulici ali je zato vrlo često nalazio vremena da se sastane sa sekretarom Mesnog komiteta i glavnim urednikom »Hida« Otmarom Majerom, i preko njega utiče na političku liniju »Hida« i pokreta. Kada su nakon okupacije nastale velike provale, on se uspeo skloniti prvo u Budimpeštu, a zatim s falsifikovanim dokumentima u Košice. Tu je 1942. g. uhapšen i s ostalim jevrejskim radnim jedinicama upućen u Ukrajinu. Tamo biva ranjen, i pri opštem rasulu, nakon pokretanja sovjetske protivofanzive na Donu, januara 1943., bolnica u kojoj je smešten je zapaljena od samih mađarskih jedinica u povlačenju, februara 1943.

6. Beno Fišer, rođen 1901. g. u Žablju. Kao vojni dezertar 1919. otišao iz Jugoslavije. Zatim je živeo u Mađarskoj, Francuskoj i Rumuniji. Pre odlaska u Španiju radio kao tekstulni radnik u Bukureštu. U Komunističku partiju primljen 1934. g. u Briselu, u mađarsku sekciju »C«. 1935—1938. bio je član sindikata tekstilnih radnika Rumunije, gde su ga radnici izabrali za svog delegata u fabrici.

⁸⁷ »Hid«, ND, str. 36 i 120.

Govorio je francuski, nemački, mađarski, rumunski i srpskohrvatski. U Španiju je došao maja 1938. Bio je u 129. internacionalnoj brigadi. Poginuo je u prvoj polovini septembra 1938. kao borac bataljona »Divizionario« 45. divizije, na ebarskom frontu.⁸⁸

7) Marija Šneman, rođena 1896. u Bačkoj Palanci. Do 1928. kao radnica živi u Palanci. Zatim napušta zemlju i boravi u Austriji, Mađarskoj, Rumuniji, Nemačkoj i Čehoslovačkoj. Pre odlaska u Španiju živi u Sarajevu. Njen muž, Georg Štajnmaher, po nacionalnosti Nemaac, takođe je radio u Sarajevu. Odatle su pešice, preko Austrije, Švajcarske i Francuske krenuli u Španiju. Prema njihovoj izjavi nisu se povezivali ni sa kakvim organizacijama do dolaska u Španiju. Muž joj je mesec dana bio na aragonskom frontu, a posle toga radio kao mehaničar u jednoj fabrici, u Barceloni. Juna meseca 1937. uhapšeni su od republikanaca. Njihova dalja sudbina nije poznata.

VI

HORTIJEVSKI OKUPACIONI SISTEMI U BAČKOJ

Bitno obeležje mađarskog hortijevskog okupacionog sistema u Jugoslaviji, u toku II svetskog rata, bilo je u okolnosti da je profašistička Mađarska okupirane jugoslovenske teritorije, konkretno Bačku, anektirala i po svemu tretirala kao integralni deo celine zemalja krune Sent-Ištvana.

Iako je sa Jugoslavijom imala tek potpisan Pakt o večnom prijateljstvu i nenapadanju, hortijevci su kao povod za verolomnu agresiju na Jugoslaviju iskoristili nemački napad na Jugoslaviju.

Mađarska vojska je upala u Bačku 11. aprila 1941. godine, i za nepuna četiri dana je okupirala. Ovakva brza okupacija Bačke je bila moguća zbog toga što je bivša jugoslovenska vojska, još pre ulaska hortijevaca, evakuisala Bačku. Međutim, hortijevskim vlastodršcima nije odgovarao ovakav beskrvni uspeh, pa su izrežirali »osvajanje« putem borbe i žrtava. To je, pak, poslužilo kao povod za odmazdu, ubijanja, pljačku i poseban postupak prema Srbima i Jevrejima, koji su bili hapšeni, internirani i ubijani kao taoci.

Poverljivom naredbom mađarskog kraljevskog generalštaba br. 1 od 11. IV. 1941. g. u okupiranoj Bačkoj je uvedena vojna uprava. U tom dokumentu između ostalog stoji: »Neka se uzme kao princip, da će se prema Srbima postupati strože nego što je svojevremeno bio slučaj sa Rumunima.«⁸⁹ Veliki broj Srba — kolonista je prote-

⁸⁸ Marko Perić, »Jugoslovenski Jevreji — španski borci«, rukopis u Jevrejskom istorijskom muzeju.

⁸⁹ Dr Josip Mirnić, »Sistem fašističke okupacije u Bačkoj, Baranji«, Zbornik Matice srpske, br. 35, Novi Sad 1963, str. 3.

ran i oduzeta im je zemlja, nekih 53.000 katastarskih jutara. Oni koji nisu proterani internirani su u logore (Šarvar).

Prema Jevrejima hortijevsko vojno rukovodstvo je imalo čak i gori, antisemitski i pogromaški stav. Oni su bili izloženi svim mogućim vrstama šikaniranja, fizičkog maltretiranja, otvorene pljačke i dr. I to navodno samo zbog toga što su pomagali srpsku »okupatorsku upravu« od 1918. do 1941. godine, pa su ih stoga prisiljavali da za račun mađarske armije daju ogromne »dobrovoljne priloge«. Na taj način su novosadski Jevreji bili prinuđeni da plate 3.400.000 penga, somborski 150.000 (po somborskom hroničaru Milenku Beljanskom, 325.000 penga),⁹⁰ subotički Jevreji 126.000, a senčanski 120.000 penga.

Koliko je to bilo opterećenje za Jevreje, najbolje se vidi iz novosadskog slučaja. Okupator je tražio pet miliona penga, ali i pored svih učinjenih napora da se prikupi ta svota, pa i pošto su osim gotovine uložili i svu svoju imovinu i bankovne račune, od okupatora određeni jevrejski predstavnici nisu mogli da saberu više od 3.400.000 penga.⁹¹

Stav mađarskog okupatora prema jevrejskom i srpskom stanovništvu nedvosmisleno govori da se prema njima vodila, doduše formalno različito motivisana ali suštinski identična politika. Trebalo im je oduzeti ekonomsku, političku i kulturnu snagu i uticaj, a zatim ih i fizički odstraniti sa okupiranih teritorija Bačke.⁹² Shodno tome i Jevreji i Srbi iz Bačke, iako u relativno dugim svojim istorijskim dodirima, gotovo i nisu dolazili u ozbiljnije međusobne društvene sukobe,⁹³ sada su razvojem istorijskih zbivanja

⁹⁰ *Milenko Beljanski*, »Hronika o NORU u Somboru i okolini, 1941—1945«, Sombor 1961, str. 42.

⁹¹ Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, str. 3—6, 33; kao i *Milenko Beljanski*, ND, str. 42.

⁹² »Iseljavanje i ponovno naseljavanje, kao i razmene stanovništva treba obaviti jednostavnim vojničkim sredstvima i to u roku od nekoliko nedelja. Saradnja nemačkih i mađarskih vojnih organa na ovom planu obavila bi, po kratkom postupku, mnogo što-šta, što bi docnije, ukoliko ne bi odmah bilo obavljeno, moglo da predstavlja težak ili upravo nerešiv problem« — *János Buzás*, »Az Ujvidéki razzia«, Budapest 1963.

⁹³ »Novija politička istorija jugoslovenskih naroda«, udžbenik za Fakultet političkih nauka u Beogradu, *dr Ljubinka Cirić-Bogetić*, Bgd 1971, str. 71 i 72: »Kod radikala se ispoljavao (slično kao i kod drugih građanskih političara) i antisemitizam. Prvu antisemitsku knjigu »Hoćemo li u socijaliste« (Novi Sad 1904), napisao je Jaša Tomić. Partijski organ »Zastava« doneo je članak »Civuti socijaliste«. U okviru radikalnog opšte-srpskog pokreta sa parolom »svoj svome« borba je bila uperena ne samo protiv jevrejskog već i protiv stranog kapitala uopšte. Antisemitizam nije imao tla u Vojvodini, ali velikosrpsvo je nailazilo na odjek među srednjom i sitnom buržoazijom i seljaštvom.

Milenko Beljanski u svojoj monografiji »Somborski Jevreji«, rukopis u Jevrejskom istorijskom muzeju, na str. 21 piše: »Tako je zabeleženo da

pretvoreni u prirodne saveznike. Oni će, u predstojećim događajima srazmerno, u odnosu na brojnost drugih narodnosti Bačke, u najvećem broju da prihvate i stanu iza proglašavanja i poziva CK KPJ narodima Jugoslavije za ustanak i oružanu borbu protiv okupatora. Odnosno uticaće da se relativno veći procenat jevrejskog stanovništva u Bačkoj stavi na stranu NOP-a i uslovi da ono u NOR-u bude proporcionalno najviše zastupljeno i kao takvo proporcionalno podnese najveće udarce, priloži najveće ljudske žrtve.⁹⁴

U navedenoj naredbi br. 1 kao i u ostalim sličnim naredbama, okupator će prema ostalim narodima i narodnostima u Bačkoj postupati različito, u svakom slučaju blaže nego prema Jevrejima i Srbima. Nastojće da razradi jedan politički sistem u kojem će stanovništvo Bačke biti svrstano na građane s različitim rangom i pravnim položajem. Bunjevce-Hrvate će nastojati da pridobije za sebe. Pa je bilo pokušaja da se Horti proglasi patronom Bunjevaca. S Nemcima se postupalo s dostojnim strahopoštovanjem. Slovacima i Rusinima se prilazilo s iščekivanjem i obazrivo, da bi kasnije i oni bili svrstani u kategoriju stanovništva prema kojem su preduzimane nepovoljne mere.

Tokom čitavog perioda okupacije Bačke hortijevski vlastodršci svim raspoloživim sredstvima nastoje da politikom mađarizacije ponovo zavladaju nad većinom nemađarskog stanovništva Bačke. U tom cilju služe se svim sredstvima javnog informisanja, školama, vojskom, katoličkom crkvom i dr.

U tom pogledu posebna briga se poklanja ekonomskim, društvenim i kulturnim merama. Sve važnije grane privrede u Bačkoj koje se nalaze u vlasništvu Jevreja ili Srba: fabrike, električne centrale, brodogradilišta, građevinska preduzeća, hladnjače, mlinoi, svilare, štofare, drvare, preduzeća za saobraćaj i transport, proglašeni su za ratna preduzeća, odnosno za ratnu granu privrede. Na čelo svakog preduzeća postavljen je poverenih vojnih vlasti. Mađar ili Nemač.

se krajem XVIII stoleća Jevrejima u Somboru, gradu većinom naseljenom Srbima, suprotstavljaju trgovci pravoslavne vere, te da su oni radi zaštite svojih trgovačko-klasnih interesa osnovali 1778., godine staleško udruženje koje se borilo protiv jevrejskog prodiranja u grad. Kao i uvek, uz preovladavajuće klasne interese stoji i crkva. Navedeno potvrđuje somborski pravoslavni sveštenik Sima Stanojević sa svojim napisanim antisemitskim pamfletom.

⁹⁴ »Činjenica da je u Bačkoj u organizacijama KPJ i SKOJ-a, uopšte u NOP-u 1941. jevrejsko stanovništvo bilo proporcionalno najviše zastupljeno«, piše *dr Josip Mirnić*, u referatu »Političke i taktičke koncepcije rukovodstva NOP-a u Vojvodini u ustanku 1941. godine«, Zajednica instituta za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, Naučni skup »Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opšte narodni rat i socijalistička revolucija«, Ljubljana 1972.

Sistem državnog protekcionizma proteže se i na lokalni promet robe. Sitni trgovci su bili obavezni da obnove pravo na prodaju pojedinih roba. Pri tome se obavezno morao priložiti dokument o hrišćanskom poreklu, kao i uverenje vlasti o ličnoj »besprekornosti sa mađarskog nacionalnog stanovišta«. To je, pak, praktično značilo diskriminaciju nemađarskih naroda, posebno Jevreja.

Političke slobode su već samom prirodom vojne uprave bile ograničene, iako formalni rad političkih stranaka iz Mađarske nije bio zabranjen.

Iz dosad navedenog se vidi da je hortijevski okupator prve mesece okupacije Bačke iskoristio za praktična rešenja pitanja iz oblasti međunacionalnih odnosa, uz grubo kršenje najelementarnijih prava nemađarskog stanovništva Bačke. Od maja meseca, a posebno od napada Nemaca na SSSR, tj. od 22. VI 1941. g., hortijevci okreću oštricu svoje sile protiv pripadnika NOP-a i komunističara. Okupator pravilno procenjuje da NOP na čelu sa PK KPJ za Vojvodinu predstavlja jedinu realnu snagu koja može da ugrozi njegov režim. Da bi tu opasnost onemogućila, komanda žandarmerije, grupe Južne armije, formirala je u Novom Sadu specijalizovani islednički pododsek. Cilj ovog tela se gotovo isključivo svodio na to da hapsi i uništava pripadnike i organizacije NOP-a u Bačkoj. Kao praktično rešenje ovih mera, okupator 15. VII 1941. g. uvodi preko suđenje, protiv svih onih akata kojima se služio NOP u Bačkoj.

S druge strane, smatrajući da su rešili osnovna pitanja u okupiranoj Bačkoj i da je stanovništvo prihvatilo čin okupacije, hortijevci 16. VIII 1941. ukidaju vojnu i uvode građansku upravu nad okupiranom Bačkom. Okupirana bačka teritorija je administrativno rascepkana i pripojena onim županijama kojima je pripadala za vreme Austro-Ugarske Monarhije. Pretežni deo Bačke je pripojen Bač-Bodroškoj županiji, sa sedištem u Somboru. Deo severoistočne Bačke, Horgoš i okolina priključen je Čongradskoj županiji sa sedištem u Sentešu. Subotica, Novi Sad i Sombor ponovo su dobili status slobodnih kraljevskih gradova, dok su Kanjiža i Senta uvrštene među županijske gradove.

Navedene mere su i državopravno ozakonjene jednoglasnom odlukom mađarskog parlamenta, 16. XII 1941. g. »Zakonom o ponovnom priključenju osvojenih južnih krajeva mađarskoj kruni i ujedinjenju sa ostalim zemljama Mađarske«. Tim jednostranim aktom okupator je samovoljno prekršio niz odredbi mirovnog ugovora, veći broj međunarodnih pravnih konvencija, normi i običaja međunarodnog prava.

Sve jači razvoj NOR-a u Jugoslaviji, posebno u Sremu, kao i politička aktivnost PK KPJ za Vojvodinu, koji je tokom 1942. g.

delovao iz Bačke, prisilili su hortijevce da odbrambenu službu protiv NOP-a opet prenesu na vojsku, prvo u južnoj Bačkoj, januara 1942, a zatim od jula 1942. i na celu Bačku. Pod tom odbrambenom merom, poznatom kao »sistem jedinstvenog rukovodstva«, podrazumevalo se u prvo vreme ustrojstvo službe osmatranja, izviđanja, istraga, javljanje, kontrola i izvršna delatnost usmerena na suzbijanje sabotažnih akcija, a posebno obezbeđenje prikupljanja letine.

Uvođenjem građanske uprave moglo se očekivati da će se teror smanjiti i da će se uvođenjem starih mađarskih zakona stvari donekle poboljšati. Ali stvari su, zahvaljujući privremenim uspesima Nemaca i hortijevaca na Istočkom frontu, u odnosu na nemađarsko stanovništvo u Bačkoj, posebno prema Srbima i Jevrejima, dobile još nepovoljniji tok. Dolazi do poznate šajkaške i novosadske racije u kojoj je na najsvirepiji način pobijeno oko 3.500 lica, uglavnom Srba i Jevreja.

Sistem postavljanja privrednih komesara pri srpskim i jevrejskim preduzećima nastavlja se i dalje u periodu civilne uprave.

Najteži oblik privredne i fizičke diskriminacije prema Srbima i Jevrejima predstavlja prisilno mobilisanje ovih u radne jedinice na frontu, gde su od strane samih hortijevskih vojnika bili izloženi masovnom uništavanju.

Poseban odnos prema Jevrejima okupator je počeo da primenjuje još u periodu vojne uprave. Prvi akt te vrste predstavlja naredba br. 4 od 22. IV 1941. g. kojom se naređuje svim vojno-upravnim vlastima da se jevrejske izbeglice sa teritorije bivše Jugoslavije ne mogu nastaniti na teritoriji Bačke, čak ni ako su tu rođeni. Isto tako su se sve mere vojnih vlasti u odnosu na nepoćudna lica — koja su stavljana pod policijski nadzor, hapšena ili upućena u logore za nepoćudna lica — izvesnim svojim odredbama odnosile i na Jevreje.

Diskriminacija prema Jevrejima ne prestaje ni sa uvođenjem civilne uprave. Po svojim posledicama najteža je bila naredba Ministarstva domobranstva od 19. IX 1941. kojom su Jevreji, bez obzira na ranije stečene oficirske ili podoficirske činove, u buduće svoj obavezni boravak u rezervi morali služiti u pomoćnim radnim jedinicama. Odnosno kao takvi bili su mobilisani za službu na frontu.

Nešto kasnije, 7. XI 1941. g. usledila je zakonska odredba o tzv. merama za odbranu rase čistote, prema kojoj su najstrože bile zabranjene bračne veze između Jevreja i nejevreja. (Pose dve godine, 23. XII 1943. g., glavni provincijski kapetan skrenuo je pažnju na vrlo čestu pojavu, da sužene koje su želele da žive u zajedničkom domaćinstvu sa Jevrejima vadile uverenje da su prostitutke, jer se zabrana polnog odnosa između Jevreja i nejevrejki,

prema tumačenju vrhovnog suda, nije odnosila na žene koje su spadale u kategoriju »nemoralnih« žena).

Jevrejima u Mađarskoj i Bačkoj postale su nedostupne javne službe. Na fakultetima su uvedena ograničenja poznata kao »numerus clausus«.⁹⁵ Slično je bilo i u srednjim i drugim školama. Prema zvaničnom izveštaju, na kraju školske 1942/43. godine, u 335 osnovnih škola u Bačkoj bilo je samo 184 jevrejska osnovca (prema 41.410 mađarskih i 51.025 nemađarskih osnovaca). Još drastičnija situacija je bila u srednjim školama. U 14 gimnazija, na 2.896 mađarskih i 2.439 nemađarskih učenika bilo je svega 118 jevrejskih učenika u Bačkoj. U somborskoj gimnaziji u školskoj 1941/42. g. bio je upisan samo jedan učenik Jevrejin. U učiteljske škole u Bačkoj nije bio upisan nijedan jevrejski učenik. Navedenim antisemitskim merama Jevreji nisu mogli biti članovi nijedne društveno-političke niti sportske organizacije.

Marta 1942. godine naredbom mađarske vlade vrši se eksproprijacija svih jevrejskih poljoprivrednih i šumskih gazdinstava, s tim da se ona do 5 kat. jutara daju na raspolaganje tzv. zemaljskom fondu za zaštitu naroda i porodice; između 5 i 100 k.j. viteškom udruženju; a preko 100 k.j. zemaljskom poljoprivrednom kreditnom zavodu.

Mobilisanje Jevreja u radne jedinice počinje 1942. god. s obveznicima koji su prispeli za regrutaciju: 1919, 1920. i 1921. godište; mobilizacija se aprila 1943. proširuje i na godišta 1906—1918; da bi jula iste godine obuhvatala i Jevreje rođene od 1901. do 1905. god. Od mobilizacije su bili izuzeti samo oni Jevreji koji su radili u vojnim preduzećima ili su kao redovni mađarski vojnici proveli 6 mesec na frontu; zatim oni koji su kao pripadnici radnih bataljona dobili odlikovanje; članovi porodica Jevreja poginulih na frontovima; i najzad, oni Jevreji koji su se prema propisima tretirali kao »izuzetni Jevreji«.

Mađarski okupator je svim ovim merama protiv Jevreja ispoljio krajnju okrutnost, ali to još uvek nije bilo masovno fizičko uništavanje. Ono će uslediti nakon okupacije Mađarske od strane Nemaca, aprila 1944. godine. Naime, posle katastrofalnog poraza Druge mađarske armije na Donu, početkom 1943. godine, kao i drugim porazima sila osovine na frontovima u svetu, poljuljano je poverenje mađarskih vladajućih slojeva u Hitlerovu pobedu. Oni su, krajem 1943, i početkom 1944. godine, paralelno sa ublažavanjem pritiska protiv porobljenih naroda na okupiranim teritorijama, putem diplomatskih kanala tražili mogućnost za izlazak iz rata.

⁹⁵ Pošto je pomoću trupa Antante oborio Kun-Belinu mađarsku socijalističku republiku, hortijevski režim u sklopu svojih kontrarevolucionarnih mera među prvima je inaugurisao tzv. Zakon o numerus klauzusu. Protivjevrejski zakon donesen je nešto kasnije, 1928. godine, drugi 1939, a treći 1941.

Taj period rata u današnjoj mađarskoj historiografiji poznat je kao period »klackave politike«.

Takva neodlučna i kolebljiva politika Hortija i njegove karmarile uslovila je da uskoro, marta 1944, dođe do okupacije Mađarske od strane Nemaca i dovođenja na vlast najreakcionarnijih fašista, Salašijevih njilaša. Iako i sami na rubu propasti, oni među prvim merama, na zahtev Nemaca, prilaze »potpunom i definitivnom likvidiranju Jevreja u Mađarskoj«. To je vreme kada su sovjetske trupe porazile velike nemačke snage u Rumuniji i nezadrživo prodirale prema mađarskoj niziji i Bačkoj. U julu i avgustu počelo je masovno transportovanje Jevreja iz Bačke u nemačke koncentracione logore. Tokom oktobra 1944. godine cela Bačka je bila oslobođena.

Na teritoriji jugoslovenskog dela Bačke, koji obuhvata oko 8.500 km², 1941. godine živelo je po prethodnim rezultatima popisa stanovništva, od 10. X 1941. godine, 885.475 stanovnika.⁹⁶ Od toga broja, s obzirom na neobjektivnost kriterija u pogledu nacionalne pripadnosti bačkog stanovništva, najobjektivnija je procena koju je načinio na temelju svojih proračuna dr Josip Mirnić⁹⁷ Po ovoj proceni stanovništvo Bačke je brojalo oko 280.000 Mađara (32%), oko 225.000 Srba (27%), oko 195.000 Nemaca (22%), oko 90.000 Hrvata-Bumjevaca (10%), Slovaka oko 40.000 (4,5%), Rusina 15.000 (2%) i Jevreja 16.000 (2%).

Nadalje, ova masa stanovništva je bilo raspoređena sa izrazitom tendencijom zgušnjavanja Mađara i Jevreja od Velikog kanala prema mađarskoj granici; a Srba južno od toga kanala, prema obalama Dunava.⁹⁸ Polazeći od navedenog, mora se istaći da je 22% stanovništva Bačke — Nemaca, listom bilo protiv NOR-a naroda Jugoslavije. Ili pak da je većina od 32% Mađara, nastanjenih u Bačkoj, usled raznih subjektivnih i objektivnih razloga, čim hortijevske okupacije Bačke prihvatila kao nacionalno oslobođenje.⁹⁹

⁹⁶ *Bogdan Oreščanin*, »Vojni aspekti borbe za mir, nacionalnu nezavisnost i socijalizam«, Zagreb 1964, str. 237—244.

⁹⁷ *Dr Josip Mirnić*, Zbornik Matice srpske 35/1963, str. 48.

⁹⁸ O ulozu stanovništva u vođenju rata, general Oreščanin u navedenom delu kaže: »U našoj revoluciji nisu bili retki slučajevi održavanja i uspešne borbe naših jedinica u potpuno ravničarskim krajevima, onda kada su imali podršku stanovništva. I obratno, bilo je slučajeva otežanog boravka, kretanja i borbenih dejstava u onim brdskim, pa i izrazito planinskim predelima, u kojima stanovništvo nije bilo, odnosno nije bilo dovoljno naklonjeno našoj borbi«.

⁹⁹ »Zašto su čitave nacije 1941. godinu doživljavale kao čin oslobođenja«, *dr Josip Mirnić*, Skup istoričara u gradskom komitetu SK Beograda, NIN, br. 85, od 24. X 1971. g.

2. »Osnovna aritmetika rata — piše general Oreščanin u navedenom delu — ljudski faktor, materijalni faktor, prostor i faktor vreme, koji se tretiraju kao osnovni faktori, koji se neposredno javljaju, neposredno deluju u svakoj borbi i bez kojih uopšte nema i ne bi moglo biti nikakve borbe...

Odnosno da je preko 50% bačkog stanovništva bilo ili protiv NOP-a ili mu bilo nenaklonjeno.

Ukoliko se kao osnova učesnika u NOR-u Bačke uzmu podaci koje iskazuje okupator na osnovu broja uhapšenih ili poginulih učesnika NOR-a i NOP-a do 1. V 1942. godine, koji iznosi 2.800 boraca;¹⁰⁰ odnosno ako se uzme za merilo podatak Svetozara Markovića — Toze iz izveštaja od 10. X 1942. godine, da je u Bačkoj ostalo svega oko 50 članova Partije od oko 500 koliko ih je bilo na dan ustanka (odnosno 10%),¹⁰¹ onda dolazimo do broja od nekih 2.800 uhapšenih plus 10—20% neprovaljenih boraca, što bi činilo negde oko 3.500—4.000 pripadnika NOR-a i NOP-a, odnosno oko 4% od celokupnog stanovništva Bačke.

Tih 3.500 do 4.000 slabo ili nikako naoružanih pripadnika NOR-a i NOP-a Bačke je tokom 1941. i 1942. godine stajalo prema sledećoj okupatorskoj sili:

Tokom 1941. i polovinom 1942., mađarska Treća armija (sa štabom do 6. maja u Subotici, a potom u Budimpešti) držala je u Bačkoj jedinice 5. korpusa sa 12, 13, 14. i 15. pešadijskom brigadom, 2. konjičkom brigadom, 66. pukom i 1. bataljonom 16. puka pograničnih lovaca.

Pored toga što je tokom 1942. godine polovina mađarske armije angažovana u sklopu Druge mađarske armije na Istočnom frontu, u vremenskom razdoblju 1942—1943. godine, na okupiranoj bačkoj teritoriji je razmešteno više nego ikada mađarske vojske. Ovde se u sastavu 14. i 15. lake pešadijske divizije i 1. lake konjičke divizije i drugih specijalizovanih jedinica, u to vreme nalazi ukupno oko 13.500 vojnika i oficira. Ovolika zasićenost okupatorskih vojnih efekтива izvršena je pre svega iz bojazni da

Treba naglasiti da se odlučujućim faktorom može smatrati onaj činilac koji u konkretnoj situaciji daje prevagu jednom protivniku i to takvu koja u sklopu i u vezi sa dejstvom svih ostalih faktora može da deluje odlučujuće na ishod bitke... Iako su materijalni faktor i faktori prostora i vremena 'neživi faktori' — za razliku od ljudskog faktora — oni ipak u određenim uslovima mogu da odigraju odlučujuću negativnu ili pozitivnu ulogu u pogledu ishoda borbe, pobeđe ili poraza. Ovo se dešava onda kada subjektivni faktor (čovek) iz raznih objektivnih razloga nije u stanju da savlada i koristi okolosti i uslove materijalnog faktora, prostora i vremena. Ali ovo se dešava i onda kad subjektivni faktor iz raznih subjektivnih razloga ne pronađe odgovarajuću vojnu veštinu adekvatnu obostranim uslovima. Subjektivna delatnost ljudskog faktora u borbi, dakle njegova vojna veština, u stvari i nije ništa drugo nego više ili manje pogođeni subjektivni izraz objektivnog odnosa snaga. Ukoliko je taj izraz obostrano adekvatan (tj. na strani oba protivnika) utoliko više dolazi do izraza sam objektivni odnos snaga i njegove prednosti i slabosti u odnosu na protivnike u borbi. Ukoliko je, pak, jedna strana više od druge izrazila objektivni odnos snaga utoliko više raste uloga vojne veštine u borbi.

¹⁰⁰ »Csendőrségi lap«, od 15. VIII 1942.

¹⁰¹ Zbornik Vojno-istorijskog instituta I/6, dok. br. 44.

ne dođe do tešnjeg povezivanja i objedinjavanja partizanskih borbi u Bačkoj i Sremu (koji mađarska vojna vlast pored Kozare i srednje Bosne tretira kao treće žarište partizana i komunisti). Zbog toga je mađarska armija za vreme nemačke fruškogorske ofanzive, u avgustu 1943. godine, bojeći se prelaska fruškogorskih jedinica iz Srema u Bačku, blokirala granicu na Dunavu od Novog Sada do Bačke Palanke.¹⁰²

Ovolika gustoća rasporeda okupatorskih snaga na delu naše teritorije Bačke, tokom čitavog NOR-a, u stvari predstavlja najveći koeficijent zasićenja, kako u odnosu na broj ukupnog stanovništva (1 vojnik na 75 stanovnika) tako isto i po kvadratnom kilometru (1,5 vojnika na 1 km²).¹⁰³

Pored toga, prostor¹⁰⁴ kao ogledalo ravne teritorije Bačke je dvema najvećim i najširim jugoslovenskim rekama, Dunavom i Tisom, kao najznačajnijim preprekama u odbrambenom smislu, bio odvojen od ostale državne teritorije. Nasuprot tome, Bačka je potpuno otvorena prema mađarskoj niziji, a bačka ravnica je bila poznata kao jedno od najžitorodnijih područja Evrope, i koje je u okviru predratne Jugoslavije bilo područje sa najgušćom putnom i železničkom mrežom.¹⁰⁵

¹⁰² »Jugoslavija 1941—1945«, *Vlado Strugar*, Bgd 1970, str. 32; i *dr Josip Mirnić*, »Neka pitanja strategije i taktike NOP-a Bačke u 1942. i prvoj polovini 1943. godine«, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knjiga XIII — 1970, str. 11.

¹⁰³ U vezi gustoće okupatorske vojne sile i njenog uticaja na oružani ustanak general Oreščanin u navedenom delu kaže: »1. Svi oni delovi teritorije koje okupatori i kvislinzi nisu bili u stanju da kontrolišu oružanom silom niti organima vlasti, bili su automatski naše slobodne teritorije onog momenta čim je počeo ustanak, u svim onim slučajevima kad je narod koji je naseljavao ove nekontrolisane delove bio raspoložen za ustanak, a protiv okupatora i njegovih slugu (a što je velikim delom bio slučaj). 2. Svi oni delovi teritorije koje je neprijatelj kontrolisao samo svojim organima vlasti ili minimalnim oružanim formacijama (stražom, žandarmerijom ili sličnim stanicama, patrolama) mogli su relativno lako prepadima i sličnim vojnim akcijama, ili likvidacijom neprijateljskih organa vlasti i obezbeđujućih oružanih jedinica, brzo pretvoriti u slobodnu teritoriju (pod uslovom da je narod na ovoj teritoriji na strani ustanika — što je najčešće bio slučaj)«.

¹⁰⁴ U vezi s tim *Bogdan Oreščanin*, o ulozi teritorije u vođenju revolucionarnog rata, kaže: »Ako su svi faktori jednaki, ali jedan protivnik ima bolje uslove prostora (na primer, poseo je bolje zemljište, pokriveno, utvrđeno itd.), a drugi ima slabije uslove (na primer, otkriven i brisan prostor) — razume se sve pod uslovima mogućih dejstava ostalih faktora — onda će onaj protivnik koji raspolaže boljim uslovima prostora imati prevagu u borbi. Isti je slučaj ako jedan protivnik ima veće mogućnosti za korišćenje i savladavanje prostora«.

¹⁰⁵ *Vladimir Bakarić* u svom intervjuu NIN-u od 8. III 1964. kaže: »Kod nas se ti zaostali, nerazvijeni krajevi dobrim delom poklapaju s krajevima iz rata. I to bih rekao uglavnom zato što su to bili krajevi teško pristupačni i zbog toga što smo mi u toku rata tamo bili, bez obzira na

U vezi sa postavkom o ulozi prostora u vođenju rata, može se reći da postojeći uslovi nisu dopuštali da se ustanak u Bačkoj na istovetan način razvija kao u drugim regionima Jugoslavije.

VII

STRATEGIJSKA I TAKTIČKA NAČELA NOP-a U USTANKU U BAČKOJ 1941. GODINE

1) Nakon napada Hitlerove Nemačke na SSSR i Proglasa CK KPJ od 22. juna 1941, kojim se pozivaju narodi Jugoslavije na oružanu borbu protiv okupatora, u Bačkoj se pod rukovodstvom PK KPJ za Vojvodinu pristupa ozbiljnim pripremama za ustanak.

2) Po opštoj proceni situacije PK KPJ za Vojvodinu, glavni strategijski pravac dejstva NOP-a i NOR-a u Vojvodini, odnosno Bačkoj, zasniva se na pretpostavci takvog odnosa snaga po kojoj se predviđa brzi slom nemačke agresije,¹⁰⁶ prelazak Crvene armije u opšte nastupanje i relativno brzo ostvarivanje revolucionarnih ciljeva KPJ. Sve akcije NOP-a polaze od te strategijske pretpostavke i na njoj saobražavaju osnovna taktička načela, kao što su mobilizacija aktivista i proširenje baze NOP-a; priprema za doček i pomoć sovjetskim padobrancima, a potom tek sabotaze, ustrojstvo i akcije partizanskih grupa i odreda.

3) Teritorijalna, politička i organizaciona osnova NOP-a Bačke polazila je od kriterija koji je dosledno uvažavao najprirodnije geografske i etničke specifičnosti teritorije Bačke. Ona je podeljena na tri okružja, severobačko, sa sedištem u Subotici, severo-

političke prilike. Tamo gde su dobre komunikacije bile, partizana nije bilo«. Na sličan način isto pitanje tretira i *Jovan Veselinov* u govoru u Sremskoj Rači, 15. X 1967. g.: »Neoprostiva je politička i vojnička glupost verovati da su se u našim uslovima mogle kretati brojne i velike jedinice na terenu opkoljenom i izolovanom rekama i ispresecanom modernim i najvažnijim komunikacijama za koje je okupator bio posebno zainteresovan«.

¹⁰⁶ »Savremenost«, Glasilo Saveza komunista Vojvodine, januar—februar 1974, str. 21, *Stevan Doronjski*: »30 godina konstituisanja i razvoja Vojvodine«: »Bitke protiv nadmoćnih fašističkih okupatora u Bačkoj i Banatu vrlo brzo su pokazale da se u ovu borbu ušlo bez dovoljno preciznog poznavanja i uvažavanja bitnih elemenata titovske strateško-taktičke koncepcije: bez prilagođavanja specifičnostima ravničarskog, gusto naseljenog i komunikacijama ispresecanog terena, bez veza sa političkim centrom KPJ, sa borbom drugih okolnih krajeva, pa čak i sa svim oblastima Pokrajine. Partijsko rukovodstvo koje je rukovodilo borbom u Bačkoj i Banatu, pogrešno je procenilo dužinu trajanja rata i na toj osnovi zasnovalo je politiku i taktiku borbe zbog čega je NOP u tim krajevima trpio poraze. Doduše, mora se reći da ta ocena nije bila karakteristična samo za Vojvodinu, ali tu se ona najduže zadržala«.

zapadno sa sedištem u Somboru, koje je obuhvatalo i Baranju, i južnobačko sa sedištem u Novom Sadu. U prvom okružju su Mađari činili gotovo kompaktnu većinu, a Jevreji bili najgušće raspoređeni; u drugom su Nemci bili nešto brojniji ispred Srba i Mađara, dok je Jevreja u odnosu na druga dva okruga bilo najmanje. Polazeći od navedenog odnosa, Nemci su radi toga iz Novog Sada premestili sedište kulturbunda za Bačku, u Sombor. I na kraju, treće, južnobačko okružje nosi obeležje relativno veće srpske etničke brojnosti. To obeležje je samo po sebi nametalo kako određene preduslove u organizovanju NOR-a i NOP-a Bačke tako isto i određeni stav okupatora prema ovom regionu. Ovom okružju će biti okrenuta po zlu poznata novosadska i šajkaška racija. Shodno navedenim specifičnostima, tj. međusobnom odnosu nastanjenog stanovništva, razvoj radničkog pokreta do okupacije i dr., svako od navedena tri okružja Bačke razvijalo se na adekvatan način, i u okviru tako materijalistički odražavao i potvrđivao postojeće uslove. To se odnosi i na učešće Jevreja u NOR-u i NOP-u sva tri regiona Bačke.

4) U cilju da se što svestranije izvrši mobilizacija masa i da se što uspešnije neutralizuje vrlo razvijena neprijateljska propaganda, kao prvi svoj zadatak PK KPJ za Vojvodinu je preduzeo mere da se u Novom Sadu formiraju pokrajinski agit-prop i tehnika.

Radivoje Cirpanov, član biroa PK, dao je direktivu ing. Nikoli Petroviću da formira grupu agitpropa, u koju su pored Petrovića bili uključeni Većeslav Cimr i Livija Bem, član OK za južnu Bačku. Preko ove grupe bili su vezani okružni komiteti Sombor i Subotica. U Subotici je materijale prihvatao Eden Kornštajn i dalje prosleđivao.

Članovi agitpropa su redovno pratili događaje preko radio Moskve i Londona, redigovali slušane emisije i izdavali ih kao »vesti«. Livija Bem se brinula o tehničkoj strani posla, prekućavanje, umnožavanje i rasturanje materijala. Jedan od dva geštetnera nalazio se u stanu Andraša Lederera, Jevrejina, člana OK KPJ za južnu Bačku. Na tom geštetneru umnožavan je materijal na mađarskom jeziku. U ovoj tehnici radile su takođe dve Jevrejke, predratne aktivistkinje Zora Rakoši i Agnesa Sas. Pored prevođenja materijala na mađarski jezik, one su radile i na umnožavanju vesti, proglašenja i dr.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Zora Rakoši potiče iz porodice koja je dala više istaknutih boraca radničkog pokreta (brat joj je svojevremeno poznati mađarski komunist Mačaš Rakoši). Za razliku od brata, Zora je dugogodišnji iskusni partijski radnik KPJ. Pre rata je dugo živela u Beogradu, zatim izvesno vreme bila član Mesnog komiteta KPJ u Sarajevu. Pred rat je opet u Beogradu. Tu je preživela bombardovanje, posebnim avionom kojim je evakuisano osoblje

VIII

USTANAK U BAČKOJ, 1941. GODINE

1) *Razvoj ustanka u severnoj Bačkoj*

Već u prvom Mesnom komitetu KP koji je, nakon ulaska hortijevske vojske u Suboticu krajem aprila 1941. godine, konstituisan u prisustvu Radivoja Ćirpanova, ravnomerno su zastupljeni predstavnici svih nacionalnosti u Subotici. Pored Otmara Majera, kao sekretara i ostalih, od Jevreja su u njemu Lola Vol, privatni činovnik, koja (zajedno sa Rac Magdom) ima zadatak da organizuje omladince i žene, vodi finansijske poslove NOP-a i pripremi tehniku; Tibor Gotesman, grafički radnik, koji ima zadatak da formira Mesni komitet SKOJ-a.

Pored navedenih od Jevreja, predratnih članova KPJ, u to vreme u Subotici žive: Mikloš Švalb, privatni činovnik, Eden Kornštajn, trgovački pomoćnik, Adolf Singer, lekar.¹⁰⁸

Od skojevaca, po kazivanju Gotesmana, tu su:¹⁰⁹ Konstantin Lakenbah, Magda Bošan, student, i Jožef Liht, bravarski radnik.

Krajem maja, po povratku iz Zagreba i pisma koje je doneo od Pavla Papa,¹¹⁰ u MK je kooptiran Laslo Gros, Jevrejin (zajedno sa Gezom Tikvičkim i Josipom Merkovićem).

U duhu odgovarajućih zadataka Sreskog komiteta, pored ostalih svojih dužnosti, Otmar Majer je pristupio uspostavljanju i učvršćavanju mesnih partijskih organizacija u Senti, Topoli, Adi, Čantaviru i drugim manjim mestima.

Tokom maja formiran je i Mesni komitet SKOJ-a, u kojem su od Jevreja, pored Gotesmana kao sekretara, Konstantin Lakenbah i Jožef Liht.

Nakon napada Nemačke na SSSR, umesto Gotesmana, za sekretara MK SKOJ-a postavljen je Lakenbah. Posle toga nastaje

Sovjetske ambasade, na intervenciju njenog brata Mačaša, odveden je njen petogodišnji sin u Moskvu.

Z. Agnesa Sas, predratni član KPJ, 1940. je osuđena na 6 godina robjice. Prilikom okupacije pobjegla iz Požarevca i vratila se u Novi Sad.

¹⁰⁸ Dr Singer se podjednako ističe u NOP-u kao svestrani marksistički teoretičar, pisac i prevodilac, praktički organizator tečajeva prve pomoći kao i materijalni pomagač NOP-a.

¹⁰⁹ Lično saopštenje Tibora Gotesmana dato autoru.

¹¹⁰ *Vojislav Milin*, ND, str. 256 — 7: »Dakle, evo ti pisma za Subotičane. Kako ćeš uspostaviti vezu, već smo se dogovorili. Grosovim odlaskom gubio je korisnog saradnika. Pored toga što je bio član jednog reonskog komiteta, ovaj je sa još nekim trgovačkim pomoćnicima bio veoma koristan i u snabdevanju ilegalaca tekstilom. I njegov stan bio je uvek na raspolaganju za razne sastanke i privremeni smeštaj drugova koji su ilegalnim poslovima dolazili u Zagreb«.

intenzivna i široka aktivnost na mobilizaciji novih aktivista, tj. uključenju novih, već proverenih aktivista i simpatizera u KPJ.

U toku naredna dva meseca Otmar Majer, sekretar MK, povezuje jednu grupu predratnih članova KPJ: Edena Kornštajna, Lolu Vol, a preko ovih uključuje u pokret i Mikloša Majera, dr-a Kalmana Majera, Mikloša Švalba i dr.

Na jednom sastanku Okružnog komiteta za severnu Bačku, u koji je prerastao dotadašnji MK Subotica, na Paliću, u prisustvu Radivoja Ćirpanova, člana PK KPJ za Vojvodinu, izvršena je analiza rezultata i slabosti, i zaključeno da se društveni okviri NOP-a prošire na šire nacionalne osnove i da se NOP organizaciono pripremi za vojne akcije. Tom prilikom Ćirpanov je preneo odluku PK da se Otmar Majer postavi za komandanta severnobačkog partizanskog odreda, a da se na upražnjeno mesto sekretara OK postavi Laslo Gros.

Gros je, pored ostalog, koordinirao rad s Edenom Kornštajnom, Miklošem i Kalmanom Majerom, kao i sa dr-om Adolfom Singerom. Kroz organizaciju »Narodne pomoći« su zatim uključene u pokret napredne Jevrejke dr Jolanda Hajman, Boriška Malušev, Magda Seneš-Presburger¹¹¹ i dr. U to vreme se broj članova Partije penje sa 30 na 60 članova.

Gotovo na isti način i u isto vreme, sa većim poletom se vrši mobilizacija antifašističke omladine u SKOJ i simpatizera. I njihov broj se sada kreće negde oko 60 članova. Među prvima su u SKOJ grupno uključeni redakcija i bliži saradnici lista subotičkog Tehelet-Lavana, sa Đerđom Hajzlerom, Ivanom Blumom, Editom Špicer i dr., a preko njih se gotovo u isto vreme uključuje u pokret grupa jevrejskih omladinaca: Laslo Gusman, Pal Šafer, Ferenc Caler, braća Deri, Laslo i Endre, braća Han, Imre i Oskar, Ervin Špicer, Lili Bek, Laslo Fišer, Janoš Kraus, Andraš i Pal Lang, Lajoš Krishaber, kao i već na beogradskom i zagrebačkom univerzitetu organizovani studenti Tibor Polak, Tibor Kaufman, Gelert Perl i dr. Od subotičkih đaka i hašomeraca u Bačkoj Topoli je uključen u SKOJ Đerđ Singer, a u Čantaviru Ferenc Levi.

U navedeno vreme, Lakenbah daje Hajzlerovoj grupi zadatak da za NOP pridobije što veći broj omladinaca iz Tehelet-Lavana, jer je to u onom trenutku bilo politički moguće a i aktuelno, s obzirom na razvoj vojnopolitičke situacije u svetu i u Bačkoj. U tom smislu Lakenbah inicira, sredinom jula, jedan sastanak Jevreja skojevaca sa Jevrejima iz Tehelet-Lavana, koji je praktično,

¹¹¹ Kod Magde Seneš-Dušike, Magda Rac je bila sklonila razne štampane materijale. Kada je Magda Rac uhapšena, Dušika je sve to spalila. Takođe je bila u vezi i preko dr-a Singera, kome je davala znatne iznose za narodnu pomoć.

izuzimajući one koji su već ušli u SKOJ, bio okupio svu naprednu jevrejsku omladinu u Subotici. Nakon okupacije Subotice, oni se stalno sastaju, naročito tzv. rukovodeći kadar, u kojem su: Janoš Dohanj, Đerđ Kalman, Ivan Herman, Robert Erenfrajd i Đerđ Pal. Negde u drugoj polovini juna 1941. godine, došlo je do sastanka u vili Dajč na Paliću, gde je po sećanju Pala Đerđa bilo oko 12 omladinaca. Od strane SKOJ-a sastanku su prisustvovali Lakenbah, Marko Monastirski i Jožef Liht.¹¹² Omladinci su upozoreni na potrebnu konspiraciju, te su na sastanak dolazili jedan po jedan. Na sastanku je od strane predstavnika SKOJ-a predloženo da članovi Tehelet-Lavana pristupe NOP-u i uzmu aktivnog učešća u borbi protiv okupatora, u sabotажama, paljenju žita i sl. Razgovor je bio vrlo dug i završio se zaključkom da se navedeni drugovi uskoro ponovo nađu na istom mestu. Ali do tog sastanka nije došlo jer su inicijatori u vrlo kratkom vremenu pohapšeni. Oni ni na jednom mestu u istrazi nisu pominjali ovaj sastanak, te su članovi Tehelet-Lavana ostali neotkriveni.

Lakenbahova nesagorljiva energija i entuzijazam¹¹³ prelaze i na dojučerašnje mlade članove Tehelet-Lavana, posebno na Đerđa Hajzlera, Ivana Bluma, Editu Špicer i ostale. Ova grupa u izvesnom smislu čini jezgro oko kojeg i posredstvom kojeg je u SKOJ uključena i jedna poveća grupa nejevrejske omladine u Subotici.

Pojedini članovi MK KP i SKOJ-a su pojedinačno formirali ćelije, odnosno skojevske grupe, od već izgrađenih komunista,

¹¹² 1. Pismo dr-a Đorđa Pala, primarijusa iz Čakovca, od 7. VI 1974. autoru. 2. Marko Monastirski je u leto 1941. god. bio vezan za Jožefa Lihta. Smrću Lihta, koji nikog od članova, koje je organizovao, nije provalio, između ostalih ni Marka Monastirskog, mnogi od njih su ostali bez veze pa i sam Marko.

¹¹³ U već navedenom pismu Đerđa Hajzlera, on za Lakenbaha piše: »Lakenbah je na tu omladinu, koja ga je zvala 'Jacki rouge' (Crveni Džeki, delom zbog njegovih naprednih ubeđenja a delom zbog njegove jarkocrvene kose i pega) imao snažan uticaj. Iz njegovog nastupa, iako je često puta bio sklon rizicima i bio neukrotiv u svom nastupu, delovao je tako da je umeo da zapali, odnosno one opreznije da zaplaši od pristupa u NOP. O njegovom ličnom herojstvu, neustrašivosti i odlučnosti je mnogo napisano. Lakenbah je (uz Lolu Vol) za bačke prilike, među Jevrejima jedan primerak teške sirotinje. Po završetku male mature je bio gvoždarski šegrt, zatim trgovački pomoćnik u jednoj od najvećih gvoždarskih subotičkih trgovina. Njegovo socijalno poreklo usmerilo ga je na beskompromisnu revolucionarnu borbu«. Na sličan način o Lakenbahu piše i *Tibor Gotesman*: »Kada je nakon aprilske katastrofe trebalo ponovo organizovati, od pre nekoliko meseci teško stradali SKOJ, za Lakenbaha je bilo sasvim prirodno da pomalo stupi u bitku. Mladalački je bio žustar, teško obuzdavanog, gotovo neukrotivog temperamenta koji se nikad nije iscrpljivao. Svu svoju snagu, volju, s punim srcem je unosio u obnovu organizacije mladih komunista. Nerešiv i nemoguć zadatak za njega nije postojao. Danju i noću, na ulici, u parku, obližnjoj šumi, na radnom mestu u gvoždarskoj radnji, uporno i otvoreno je propagirao svoja gledišta, s nepojmljivom odvažnošću je agitovao po liniji Partije, protiv fašističkih okupatora«.

odnosno proverenih omladinaca. Svaka partijska ćelija i skojevska grupa, pored toga, je bila obavezna da od proverenih simpatizera formira čitalačke grupe i osposobljava ih za predstojeće zadatke (prijem u Partiju ili SKOJ).

Paralelno sa kadrovskim jačanjem Partije, SKOJ-a i proverenih simpatizera, vrši se rad na njihovom daljem ideološkom i političkom osposobljavajnu. Proučava se aktuelna revolucionarna literatura, prorađuje proglaš CK KPJ od 15. VIII. 1941, koji je preveden i na mađarski jezik, kao i veći broj drugih proglaš, uputstava i direktiva PK.¹¹⁴ Među tim materijalima, glavna mesta imaju tzv. »Lenjinovo pismo« (Zadaće revolucionarne vojske, iz 1905. g.) i uputstvo PK KPJ za Vojvodinu za vršenje diverzija, u kojem se govorilo o načinu izvođenja sabotaza, paljenja žita, dizanja i uništenja železničkih pruga, izazivanja sudara i dizanja u vazduh vozova, uništenja stovarišta hrane, pomaganja spuštenim sovjetskim padobrancima i dr.

Uz to se vrši užurbana priprema za predstojeću oružanu borbu, pa se shodno tome formiraju udarne grupe. Najčešće se to vršilo na taj način što su partijske ćelije i skojevske grupe kvalitetno prerastale u viši revolucionarni i organizacioni oblik rada, u udarne grupe. Istovremeno ženski članovi pokreta se obučavaju na sanitetskim tečajevima u pružanju prve lekarske pomoći.

U vezi s tim zadacima, putem »Narodne pomoći« prikupljaju se od simpatizera novčana sredstva, pomoću kojih se organizuje rad na pisanju, umnožavanju i rasparčavanju letaka, pomoć porodica uhapšenih članova NOP-a i dr.

Istovremeno se po direktivi PK intenzivno vrši, na teritoriji subotičkog sreza, izviđanje svih vojnih i ekonomskih potencijala okupatora.

U ovo vreme OK i sam čini napore za izradu i umnožavanje izvesnih materijala u svojoj tehnici. Za ovaj rad je zadužena Lola Vol. Sem toga, ona je zadužena i za organizovanje kurirske veze s pokrajinskim komitetom i opštinskim komitetima u Topoli, Senti, Adi i Čantaviru.

Krajem jula u komitet SKOJ-a, umesto Dimčeta Najdevskog koji odlazi u Makedoniju, uz Lakenbaha kao sekretara ulazi Magda Bošan, student.¹¹⁵

¹¹⁴ Kalman Petković, ND, 164—191.

¹¹⁵ Izvesne skojevske grupe (i pojedinci) koje je držala na vezi Magda Bošan, ostale su do danas, sticajem okolnosti, prvo, neotkrivene pod istragom, a potom i nezabeležene u istoriji NOP-a Bačke. Iako je danima bila teško mučena, ona nije odavala svoje veze. Tako, na primer, nije odala da je imala na vezi jednu grupu u kojoj je bila Jevrejka Klara Hirš-Singer, zatim Marko Vukov i još neki. Takođe nije odala da ju je izvesno vreme u ilegalnosti prikrivala u svom stanu Kata Baš, Jevrejka iz Subotice.

Početakom avgusta formiran je štab partizanskih odreda severne Bačke, za čijeg komesara je postavljen Laslo Gros. Naporedo s tim vrše se pripreme za direktne akcije. Pred sve pripadnike NOP-a postavlja se zadatak nabavke oružja, prvenstveno gvozdениh poluga, jer vatrenog oružja nije bilo. Traže se bivši ili rezervni oficiri, simpatizeri NOP-a, koji bi obučavali omladince u taktičkoj obuci i rukovanju oružjem. Lakenbah i Mikloš Geršon razmatraju mogućnost oduzimanja oružja od jedne jedinice mađarske policije, od 50 ljudi, koja je smeštena u prostorijama jevrejske škole, koja se nalazi u krugu sinagoge, gde je i Geršon stanovao. Đerđ Hajzler i njegovi omladinci izviđaju autoparkove na Paliću i okolini Subotice. Perl Gelert u društvu sa bratom Lehelom izviđao je mogućnosti sabotaze u Obilić mlinu. Neki članovi NOP-a izviđaju i prate prolazak vojnih ešelona preko subotičkog železničkog čvora.

Početakom avgusta, skojevska organizacija je pristupila pripremi, a odmah zatim izvršenju paljevine žita. U akciji je trebalo da učestvuje oko 10 grupa diverzanata. Od jevrejskih omladinaca u njima su učestvovali: Lakenbah, Liht, Hajzler, Ivan Blum, Edita Špicer, Mikloš Geršon, Laslo Gusman i Gelert Perl. Od predviđenih deset sabotažnih akcija, iz raznih subjektivnih i objektivnih razloga, uspešno je obavljena, koliko se danas pouzdano zna, samo jedna — 11. VIII 1941. a koju su izvršili Đerđ Hajzler i Ferenc Hegediš.

U jednoj grupi za vršenje paljevine bio je izvesni, dovoljno neprovereni simpatizer Ferenc Rac, koji se uplašio zadatka i o svemu obavestio policiju, koja je diverzantima postavila zamke. To su neki pojedinci iz grupe primetili i vratili se neobavljena posla. Tako je, na primer, Mikloš Geršon, vozeći se sa Racom, u tramvaju poznao jednog agenta. Takođe je primetio i jedna policijska kola koja su se kretala naporedo sa tramvajem. To mu je bilo sumnjivo, šapnuo je Racu da se predomislio, i na prvom usputnom stajalištu iskočio je iz tramvaja i nestao. Rac je produžio vožnju do vašarišta, kod somborske kapije, gde ga je čekao Miloš Kovačević, ozloglašeni šef okupatorske političke policije.

Zahvaljujući navedenoj izdaji, kao i drugim nepovoljnim okolnostima, sutradan posle paljevine, 12. VIII 1941, uhapšeni su Mikloš Geršon, Đerđ Hajzler, Ivan, Blum, Pal Šafer, Jožef Liht i Edita Špicer, kao i Ferenc Hegediš i Geza Budimčević koji nisu Jevreji. Lakenbah se na vreme ispred hapšenja sklonio u Novi Sad.

Pred prekim vojnim sudom Južne mađarske armije održano je suđenje 15. VIII 1941. g., na kojemu su svi optuženi, iako mladi i neiskusni, pokazali dobro i primerno držanje. Kao najvažnije, uspeli su da zakonspirišu ulogu Partije u ovoj akciji i da istu prikažu kao stvar mladih cionista. To se najbolje može sagledati iz jedne izjave Jožefa Lihta na sudu: »Da mu nije poznato od koga je Lakenbah dobio nalog za organizovanje paljevine, da mu je Lakenbah

samo toliko rekao da ima neke veze i da je putem ovih veza dobio naređenje da u ovim delovima zemlje treba uništiti izvesne količine žita. I dalje, Lakenbah mu nije rekao odakle potiču te veze. Nije upoznat s tim da li su dobijena uputstva od Lakenbaha poticala od SKJ ili koje druge organizacije. Lakenbah je takođe cionista, i kao takav bio dobro upoznat sa njegovim idealima, duševnim stanjem i sa njegovom mržnjom prema Nemcima, te da mu je zato poverio organizovanje ove paljevine...¹¹⁶

Čak i drugoredni optuženi, ne-Jevrejin Ferenc Hegediš, u želji da prikrije svoju pripadnost SKOJ-u, nespreno i naivno motiviše svoje učesće u paljevini svojim siromaštvom, tj. da je za to navodno dobio 20 penga od prvooptuženog.¹¹⁷

Prva dvojica optuženih, Jožef Liht i Ferenc Hegediš, osuđeni su kao punoletni na kaznu smrti streljanjem, a ostali na vremenske kazne. Jedino je slučaj Geršona, kao nedovoljno jasno formulisan od strane istrage, upućen na nadležnost redovnog vojnog suda.

Nakon izvršene paljevine žita i održanog suđenja, subotički Jevreji su bili kažnjeni da državnoj blagajni plate 100.000 penga kao i plus 25.000 penga oštećenim vlasnicima spaljenog žita.

Ovo suđenje je pred bačkom javnošću tretirano s posebnom pažnjom. Njome se htelo prikazati kako su akcije pripadnika NOR-a u stvari delo neke međunarodne komunističko-cionističke zavere protiv nastajućeg »novog evropskog poretka«.

Posle ovog suđenja slede nova hapšenja — Lasla Gusmana, Gelerta Perla i dr.

Vojne vlasti su 11. VIII 1941. izdale nalog da se izvrši preventivno hapšenje dr-a Singera i isti drži kao talac. Ali i Partija je postala opreznija. Posle izvršenih smrtnih kazni neki istaknutiji rukovodioci Partije, kao dr Singer, Laslo Gros,¹¹⁸ Lola Vol¹¹⁹, Tibor Gotesman i dr. prelaze u ilegalnost.

¹¹⁶ Prepis zapisnika sa javnog pretresa.

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ Po podacima Magde Gros-Engler i Mirka Sekelj, posle bekstva Lasla Grosa iz Subotice, istražni organi hapse njegovog oca, Ignaca. Otac je znao gde mu se nalazi sin, ali je i pored najvećih batina čitao i nije izdao mesto njegovog skrivanja. Jednom prilikom, pošto su ga povelili na saslušanje, pred svim uhapšenima je rekao: »Mene možete mučiti i ubiti jer je sila sada na vašoj strani, ali mog sina nikad nećete pronaći i on će mene jednog dana osvetiti.« Sticajem okolnosti cela porodica Gros je znala da se Laslo nalazi u Budimpešti i da mu oni preko jedne rođake redovno dostavljaju novac. Ali okolnosti su isto tako bile takve da su gotovo sva braća i sve sestre Lasla Grosa (Ruža Gros-Klauber, Magda Gros-Engler, Đorđe Gros, Klara Gros) bili prekaljeni komunisti ili simpatizeri NOP-a i da pored svih psihičkih i fizičkih pritisaka i raznih zamki koje im je postavljala policija, do kraja rata nisu otkrili da znaju mesto boravka Lasla Grosa.

¹¹⁹ Lolu Vol, nevenčanu ženu Majera Otmara, iz Subotice su sklonili sestra Otmareva i zet, Mikloš Engler. I jednu noć, posle Otmarevog hapšenja,

Kritičan dan za sudbinu severnobačkog NOR-a nastaje 20. VIII 1941. godine, kada je nesretnim slučajem, s paketom letaka pao u ruke policije Imre Hajfert, kurir Opštinskog komiteta B. Topole. Odmah potom, pored mnogih drugih, iznenađen je i uhapšen komandant štaba partizanskih odreda severne Bačke, Otmar Majer.

Istražni postupak nad uhapšenima iz svih delova okupirane Bačke vode organi kontraobaveštajne službe (Kemelhàritó) mađarskog generalštaba. U to vreme to čine objedinjeno za celu Bačku u B. Topoli.

Neznatnom broju, možda 5—10% aktivista pošlo je za rukom da ostanu neotkriveni,¹²⁰ ili su uspeli trajno da se sklone van Subotice (Gros, Gotesman). Ostali su pronađeni i nakon skoro dvome-sečne, više nego svirepe istrage, pripremljeni za suđenje. Od 116

Lola je prespavala kod Englerovih, ali zbog opasnosti da tu bude tražena, prebacila se negde kod crkve sv. Roke. Sutradan, Engler i Emil Štern, predratni revolucionari, odlučili su se, posle kraćeg konsultovanja, da je sklone u letovalište Haršanj, u Baranji. Posle nekoliko dana, jednog nedeljnog popodneva, iznajmili su taksi za vožnju do Bačalmaša, navodno da bi jedna njihova rođakinja (u stvari Englerova žena) tamo sačekala muža koji dolazi iz Baje. Takođe su rekli šoferu da će njihova rođakinja sa sobom usput povesti jednu svoju prijateljicu — u stvari Lolu Vol. Engler je u međuvremenu, noseći sa sobom Loline stvari u koferu, pošao u Bačalmaš. Tamo na stanici sačekao je Lolu i ženu, koje su prethodno otpustile taksistu. Posle toga Lola je nesmetano stigla u Haršanj. Nastanila se u jednom hotelu. Kada se u oktobru završila banjska sezona u Haršanju, Engler joj je poručio da ode u neku erdeljsku banju. Poslali su joj pare i pismo koje ona nije primila jer je u međuvremenu upoznala dve devojke iz Budimpešte i s njima otišla u Peštu. Smestila se u jednom hotelu, ali je bila uhapšena prilikom racije, negde oko 10. X 1941. g., po budimpeštanskim hotelima.

¹²⁰ Prema policijskom sumarniku od 13. XI 1941, broj uhapšenih aktivista NOP-a u Subotici iznosio je 145 lica. Tada su uglavnom već pohapšeni skoro svi aktivisti. Iako je broj Jevreja u odnosu na ostale narodnosti veći, zastupljenost Jevreja u NOP-u Subotice je daleko manja nego što je to okupator kroz svoju propagandu isticao, tvrdeći da 80% rukovodećeg kadra u Subotici, i uopšte, čine Jevreji. Subotički dnevni list »Délvidéki magyarság« u svom članku »Kako rade komunisti« od 6. XI 1941, između ostalog piše ovako: »80% vođa su Jevreji, i onaj ko prijavi komunistu, ne treba da se plaši od toga da će ga oni ubiti. Terorisanja se niko ne treba bojati, ko želi da se oslobodi od komunista, ako su ga protiv njegove volje tamo uvukli. Ne treba da se plaši ni od komunističkih pretnji, jer su oni daleko veće kukavice nego da bi to smeli sprovesti.« Držeći se te izmišljene računice, okupator će prilikom preduzimanja represivnih mera upravo s tom izmišljenom proporcijom da se okomi na Jevreje. Taj relativno veći procenat Jevreja, kojim su oni pristupili NOP-u, uslovljen je posebnim i daleko nepovoljnijim položajem Jevreja u okupiranoj Evropi. Njihovo opredeljivanje za NOP pored klasnog ima i antifašistički i narodnooslobodilački karakter. To je najreljefnije izrazio Jožef Liht pred okupatorskim sudom, gde je rekao: da mrzi Nemačku, da od poraza Nemačke očekuje da se poboljša položaj Jevreja u Evropi. Kada to izjavljuje ovaj mladi komunist, onda on u stvari izražava i prenosi psihologiju većine Jevreja.

za suđenje predviđenih aktivista NOR-a i NOP-a iz subotičke grupe je 13. XI 1941. izdvojeno njih 24, kojima je suđeno pred pokretnim prekim sudom načelnika mađarskog kraljevskog generalštaba, od 15. do 18. XI 1941. g. Od 24 optuženih 10 su Jevreji i po redu optužbe, oni su po optužnici poređani:¹²¹

»*Kornštajn Eden*, II po redu — po optužnici — optuženi je u toku jula u pokret organizovao optužene: Ferenc Baloga, Ištva-na Lukača, Mikloša Majera, dr Kalmana Majera i Mikloša Švalba. Od ovih je tražio da organizaciju prošire novim ljudima. Zatim im je davao uputstva kako će potpomoći sabotažne akcije prispelih sovjetskih padobranaca. Miklošu Majeru je poverio organizovanje jedne udarne grupe i obučio ga za određene zadatke. Nadalje je pomenuta optužena lica zadužio da izviđaju sve oružane snage i kasarne, vrše nabavku oružja. Ujedno tražio da iste zadatke prenesu članovima njihovih ćelija. Potom im je dao uputstvo za izviđanje magacina žita i oružja. Putem Viktorije Balažević u svoj stan je iz Novog Sada dopremao štampane komunističke spise, koje je potom razdeljivao. Loli Vol je referisao o organizovanju udarnih grupa. Miklošu Majeru, vođi udarne grupe, dao uputstvo za paljevinu stogova žita. Od više lica prikupljao novac za »Crvenu pomoć«.

Dr Singer Adolf, III po redu optuženi, prevodio je štampane komunističke spise. Po ovlašćenju Otmara Majera je Magdu Rac i Lolu Vol obučavao u komunističkoj ideologiji. Magdi Rac dao odgovarajuću pomoć za sanitetske tečajeve, kako bi se, njenom pomoću, od nje organizovani, a od Jolande Hajman vođeni sanitetski tečajevi, osposobili za odgovarajuće zadatke, kada se ruski padobrancima spuste. Nabavio je pišaću mašinu za umnožavanje letaka. Radi pružanja pomoći ruskim padobrancima prikupio je veću količinu zavoja, lekova. Za komunistički pokret priložio je sumu od nekih 700 penga.

Lakenbah Konstantin, IV po redu optuženi, uključio je u pokret Ivana Bluma i Antuna Suturovića. U Mesnom komitetu je bio zadužen po liniji komunističke omladine. U svojoj ćeliji je držao obuku, a članove pozivao da za ruske padobrance sakupljaju odeću i lekove. Sakupljeni materijal je prosleđivao dalje. Od Voje Zečevića i Dušana Jelića je zahtevao da nabave oružje i ručne granate. S Ivanom Blumom je razmatrao mesta gde se s uspehom mogu vršiti paljevine žita. Mikloša Geršona je upućivao na nabavku oružja i da formira jednu borbenu desetinu. Pošto su proradili »Lenjinovo pismo«, tražio od njega da se u cilju izvršenja sabotaže ispituju skladišta municije, ratnog materijala i utvrdi brojno stanje pojedinih vojnih jedinica. Geršonu je, radi nabavke sredstava za paljevinu žita, dao 10 penga. Editi Špicer je dao 3 penga radi nabavke benzina i kućine. Geršon je pozvao Ferencu Raca da učes-

¹²¹ Arhiv Muzeja socijalističke revolucije, Novi Sad, br. 23051/141—156.

tvuje u paljevini, što su i pokušali. Sakupljao je »Narodnu pomoć«, a o ovome je nekolicini davao uputstva. Podatke koje je dobijao, od za sebe vezanih članova Partije, kao i rezultate izviđanja Mikloša Geršona, prosleđivao je višoj partijskoj vezi. Za vreme svog bekstva u Novom Sadu je učestvovao u pisanju parola: »Živeo Sovjetski Savez«, »Pravda narodu« i dr.

Vol Lola, VI po redu optužena, kao član MK bila je zadužena za vođenje tečajeva prve pomoći. Rasturala je letke. Davala je direktive za vršenje sabotaža i vojničkih izviđanja; organizovanje borbenih jedinica; davala je uputstva za organizovanje čitalačkih grupa. Na kraju, pozivala je pojedine članove ćelija da nasilnim putem likvidiraju bivše jugoslovenske policijske agente.

Dr Majer Kalman, VII po redu optuženi, kao član borbene grupe Edena Kornštajna organizovao je van ove grupe više lica na prikupljanju materijalne pomoći za pokret. U propagandne svrhe je, u interesu pomaganja pokreta sakupljao radio-vesti. Na kraju se prihvatio da vrši vojnička izviđanja.

Majer Mikloš, VIII po redu optuženi, kao vođa udarne grupe i organizator je u svoju borbenu grupu uključio nekoliko ljudi. Obučio ih je za odgovarajuće zadatke i pozivao da vrše nabavke oružja, druge je upućivao da prikupljaju građansku odeću. Više veze je obaveštavao o svojoj aktivnosti.

Balog Ferenc, IX po redu optuženi, kao član udarne grupe upućivao je članove svoje ćelije na organizovanje udarnih grupa, prikupljanje novca i oružja, izviđanje oružanih snaga i kasarni. Davao je uputstva članovima ćelije kako da se ophode prema sovjetskim padobrancima.

Svalb Mikloš, X po redu optuženi, kao pripadnik udarne grupe i rukovodilac ćelije, sem pomenutih zadataka, članovima svoje ćelije je prosleđivao letke i od njih sakupljao »Crvenu pomoć«.

Geršon Mikloš, XII po redu optuženi, kao član Lakenbahove udarne grupe, na njegov zahtev kupio benzin za paljenje žita; paljevinu pokušao da izvrši, i u duhu »Lenjinovog pisma« vršio vojnička izviđanja, i ustanovio brojno stanje policajaca i njihovog naoružanja, koji su stanovali u krugu sinagoge, to javio višoj vezi.

Perl Gelert, XIII po redu optuženi, izvršio pokušaj paljenja žita. U cilju izvršenja sabotažne akcije udružio se sa Jožefom Nemetom, Lakenbahom, Suturovićem . . .

Okolnost da su se uglavnom Jevreji, prilikom podizanja optužnice, našli ispred ostalih optuženih, govori o određenom i predodređenom stavu suda prema njima. To se uostalom zapaža i u obrazloženju teksta presude: »Većina optuženih su pripadnici strane nacije prema kojoj se u celoj Evropi najlojalnije postupa upravo

u Mađarskoj. Zbog toga je njihova dužnost bila da u većoj mери poštuju interese mađarske vojske. Nasuprot tome, oni su...»¹²²

Svih 24 optuženih su osuđeni na smrt, s tim da su devetorici kazne preinačene u vremenske, od kojih je samo jedan, Balog, po majci bio Jevrejin.

Četiri meseca docnije, od 17—29. III 1942. god., pred pokretnim redovnim sudom mađarskog kraljevskog generalštaba, u Subotici je održano suđenje ostalim grupama optuženih iz Subotice, B. Topole, Sente i Novog Sada. 17. marta 1942. izvedena je pred sud grupa od 75 optuženih, preostali deo od 116 uhapšenih Subotičana. Među njima je bilo 37 Jevreja. Izrečene kazne su se kretale od 6 meseci do 15 godina robije. Godine starosti optuženih, prilikom izricanja kazni nisu igrale nikakvu ulogu. To se najbolje videlo na sudskom procesu dvadeset i trojici članova NOP-a, u Subotici 27. III 1942. g., u presudi Ervinu Špiceru, koji je rođen 29. VIII 1926. g. Delo za koje je optužen izvršio je u julu i početkom avgusta 1941. g., kada još nije imao ni punih 15 godina. Uhapšen je 18. IX 1941., a osuđen 27. III 1942. g. Ove činjenice nisu ništa smetale sudskom veću da Špiceru izrekne presudu od 4 godine robije i da, čak, u obrazloženju presude navede: »Maloletni optuženi Špicer Ervin je u momentu izvršenja dela raspolagao sa dovoljno moralnom i umnom razvijenošću, da bi uvideo težinu dela, čak raspoláže inteligencijom koja prevazilazi zrelost svojih vršnjaka«.¹²³

Kroz »Žutu kuću«, privremeni zatvor u kojem se vršila istraga, po postojećim podacima prošli su sledeći Jevreji: Ferenc Balog, stradao u Ukrajini, Endre Deri, stradao u nemačkim logorima, Laslo Deri, vratio se iz Ukrajine kao sovjetski borac, Laslo Fišer, stradao u Ukrajini, Mikloš Geršon, obešen, Šandor Grinberg,¹²⁴ stradao u Ukrajini, Laslo Gusman, stradao u Ukrajini, Imre Han, stradao u Ukrajini, Oskar Han, nakon izdržane kazne pušten kući a potom deportovan i stradao u nemačkim logorima, Pavle Hirš (ukoliko iza pojedinih imena nisu naznačeni drugi podaci, autor nije uspeo da prikupi podatke o njihovoj sudbini), Tibor Kaufman, stradao u Ukrajini, Eden Kornštajn, obešen, Janoš Kraus, nakon izdržane kazne pušten kući a potom deportovan i stradao u nemačkim logo-

¹²² Dr Josip Mirnić, »Vojvodina 1941«, ND, str. 86.

¹²³ Istorijski arhiv PK SK za Vojvodinu, inv. br. 19876.

¹²⁴ U periodu koji je neposredno prethodnio okupaciji Bačke, u Subotici se na širenju i popularisanju legalne i ilegalne, marksističke literature isticao i imao značajnu ulogu Šandor Grinberg, zvani Ameč. On je imao zvanično registrovanu pokućarsku antikvarnicu. Među mnoštvom legalnih knjiga, posebnim kanalima je dobijao marksističku literaturu na mađarskom jeziku iz Čehoslovačke i Rumunije. Zalazio je po kućama, nudio knjige i poverljivim osobama uručivao određenu literaturu. — Navedeni podatak saopštio autoru dr Andrija Gams.

rima, Lajoš Krishaber, stradao u Ukrajini, Konstantin Lakenbah, obešen, Pal Lang, pobegao iz zatvora, živi u Izraelu, Andraš Lang, stradao u Ukrajini, dr Kalman Majer, obešen, Mikloš Majer, obešen, Gelert Perl, obešen, Lehel Perl, živ, Laslo Pik, stradao u Ukrajini, Tibor Polak, stradao u Ukrajini, dr Adolf Singer, obešen. Đerđ Singer, stradao u Šatoraljaujhelju, Mikloš Susman, stradao u Ukrajini, Ervin Špicer, stradao u Šatoraljaujhelju, Imre Šulman, stradao u Ukrajini, Mikloš Štajner, stradao u Ukrajini, Mikloš Svalb, obešen, Naftali Vinkler, stradao u Ukrajini, Lola Vol, obešena, Magda Bošan, suđena i živa, Lili Bek, suđena i živa, Edita Hajzler, suđena i živa, Magda Seneš, suđena i živa, Jolanda Hajman, suđena i živa, Mirko Sekelj, suđen i živ, Đerđ Hajzler, osuđen i živ, Barbara Malušev, suđena i živa, Ivan Blum, suđen, umro posle oslobođenja, Pal Safer, suđen i živ, Franja Levi, suđen i živ, Šandor Fogel, deportovan u Ukrajinu gde je stradao, Ferenc Caler, stradao u Ukrajini, Jožef Lang, Jene Lang, dr Imre Kon, dr Ištvan Deneberg, Tibor Urošević, Jožef Lihtenštajn, Ilona Balaž, Tibor Ladanji, Marton Šrajner, Laslo Vilhelm, stradao u Ukrajini, Ignac Gros, Đerđ Miler, stradao u Šatoraljaujhelju, Roži Kovač, suđena i živa, Nora Čilag, Kata Baš, suđena i živa, Ruža Klauber.

Ustanak u Bačkoj Topoli 1941. g. i bačkotopolski logor

Nakon okupacije Bačke, usled prisilnog iseljenja naseljenih kolonista, dolazi do osetnih kadrovskih i drugih promena u bačkotopolskoj partijskoj organizaciji. To dovodi do izvesne i kratkotrajne dezorijentacije u redovima preostalih članova KP u B. Topoli. Pošto je tokom meseca jula Okružni komitet u Subotici kadrovski ojačao, dolazi i do njegovog direktnog angažovanja na oživljavanju pokreta u B. Topoli. Laslo Gros i Majer Otmar često borave u njoj. »Oni ne samo da zameraju što u Bačkoj Topoli ne postoji jedna jača i jedinstvena komunistička organizacija«,¹²⁵ već upućuju na konkretna rešenja i akcije. U mestu se nalazi logor u u koji je okupator internirao veći broj Jevreja i naprednih kadrova Bačke. To je za komuniste jedan od važnijih zadataka. Ali taj zadatak je od isto tolikog interesa i za čitav bački NOP. Ostvarivanje zadataka i potreba vezanih za taj logor, Gros i Otmar ističu da treba povezati brigu o logoru sa neposrednom akcijom i oružanom borbom protiv okupatora.

Od strane Mesnog komiteta u B. Topoli za organizaciju pomoći i vezu sa logorom zadužena je dr Ruža Blau — Francetić, Jevrejka.

Ruža Blau je još pre rata, prvo kao učenica gimnazije u Somboru, kroz Hašomer hacair i napredni pokret u gimnaziji, došla

¹²⁵ Kalman Petković, ND, str. 157.

u vezu sa revolucionarnim pokretom u Somboru. A na studijama u Zagrebu, gde je boravila sa svojom sestrom Ilikom, uključila se u tamošnji revolucionarni pokret i postala član SKOJ-a.

Njen dolazak u B. Topolu, 1940. godine, pada u vreme koje prethodi reorganizaciji rada u KPJ i intenzivnim pripremama za predstojeći ustanak. Već od proleća 1941. godine angažovana je na akciji omasovljavanja »Narodne pomoći«. Jedan od glavnih saradnika joj je bila Pava Nador. Pava je udata za Tomu Nadora, Jevrejima, koji je rodom iz jedne po tradiciji progresivne porodice a i sam vrlo angažovani predratni sindikalni aktivista. Po ulasku okupatora je interniran u B. Topolu. Njegova žena Pava je po uputstvu Lole Vol prešla u Topolu da bi što bliže bila svom mužu. Veza sa mužem služila je kao paravan za otvaranje kanala sa organizacijom NOP-a u logoru.

U fazi najintenzivnijih priprema za ustanak, u B. Topoli su u nekoliko navrata boravili rukovodioci OK za severnu Bačku, Gros, Otmar i Isa Sekicki. Oni su se najčešće nalazili u kući Ruže Blau. Na sastanku MK B. Topole, 11. VIII 1941, koji je održan u kući Ruže Blau, a kojem su prisustvovali navedeni drugovi, odlučeno je da se postojeća veza sa logorom produbi i dobije organizovaniji karakter. Ruža Blau i Pava Nador dobijaju zadatak da formiraju grupu aktivista, i da se povežu sa članovima NOP-a u logoru, kako bi im se pomoglo u hrani, odeći, dostavljale vesti sa frontova, partijske direktive; organizovala bekstva i sl.

Tu grupu su uglavnom činili omladinci Jevreji: Ilika Blau, Ružina sestra, Đerđ i Aca Singer, Đerđ Bošan, Beba Presburger i Olga Vajs. Oni su, posredstvom Pave Nador, održavali vezu sa Mesnim komitetom u Subotici, odnosno sa Lolom Vol. Vezu sa logorom održavale su Pava i Ruža Blau. Kada se ilegalni materijali zbog neke opasnosti, odnosno pooštrene kontrole, nisu mogli unositi u logor na drugi način, onda bi ih Ruža Blau, pod zavojem na svojim nogama, unosila u logor. Naime, njoj su u to vreme posle teškog porođaja ostale izvesne posledice, koje su mogle prerasti u trombozu, te je stalno na nogama nosila zavoje.

Grupa za pomoć logoru je organizovala po Bačkoj prikupljanje novčanih priloga, namirnice i dr. Pomoć je bila više nego potrebna jer mnogi logoraši nisu imali nikakvih mogućnosti da redovnim putem dođu do hrane, kao, na primer, ni logoraši iz Siriga, kojima je pretila smrt od gladi.

Prikupljena pomoć dolazila je gotovo iz svih delova okupirane Bačke. Tako je iz Vrbasa, posredstvom Pave Nador, doturana hrana preko Jevrejke Magde Berton i njenog brata Franje. Magda se izdavala za verenicu jednog od logoraša, kako bi mogla ulaziti i unositi u logor razne materijale, poruke i dr.

Kuhinja za pripremanje hrane bila je smeštena u stanu Bebe Presburger u B. Topoli. Skuhana hrana se u velikim kantama potom unosila u logor.

U međuvremenu, u kontraobaveštajnoj službi hortijevaca, tzv. VKF — 2, se užurbano vrše ispitivanja na planu »zaštite i pacifikacije« okupirane Bačke. Iz knjige »Policija, žandarmerija i VKF-2« savremenog mađarskog istoričara, Ervina Hološija, saznajemo u kom pravcu su se te mere usmeravale.

Sredinom avgusta 1941. godine, na predlog VKF-2 (II odeljenje Generalštaba, Kenelháritó ili KH) na čitavu Bačku je proširena otvorena istraga. Cilj joj je da se otkriju organizacije KPJ, SKOJ-a kao i njihovi članovi. Taj zadatak direktno sprovodi istražni odsek VKF-2 ili 5/I, u koji su po prekoj potrebi sada prebačeni najspособniji islednici. Rukovodioci istrage su: Jozef Horvai, žandarmerijski potpukovnik, i Ištvan Juhas, rukovodilac antikomunističkog odseka. Oni se u prvi mah razilaze u pogledu istražnog postupka. Horvai se zalaže da se na osnovu starih, bivših jugoslovenskih evidencija vrše preventivna hapšenja. Juhas, naprotiv, predlaže da se u Novom Sadu uspostavi centar istrage. On polazi od toga da se na osnovu dosadašnjeg iskustva može zaključiti da se iza otpora mađarskoj okupacionoj sili, po svoj prilici nalazi KPJ, koja je organizovana po teritorijalnom principu; da se NOP-om najverovatnije rukovodi iz jednog teritorijalnog centra, a to je najverovatnije Novi Sad, politički i privredni centar Bačke i Vojvodine.

U međuvremenu istragu su prvi tragovi navodili u dva pravca: u Suboticu i Novi Sad. Zbog toga 5/I odsek, VKF-2 svoje središte premešta u bačkotopolski logor. Ovde ono usmerava svoje pipke prema akcijama koje vrši NOP. Ovamo se, u prvo vreme, dovode prvi uhapšeni aktivisti, Otmar Majer, Đula Varga, Rudolf Grin i ostali. Odavde istraga ubrzo dolazi do podrobnijih podataka i saznanja o karakteru, organizacionom ustrojstvu i obimu NOP-a Bačke. Uviđa se da NOP ima daleko širu bazu i značaj nego što se u prvi mah pretpostavljalo. Na osnovu tih saznanja, VKF-2 svoje ekspoziture prenosi u Suboticu — »Žutu kuću«, Novi Sad — »Armiju«, Sentu — »Tunel« i Sombor — »Vojnu ambulantu«, dok bačkotopolski logor opet dobija svoj već ranije određeni karakter i fizionomiju.

Velika hapšenja aktivista NOP-a krajem leta u Bačkoj prekinula su svu aktivnost bačkotopolskih aktivista, a njene aktere pohapsio je okupator,¹²⁶ među njima 3. IX 1941. i Ružu Blau kao i njenu sestru Iliku. Istražni organi su pretpostavljali da Ruža ima ozbiljniju ulogu u mesnom pokretu od rada na liniji »Narodne pomoći« i organizacije pomoći logoru, a čega stvarno nije bilo.

¹²⁶ Mladen Vrtunski, »Kuća užasa«, Bgd 1970., str. 36.

Uhapšena je i Pava Nador¹²⁷, zatim kratko vreme, iz logora je među uhapšene doveden i njen muž Toma, iako nije bio aktivno uključuen u tokove NOP-a. Ako je nešto i znao, ćutao je.

Svi uhapšeni aktivisti iz Bačke Topole s posebnom pažnjom su se odnosili prema Ruži Blau. Zaista humanim i solidarnim naporom su nastojali da mladu majku poštede od svih mogućih tegoba i terećenja i u tome su uspeali. Na kraju, istraga je jedva uspela da joj natovari na savest jedan pročitani letak, kao i da je prosledila jedan primljeni paket, za čiju sadržinu nije znala. Kažnjena je za ono vreme gotovo simboličnom kaznom.¹²⁸

Po izlasku iz zatvora Ruža Blau se prvo sklonila u Budimpeštu, a zatim je zajedno sa sestrom Ilikom, »dravskim kanalom«, sa jednom grupom Jevreja pripadnika NOP-a u Budimpešti, prešla na slobodnu jugoslovensku teritoriju, u Kalnički partizanski odred.

Bačkotopolski logor je i dalje, kroz sve vreme hortijevske okupacije Bačke, uglavnom imao ulogu glavnog protivoslobodilačkog sabirnog i kazneno-preventivnog punkta, za sva ona lica koja nisu podlegala mađarskom kaznenom zakonodavstvu. U njemu se nisu internirala samo ona lica koja su se formalno opredelila odnosno simpatisala narodnoslobodilačku borbu naroda Jugoslavije, nego i druga nepoćudna lica. Ali i nasuprot tome je nesumnjivo da je logor po psihološkoj atmosferi koja je u njemu preovladavala, po načinu kako je u njemu organizovan kolektivni život, tj. da su komunisti držali sva rukovodeća mesta među logorašima (sobne starešine, komisije i dr.), da se svuda i uvek osećala volja i prisutnost logorskog komiteta KPJ i SKOJ-a, da su tu volju prihvatili i priznavali i zatvoreni nekomunisti, pa čak prećutno i mađarska logorska vlast. Po svim tim osobinama, bez obzira na politička ubeđenja drugog i većeg dela logoraša, bačkotopolski logor je prevashodno predstavljao i bio deo NOP-a naroda Bačke i Jugoslavije. Shodno tome i većina logoraša su bili nosioci te borbe.

Gotovo od samog ustrojstva logora u njemu je interniran i stari mađarski komunar Arpad Verteš, inače poznat kao vrlo sposoban organizator u predratnom sindikalnom i naprednom po-

¹²⁷ *Karolj Brindza*, ND, str. 125—126.

¹²⁸ *Brindza*, ND, str. 154—257. U pogledu sudbine Ruže Blau, Brindza piše: »Nema smrtnih presuda, to je najglavnije. Uz to, tri Topolčana su puštena na slobodu. Tome smo se radovali, posebno radi puštanja na slobodu naše porodilje — Ruže, čiji je predmet upućen pred redovni sud... Uzeto je u obzir da je porodilja i kažnjena je sa 4 meseca zatvora, pa je odmah po izricanju kazne puštena na slobodu, 27. III 1942. godine. Naime, Ružu su samo zato kaznili jer je proćitala jedan letak i prosledila jedan primljeni paket (ovo joj je sud uzeo za greh) i nisu je oslobodili. Ružu su kao Jevrejku tretirali u nepovoljnijem svetlu, i morala je da ispašta, uzalud je pred sudom porekla sve, pozivajući se na brutalan postupak islednika.«

kretu u Subotici i Novom Sadu. Uhapšen je odmah po ulasku okupatora u Bačku. U logoru je aktivno učestvovao u organizovanju logoraša, a posebno dobrovoljaca i kolonista, koji su bili internirani sa celim porodicama i koji nisu imali više nikog svog van logora. Tih dana oni nisu dobijali hranu od logorskih vlasti ili im se davalo veoma malo. Verteš je preko svojih veza u Novom Sadu uspeo da organizuje sakupljanje i dotur odgovarajuće pomoći za te unesrećene ljude. Radio je i na tome da im i sami politički internirci i Jevreji od svojih oskudnih sredstava odvajaju deo svoje ishrane i drugih potreba. Na sličan način, pre nego što je organizovana pomenuta pomoć od strane NOP-a Bačke Topole, on inicira i organizuje prihvata i pružanje prve materijalne pomoći pristižućim političkim internircima.¹²⁹

Budući da je u logoru izdata posebna hronika, Mladena Vrtunskog,¹³⁰ na ovom mestu će se sažeto istaći ono i onoliko koliko to ulazi u okvir i karakter ove monografije. Neki podaci koji se odnose na ovaj logor, već prema svom karakteru, opisani su u odgovarajućim poglavljima.

Iz mnoštva podataka ograničićemo se na one koji tretiraju boravak Jevreja interniranih u logoru. Kroz logor je prošlo preko 6.000 interniraca. Od toga oko 100 komunista, Srba, Mađara i Jevreja; 700 aktivnih pripadnika NOP-a; 150 Srba i Jevreja uhapšenih prilikom racije; 30 Jevreja talaca iz Subotice iz 1941. g.; 10 Jevreja iz Bačke koji su se doselili u nju između dva rata; 30 Jevreja koji su prebegli u Bačku iz Nemačke, Austrije, Poljske i Čehoslovačke, koji su živeli ilegalno sve dok nisu internirani. Zatim je tu boravilo 3.200 Jevreja deportovanih sa područja Bačke u aprilu 1944. g. Prema tome, dole priloženi spisak prikazuje samo deo Jevreja interniraca, zapravo one koji su se svojom naprednom aktivnošću nametnuli Vrtunskom¹³¹ i autoru:

Đurđevo: Amala Munkač-Salamon, živa,

Gospođinci: Sima Gros, stradao u raciji,

Kač: Lander — (drugih podataka nema), Ladislav Najberger, stradao u Ukrajini, Šandor Pisker, stradao u Nemačkoj.

Novi Sad: Marta Husar, živa, Jene Ajhvald, živ, Irena Balog, živa, dr Franja Berger, živ, Lajoš Blum, Lajoš Budai, Elza Farkaš¹³², Ibolja Grinberger Sekelj, živi u Izraelu, Katarina Grinberger, stradala u Nemačkoj, Đula Kom, Franja Mor, stradao u Nemačkoj,

¹²⁹ Lično saopštenje Tome Nadora i Arpada Verteša dato autoru.

¹³⁰ *Mladen Vrtunski*, ND.

¹³¹ Isto

¹³² Elza Rozenberg — Farkaš, dentista, član SKOJ-a. Budući da se nije mogla zarosliti u Bačkoj, otišla je u Budimpeštu, gde se vezala za tamošnje pripadnike NOP-a. Tamo je otkrivena i internirana u Bačku Topolu, zatim odvedena u Aušvic, odakle se posle rata vratila u zemlju — beleži Jaša Romano u Zborniku 2, Jevrejskog istorijskog muzeja, str. 198.

Geza Polaček, živi u Izraelu, Imre Šenberger-Pinči, stradao u Nemačkoj, Egon Štajner, živ, Hugo Vajs, Marta Štark, umrla u Izraelu, Poldika Vamošer, živi u Izraelu, Arpad Verteš, živ, dr Jakov Lustig, dr Lampel Krishaber, Jakob Latvah, stradao u Zemunu, Tibor Partiš, stradao u Zemunu.

Sombor: Ing. Đula Balog, živ, Irma Leder, Lajoš Orban, dr Mikloš Santo, Ing Tibor Selenfrajnd, Tibor Salamon.

Srbobran: Andraš Darvaš, Fekete, zubar sa ženom i kćerkom, Eta Kaufman, Sima Volf i žena, Irma, Jelena, Jene i Ištvan Darvaš.

Subotica: dr Pal Abelsberg, Peter Engelberg, Ištvan Gal, Jozef Geci (za vreme mađarske komune zamenik komandanta bataljona, drugih podataka o njegovoj sudbini autor nije uspeo da prikupi), dr Zoltan Hajzler, Piri Hirš, Oskar Hirš, Jozef Klet, dr Šandor Miler, Imre Šulman.

Temerin: Margit Fridrih, Julija Fridrih.

Vrbas: dr Šandor First, Anton Heler, Sidonije Horovic, Toma Nador, živ, Emil Rozencvajg, Ervin Vajcenhofer.

Žabalj: Đula Fišer, Jozef Šreder.

Ustanak 1941. godine u potiskim opštinama

Među Jevrejima potiskih opština, sve do same okupacije prevladuje duševno i političko raspoloženje slično kao i kod ostalih mađarskih srednjih slojeva, tako da se u NOP-u Ade i ne susrećemo s predstavnicima Jevreja, jer je on ograničen isključivo na poljoprivredni proletarijat. U St. Kanjiži, Molu i drugim mađarskim življem nastanjenim opštinama, gde NOP uopšte nije pustio korena, iz već navedenih razloga, ni među jevrejskim stanovništvom se ne osećaju stremljenja NOP-a.

Izvesni izuzetak u tom pogledu čini Senta, gde se već i pre okupacije osećao u pojedinim slojevima jevrejskog stanovništva, naročito među intelektualcima, uticaj progresivnih ideja. Tu se pre svega posebno ističe lik dr-a Ištvana Gereaa. On je duhovni pokretač i praktični realizator uključivanja Jevreja u NOP. Još kao student isticao se svojim naprednim pogledima, pišući u pojedinim lokalnim listovima. U Sentu se vraća iz Crne Gore 1940. godine. Tamo je još od 1934. god. najuže povezan sa KPJ.¹³³ U Senti otvara zubnu ordinaciju i istovremeno se povezuje sa Mesnim komitetom, u koji je kooptiran u jesen 1940. godine. Zahvaljujući njegovoj aktivnosti, uticaj KPJ na inteligenciju, a naročito u krugu Jevreja se znatno pojačao.

S idejnopolitičke strane, on je bio najobrazovanija ličnost u senčanskom NOP-u. Njegov uticaj se osećao na svakom koraku. On

¹³³ *Katona Pál*, »Meggyőződisből tettem«, Senta 1972, str. 10 i 66.

komunicira sa okružnim rukovodiocima u Subotici (sa Grosom) i dole prema Adi. Čak iz svojih sredstava podmiruje troškove NOP-a. On organizuje i uključuje u NOP jevrejske omladince: Maćaša Špira, braću Levi, Karolja i Deneša, kao i Ištvana Milera. Po njegovom predlogu za komandanta mesne udarne grupe je postavljen Ištvan Miler. Pored navedenih Jevreja u NOP-u Sente je još Aladar Bienenfeld.¹³⁴

Rezultati ovog rada su bili prilično skromni. »Pokretu su se — piše senčanski istoričar NOR-a, Janoš Doboš¹³⁵ — srazmerno broju stanovništva grada, najviše približili Jevreji, što je svakako posledica organizaciono-političkog delovanja dr-a Gerea među njima«.

Kada je talas hapšenja zahvatio celu Bačku, u neposrednoj fazi revolucionarnih priprema, pohapšeni su gotovo svi pripadnici NOP-a u Senti. Nakon surove torture, u »Tunelu«, istraga se okončala 7. XI 1941. i na glavnom pretresu pred pokretnim prekim sudom, i ovde su Jevreji bili stavljeni na čelo redne liste optuženih. Kada se tužilac obratio pitanjem dr Gereu¹³⁶: »To još nekako razumem, da su ovi radnici — pokazujući na ostale optužene — stupili u KPJ zbog toga što su živeli u bedi i što su sebi želeli stvoriti bolji život, ali to nikako ne razumem da vi, koji imate dobro uhodanu ordinaciju, koga materijalna situacija nije prisilila da postane komunist, šta vas je navelo da postanete član KPJ?!«

— »Iz ubeđenja sam postao marksista, iz ubeđenja sam ušao u KPJ« odgovorio je Gere.

Od šest izvršenih smrtnih presuda petorica su bili Jevreji: dr Ištvan Gere, braća Levi, Ištvan Miler i Maćoš Špiro. Sva petorica su smireno i hrabro podnela taj poslednji čin. To se posebno odnosi na Milera, koji je odgurnuo dželata i sam se odlučnim koracima popeo pod vešala.

Završavajući osvrt na učešće senčanskih Jevreja u NOP-u severne Bačke, navešćemo zaključak o rezultatima revolucionarnih napora koji su tamo usledili a koje je objavio već citirani senčanski istoričar Doboš:¹³⁷ »U činjenici, u neminovnosti ustanka s jedne, i u nepostojanju lokalnih uslova za revolucionarne akcije u Senti, sa druge strane, u dubokoj i objektivnoj protivurečnosti lokalno-senčanskih i opštejugoslovenskih uslova, nalaze se osnovni uzroci propasti antifašističkog NOP-a u Senti 1941. godine«.

¹³⁴ »Senčanske sveske« — 19, Senta, novembar 1969., str. 32—33.

¹³⁵ »Vojvodina 1941 — antifašistički pokret otpora u Senti 1941.«, str. 248.

¹³⁶ Katona Pal, ND, str. 14—15.

¹³⁷ »Vojvodina 1941., ND, str. 247.

Ustanak 1941. godine u severozapadnoj Bačkoj

Ustaničkom pokretu naroda Jugoslavije u Somboru, tokom 1941. godine uglavnom su se priključili oni Jevreji koji su se naprednom revolucionarnom pokretu pridružili na studijama u Beogradu ili Zagrebu.

Okružni komitet KPJ u Somboru rukovodio je NOP-om u somborskom, apatinskom, odžačkom, batinskom i dardanskom srezu (dva poslednja su u Baranji). U vreme organizovanja i početka NOR-a KPJ je na ovoj teritoriji imala 74 člana KPJ (od ovih nijedan nije bio Jevrejin) i 120 članova SKOJ-a.

Po organizacionoj shemi koju je za vreme NOR-a sastavio član Okružnog komiteta KPJ Kamenko Gagrčin,¹³⁸ do jula 1941. godine u Somboru je bilo oko 20 članova KPJ. Među njima se ne nalazi nijedan Jevrejin. Dokumentacija M. Beljanskog navodi da se partijska organizacija u Somboru, u sprovođenju zadataka i organizovanju NOP-a oslanjala na veliki broj aktivista, među kojima se od Jevreja nalazio i dr Andraš Fišer. Zatim, da je između 16 skojevskih aktivna u Somboru, jedan bio sastavljen isključivo od omladinaca Jevreja, pod rukovodstvom Lasla Bokora, studenta, kao sekretara, a u kojem su još bili Olga Braun, maturant, Laslo Kon, student, Leo Akerhalt, student, Laslo Santo, student, Tibor Šenbrun, student, i braća Bruk, Ištvan i Šandor.

Iz šest opština somborskog okruga deluje samo jedan skojevac, Julije Drasinover, maturant trgovačke akademije.

U neposrednoj fazi priprema za oružanu borbu, u Somboru se negde početkom jula pristupa formiranju vlastite stalne tehnike pod rukovodstvom člana OK Kamenka Gagrčina. Izdavane su aktuelne novosti i vesti. To je učinjeno na taj način što je formirana grupa od trojice skojevaca. Od Jevreja u njoj je Laslo Bokor. Oni su slušali emisije radio Moskve i Londona, redigovali ih i izdavali.

Paljevinama žita somborski i sivački aktivisti prelaze na akcije. Tridesetak diverzanata raspoređenih u deset grupa, 22. VII 1941. izlaze na teren. Među njima se ne nalazi nijedan Jevrejin. Efekat akcije je slab jer je organizacija izvršenja bila slaba, atmosfere prilike, kiša, znatno su uticale na ovo.¹³⁹

Krajnji efekat je bio negativan, jer je prilikom ove racije uhapšen jedan od diverzanata, Vujadin Sekulić. Iako se on pod batinama odlično držao, uskoro su, na osnovu prethodnih praćenja »sumnjivih elemenata« i komunista u Somboru i okolnim mestima, počela masovna hapšenja.

¹³⁸ M. Beljanski, ND, str. 53.

¹³⁹ Isto, str. 74.

Prva dva suđenja i pogubljenja, nejevreja: Vujadina Sekulića u Somboru, 14. VIII 1941. i Ernea Kiša 4. X 1941. u Segedinu, pokrenuli su lavine hapšenja aktivista u Somboru i okolini. Istraga je neprekidno trajala sve do 15. II 1942. godine, kada je u Somboru počelo suđenje uhapšenima.

Po presudi pokretnog suda načelniku kraljevskog mađarskog generalštaba, osuđeno je na smrt i pogubljeno šest aktivista NOP-a iz Sombora i Sivca, kao i sedmi dr Nandor Poper, Jevrejin, lekar, aktivista iz Bezdana, koji je pokret snabdevao sanitetskim materijalom.

Na vremenske kazne između 112 osuđenih (62 iz Sombora i 50 iz okoline) osuđeni su i sedam somborskih i jedan staparski Jevrejin: dr Andraš Fišer — 6 godina, Laslo Bokor — 6 godina, Tibor Šenbrun — 12 godina, Leo Akerhalt — 3 godine, Laslo Kon — 3 godine, Laslo Santo — 3 godine, Olga Braun — 3 godine, Julije Drasinover — doživotna robija.

Pored toga, u istrazi januara 1942. ubijen je bezdanski Jevrejin Hajnrih Glid, dok se Ištvan Šefer, Jevrejin iz Sombora, ubio prilikom hapšenja.

Ustanak 1941. godine u južnoj Bačkoj

Novosadski, starobečejski, žabaljski, kulski, bačkopalanački i titelski srez su se po nizu zajedničkih osobenosti, prvenstveno po svom nacionalnom sastavu — pretežno srpskom; zatim još živom tradicijom nekadašnje vojne granice (šajkaške) i dr. razlikovali od ostalih delova Bačke i činili prirodno zaokruženo područje južne Bačke. Na tom prostranstvu od 1940. godine delovao je okružni komitet KPJ za južnu Bačku. Tada još tu dužnost je obavljao novosadski Gradski komitet.

Jedan veći broj činilaca, kao što je već podvučeno, uslovio je da je, kako u Novom Sadu tako i u čitavoj južnoj Bačkoj, revolucionarni pokret, u odnosu na ostale delove Bačke, bio daleko razvijeniji.

U južnoj Bačkoj je neposredno pred okupaciju bilo 180 članova KPJ. Od toga, u Novom Sadu oko 80 članova i 200 skojevaca. Na sličan način brojčano su bile vrlo jake partijske i skojevske organizacije u ostalim mestima južne Bačke. Tako, u Žablju ima 75 članova KPJ i 120 skojevaca, Čurugu 26 partijaca i 140 skojevaca, u Starom Bečeju 20 partijaca i 100 skojevaca, u Vrbasu 3 člana KPJ, u Kuli 11 partijaca i 20 skojevaca, u Srbobranu 5 članova SKOJ-a, u Đurđevu 39 članova KPJ i neutvrđen broj skojevaca, u B. Petrovcu 6 članova KPJ i 6 skojevaca, u Kisaču 15 članova KPJ i 6 članova SKOJ-a¹⁴⁰

¹⁴⁰ *Dorđe Vasić, ND, str. 46.*

Do napada Nemačke na SSSR partijske organizacije južne Bačke nalaze se u fazi kadrovske reorganizacije, i uglavnom u očekivanju važnih događaja.

Mnogi revolucionari rodом iz Bačke, koji su ranijih godina bili na radu po drugim delovima zemlje, po opštoj partijskoj direktivi odlaze u svoja zavičajna mesta, odnosno vraćaju se u Bačku. Takav je slučaj i s tri istaknute revolucionarke — Jevrejke: sa Zorom Rakoši, Agnesom Sas i Neli Sende-Popović. Sve tri su tada u Novom Sadu, odnosno na terenu južne Bačke. Neli Sende-Popović i Agnesa Sas po povratku, aprila 1941, iz Beograda u Novi Sad, povezuju se sa Sonjom Marinković i po njenom uputstvu neko vreme borave na jednom salašu u B. Petrovom Selu.¹⁴¹ (Po Neli je uskoro došao njen muž, španski borac V. Petrović, da bi oboje nedugo posle toga stradali u Beogradu). Agnesa Sas posle 12. VI 1941. prelazi u Novi Sad, da bi se tamo uključila u rad agitpropa Pokrajinskog komiteta.

Od Jevreja u Okružnom komitetu južne Bačke, odnosno u Gradskom komitetu Novi Sad bili su: Andraš Lederer, Rudolf Grin i Livija Bem.

U odgovarajućem komitetu SKOJ-a bili su od Jevreja Milan Kom i Đerđ Mikeš.¹⁴²

Nakon napada Nemačke na SSSR, u južnoj Bačkoj počinju intenzivne pripreme za borbu protiv okupatora. Te pripreme se ovde obavljaju daleko organizovanije nego u druga dva dela Bačke. Vršiti se povezivanje sa antifašistički nastrojenim masama u cilju njihovog uključivanja u predstojeće borbe. Po ugledu na bivšu jugoslovensku vojsku, desetina je uzeta kao osnovna organizaciona celina budućih vojnih jedinica. Osnovni zadaci desetine su bili: prikupljanje oružja, zatim vojna i ideološkopolitička obuka. A neposredni zadatak je očekivanje i prihvati sovjetskih padobranaca.

Neujednačenim intenzitetom, već prema jačini partijskih organizacija i drugim uslovima, vrši se po pojedinim južnobačkim srezovima formiranje ovih desetina, kao i partizanskih štabova. Štabovi postoje u starobečejskom srezu, sa četiri do pet desetina, žabaljskom sa 20 desetina. U ostalim se formiraju samo desetine. Najdalje se na tom planu otišlo u Novom Sadu, gde je do leta 1941. g. bilo u tridesetak vojnih desetina organizovano oko 30 ljudi, sa oko 70—80 do danas evidentiranih jevrejskih omladinaca. U to vreme Hašomer hacair iz Novog Sada ulazi u NOP sa većinom svojih članova.

Nakon Proglasa CK KPJ od 4. jula 1941, a tokom jula i avgusta 1941. godine, između mesnog rukovodstva Hašomer-hacaira u Novom Sadu i rukovodstva NOP-a Novi Sad su vođeni razgovori da

¹⁴¹ Lično saopštila autoru Agnesa Sas.

¹⁴² Đorđe Vasić, ND, str. 46.

se Hašomer-hacair na antifašističkoj osnovi priključi NOP-u i zajedno sa ostalim revolucionarnim snagama Bačke uđe u borbu protiv okupatora. Pregovore u ime NOP-a vodila je Livija Bem. Pregovori su se vodili u stanu brata Levinger (u tadašnjoj Primorskoj ulici br. 10, jedna uvučena kuća sa dva prozora),¹⁴³ gde su u ime Hašomer-hacaira prisustvovali Ištvan Pal i Edita Levinger, Teodor Kovač, Lajoš Sirteš, Robert Vajman, Mirko Šenberger-Pinči, Ervin Morberger-Moric, Eugen Verber-Moša. Ovo rukovodstvo insistiralo je da Hašomer-hacair uđe u NOP kao zaseban organizovani pokret, dok je Livija Bem tražila da se članovi Hašomer-hacaira kao pojedinci uključuju u NOP.

Naporedno sa ovim razgovorima, koji usled brzog razvoja revolucionarnih događaja nisu bili formalno privedeni kraju, bez obzira na budući status Hašomer-hacaira u NOP-u, počele su intenzivne pripreme za predstojeću borbu. Formirane su tri desetine, dve borbene i jedna sanitetska, od omladinaca između 16 i 19 godina starosti, a takvih je, nakon proterivanja onih koji nisu bili zavičajni u Bačkoj, u novosadskom Hašomer-hacairu ostalo oko 20—25. U sanitetskoj desetini su bile sve devojke, kao i jedan drug (Eugen Verber koji je bio plućni rekonvalescent).

Vežbe u rukovanju oružjem jevrejskih omladinaca trebalo je da se drže oko tzv. Guskovog salaša, u onom tada pustom, na dunavskoj obali, gde su bili vrbaci, podosta udaljenom delu gradskog područja. Jedan od vršilaca vojne obuke trebalo je da bude Andraš Lederer, a drugi Gustav Verber.¹⁴⁴ No kada je trebalo da se otpočne sa obukom, Lederer je 9. IX uhapšen. Nezavisno od toga jevrejski omladinci se postepeno uključuju u NOP i učestvuju sa ostalim aktivistima u akcijama koje se vrše u južnoj Bačkoj.

U izdavanju direktiva za formiranje vojnih desetina i sabotažnih akcija važnu ulogu je imala Livija Bem, dok je Andraš Lederer bio jedan od glavnih organizacionih rukovodilaca grupa.

Paralelno sa organizovanjem vojnih i udarnih grupa teče i obučavanje drugarica u vršenju bolničke i sanitetske pomoći. U Novom Sadu se održavaju stručni tečajevi po instrukcijama dr-a Karolja Fišla, Jevrejina,¹⁴⁵ koje je do 15. IX 1941 završilo oko 15 drugarica. Ove kurseve opskrbljavao je sanitetskim materijalom i Geza Kon, apotekar.¹⁴⁶

¹⁴³ Magnetofonske beleške sa navedenog sastanka u Novom Sadu od 2. IV 1974.

¹⁴⁴ Autoru lično saopštio Eugen Verber.

¹⁴⁵ Dr Fišlu je, pošto su već počele provale, krišom poručeno iz »ARMIE« da je kompromitovan i da se sklomi. Otišao je u Peštu.

¹⁴⁶ Đula Lukač, u nedeljniku »7 Nap« od 14. XII 1973. između ostalog piše: »Da je novosadski NOP preko apotekara Kon Geze došao do većih količina farmaceutskih sredstava. Prvo, Kon preko Štajner Henrijete dostavlja NOP-u veće količine acetona i fosfora. Zatim preko Livije Bem do-

Iste sanitetske tečajeve u Vrbasu drži dr Šandor First, Jevrejin. Kao i u ostalim delovima Bačke, ali u daleko većem obimu, glavni strategijski udarni pravac NOP-a bio je usmeren protiv najosetljivije tačke okupatora — protiv bačkog žita. Trebalo ga je masovno uništiti paljenjem na poljima.

Od 19. VII do 7. VIII bile su izvršene mnoge uspešne akcije paljevine žita — oko 20, u atarima Bečeja, Žablja, Novog Sada i Kovilja, kao i s nešto manjim efektom u okolini Čuruga, Titela, Gospođinaca i Bačkog Gradišta.

U Veterniku, kod Novog Sada, je 25. VII diverzantska grupa od tri člana, u kojoj su bila dva Jevrejina, Ferenc Kardo, trgovački pomoćnik, Oto Blam, student veterine, zapalila oko 900 krstina, ali je vatra ubrzo lokalizovana. Istog dana druga grupa novosadskih diverzanata od četiri člana bezuspešno je pokušala da zapali žito na futoškom putu. Na povratku im je tek u novosadskom ataru pošlo za rukom da upale dve kamare žita sa oko 180 krstina.

Pošto je pšenica već požnjena i ovršena, južnobački diverzanti prelaze na druge vidove borbenih akcija. 17. VIII pokušali su da zapale žitni magacin za otkup pšenice »Futura« u Novom Sadu. Istog dana jedna grupa na čelu s Ledererom pokušala je da minira Fordovu garažu. Minu je izradila tehnička grupa NOP-a iz Novog Sada. Ovu minu su sa krova pomoću konopca spuštali u garažu, u kojoj se nalazilo oko 600 vojnih vozila. Ali pri spuštanju iz nje ispao je upaljač. Sutradan, nešto proširena ista grupa, s Andrašom Ledererom na čelu, ponovo se popela na krov garaže i pokušala da je zapali, i na taj način uništi i samu minu. Ali ni ovaj pokušaj nije uspeo.

U drugoj polovini avgusta novosadski aktivisti, među kojima i znatan broj jevrejskih omladinaca, u cilju ometanja vojnog saobraćaja, u nekoliko navrata su specijalnim ekserima posipali glavne saobraćajnice oko Novog Sada, Kisača i St. Bečeja.

Dana 9. IX 1941. presečeni su telefonski i telegrafski stubovi u blizini Titela i položeni na prugu, da bi izazvali iskliznuće vozova. U noći 9/10. IX posečeni su telegrafski stubovi na drumu između Budisave i Gornjeg Kovilja.¹⁴⁷ Jedna novosadska diverzantska grupa, u kojoj je i Andraš Lederer, isekla je telefonsko-telegrafske

¹⁴⁷ »Vojvodina 1941«, str. 72.

bija zahteve za većom količinom zavojnih materijala i lekova. Tada je u akciju bio uključen dr Sekelj Ištvan, lekar iz Budisave, koji je pod izgovorom da navodno želi veću svotu novca uložiti u lekove, u tu svrhu dao Konu blanko recepte, tako da je ova akcija imala formalno pokriće. U toku provale Livija Bem i Štajner Henrijeta o svemu čute, dok Kona, pak, pozivaju na dvomesečni prisilni rad. Po povratku dobija od Štajnic Tibora putem jednog NOP-u naklonjenog zatvorskog stražara poruku, da su zatvorenicima potrebni lekovi. I Kon, u više navrata, posredstvom tog stražara, upućuje lekove u zatvor.

vodove sa obe strane između železničke stanice i Dunava. Onesposobljeno je 60 TT linija, od kojih su neke koristili Nemci. Tom prilikom oštećena je i obližnja pumpna stanica. Slične akcije se izvode širom južne Bačke.

Lupanje izloga i demoliranje radnji bio je poseban vid akcije. Među ostalih, Ferenc Kardoš, s još jednim aktivistom, 8. IX 1941. su kamenicama razbili izlog bifea jednog zadržtog folksdojčera.

Masovna akcija pisanja antifašističkih parola u Novom Sadu izvedena je 6. IX 1941. U njoj je učestvovalo oko 300 omladinaca, tj. celokupni novosadski omladinski aktiv. Slične akcije su izvršene 23. IX u ostalim mestima južne Bačke.

Približavanjem jeseni, rukovodstvo NOP-a Vojvodine je na osnovu dotad postignutih rezultata borbe protiv okupatora izvršilo svestranu analizu, i između ostalog, u pismu upućenom partijskim organizacijama na terenu, istaklo: »Zato što su naše, partijske organizacije vrlo malo uradile na prikupljanju oružja i na pokretanju širokih narodnih slojeva... fašističke snage nisu proterane niti iz jednog sela a kamoli iz kojeg sreza... Pošto će za 10—15 dana nestati kukuruzišta... Nove forme organizovanja borbe jesu diverzione grupe. Njihovo je glavno obeležje da imaju 3—5 ljudi, koji žive u istom mestu, koji nisu kompromitovani, ili su vrlo malo... Čim se akcija završi, ljudi se razidu svojim kućama i rade svoj redovan posao. Zadaće diverzionih grupa jesu: uništavanje svakog materijala i hrane kojim se služi okupator... Rušiti, paliti, dizati u vazduh pruge, teretne vozove, magacine, slagališta, izvozne mlinove, sušare, ubijanje špijuna... Diverzione grupe ne hvataju se u borbu s vojskom okupatora, dakle nisu partizanski odredi u pravom smislu... Traži se puna inicijativa i samostalnost u borbi svih mesnih organizacija i odgovornih partijskih rukovodilaca.«¹⁴⁸

Ovim pismom, koje je namenjeno svim rukovodstvima NOP-a Vojvodine, uglavnom se na kritički način potvrđivala dotadašnja praksa i iskustvo NOP-a južne Bačke, a koji se shodno postojećim uslovima i pri potpunoj vojnoj premoći okupatora, nisu mogli izvoditi u dotadašnjim oblicima oružane borbe.

U drugoj polovini septembra u Bačku iz Banata prelaze članovi sekretarijata PK KPJ za Vojvodinu, Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković-Toza, Vijoglavina, da bi sa bačkim drugovima proučili postojeću situaciju i dalje i svrsishodnije usmerili akcije. No, ni ta okolnost više nije mogla sprečiti onu tragičnu neminovnost koja je bila uslovljena previše izraženim neravnomernim odnosima gotovo svih faktora vojne sile, u odnosu na te faktore kod okupatora.

U međuvremenu, u južnoj Bačkoj diverzanti svoju aktivnost prenose na trenutno najracionalniji cilj — na posečenu i u kamare

¹⁴⁸ Pismo PK KPJ za Vojvodinu. Zbornik dokumenata i podataka NOR-a, tom I/6, dokumenat br. 3.

složenu kudelj, koja se u tim ratnim vremenima tretirala kao strategijski ratni materijal, koji se naročito mnogo proizvodio baš u južnoj Bačkoj.

Ogromne kamare kudelje gore u okolini Novog Sada — Irmovo, 50 vagona, Zmajevu — 55 vagona, B. Petrovac — 235 vagona, na bečejskoj železničkoj stanici — 25 vagona. Jedna novosadska diverzantska grupa, u kojoj se nalazi Đerđ Mikeš, pali u ataru Bačkog Jarka preko 10 vagona kudelje.

Nakon prvih udaraca koje mu je zadao NOP, mađarski okupator se psihološki sabrao i organizaciono sredio. Na jugoslovenskom okupiranom području hortijevci imaju, pored relativno velikih vojnih efektivna, gustu mrežu policijskih i žandarmerijskih stanica — 81 sa 1.495 žandarma. Samo u južnoj Bačkoj je oko 30 žandarmerijskih stanica sa oko 300—400 žandarma. Ranija i prva pojedinačna hapšenja, usled dobrog držanja uhapšenih diverzanta, nisu im pružala mogućnost da sagledaju svog pravog protivnika. Između ostalih mera oni preduzimaju preventivna hapšenja, ucenjivanje hapšenika i dr. Tako, oni juna meseca hapse poznatog i talentovanog, mladog jevrejskog pisca i komunistu Nenada Mitrova (Alfred Rozencvajg) iz Novog Sada i daju mu rok od 24 časa da prokaže sve svoje poznate drugove komuniste. U suprotnom prete mu najrigoroznijim merama. Mitrov umesto svakog odgovora oduzima sam sebi život.

Diverzantske akcije okupator još uvek ocenjuje kao dela »komunističkih najamnika«, koji su se dosad pritajili a sada počeli svoj ubistveni podzemni rad u korist ruskih, srpskih i engleskih interesa u povraćenim »južnim krajevima«. ¹⁴⁹ U psihologiji okupatora, pa i većine njemu podložnog stanovništva, još ne razaznaju pravo lice svog protivnika. Za njih je NOP neka ideološka i politička mešavina komunista, srpskih četnika, jevrejskih plaćenika i fanatika iza kojih se nalazi Intelidžens servis, GPU i slično. I pored takve krive predstave o NOP-u, mreža oko takvog nestvarnog ali svuda prisutnog protivnika počinje postepeno da se steže. Lista uhapšenih se širi. Od istaknutijih novosadskih komunista, među prvima je 10. VIII uhapšeni Rudolf Grin. ¹⁵⁰ 12. i 26. VIII slede ga Đula Varga i Pal Karas. Početkom septembra hapšenja već imaju karakter lavine, 8. IX od jevrejskih omladinaca uhapšen je Ferenc Kardoš a 19. IX Andraš Lederer, Livija Bem 21. IX upada u za-

¹⁴⁹ »Vojvodina 1941«, str. 65.

¹⁵⁰ Početkom septembra 1941., kada je bio doveden u B. Topolu, Grin je prilikom šetnje dohvatio jednu ciglu, koja je ležala uza zid, bacio je uvis i pod nju podmetnuo glavu. Tako je želeo prekratiti one paklene muke kojima je bio podvrgnut od islednika. Nije mu pošlo za rukom da umre. samo se teško ozledio — beleži Brindza u svom delu, str. 127.

sedu.¹⁵¹ Suprotstavlja se agentima vatrom iz pištolja ali ju oni savladaju. 22. IX agenti hapse Ota Blama, a 5. X Zoltana Timara. Tog istog dana pred veče upali su u zasedu članovi sekretarijata PK KPJ za Vojvodinu, Žarko Zrenjanin, Toza Marković, R. Cimpanov i član biroa PK Gordana Ivačković. Cimpanov je na mestu ostao mrtav, Zrenjanin i Toza Marković su uspeli da se izvuku, dok je Gordana Ivačković uhvaćena. Tog dana počinje da se odvija jedna od najvećih i najporaznijih izdaja u istoriji NOP-a u Vojvodini. Gordana Ivačković je, s obzirom na svoje funkcije, mnogo toga znala. Sve je odala policiji, čak je neke svoje otežavajuće postupke pred istragom tovarila na savest drugih.¹⁵²

¹⁵¹ Klara Bem-Isijanov u pismu autoru od maja 1974. između ostalog piše: »Moja sestra Livija Bem je bila član OK za južnu Bačku. Pored oca imala je i majku i dve sestre i nešto rodbine i mnogo prijatelja, Jevreja i ne-Jevreja. Još kao mlada devojka, izašavši iz Hašomer-hacaira opredelila se za ideju za koju je radila i borila se i stvarala oko sebe jedan vrlo široki krug ljudi koji su tu ideju prihvatili i za nju docnije doprinosili prema svojim mogućnostima. To je mogla postići na taj način što je i sama mnogo učila, čitala, radila, osećala ljubav i prema ideji za koju se zalagala i prema ljudima koje je nastojala pridobiti za tu ideju. Samo ljudi sa visoko razvijenim humanim i ljudskim osobinama i kulturom su u stanju da pridobiju za jednu ideju širok krug ljudi. Ona je takav uticaj imala na svoju širu okolinu. Isti uticaj vršila je i na svoju porodicu. Neću da govorim o sebi i o starijoj sestri Šarloti koja je u logoru umrla, nego o svojoj majci, koja je još od 1939. g. uvek imala spremljeno čebe i sve ostalo najnužnije kada dođu da hapse Liliku, da joj se nađe. A to da joj se nađe je odmah učinila za nekoliko osoba jer je računala s tim da sigurno neće biti sama uhapšena, a ko zna da li svako ima majku da može da pomogne. 1941. g. ulazak okupatora je moju porodicu tako zatekao da je Lilika već izašla iz zatvora i već bila u ilegalnosti. Šarlotin muž, koji je isto bio član Partije, bio je u vojsci i posle u zarobljeništvu, a Šarlota je bila pred porođajem. U ono vreme stanovali smo u Salajci, izrazito srpskom kraju grada, gde su racije bile svakodnevnne. Lilika je bila van kuće, u ilegalnosti, a mi smo nastojali da održimo vezu sa njom jer svaka majka želi da hrani i brani svoje dete, a nije žalila, koliko je mogla, da hrani i njegove drugove i drugarice. Šarlota je otišla u bolnicu da rodi, a u kuću nam se uselila žena Slobodana Kovačevića, predratnog borca čiji je dete tada imalo 1 mesec i koga niko nije bio voljan da primi, a moja majka se o njima brinula kao o svojim najrođenijim, iako ih dotad u životu nikad nije videla. Činila je sve ono što su činili mnogi građani, pomagali pokret kako su umeli i znali, a takva pomoć je pokretu bila od neocenljive vrednosti. Liliku su 1941. g. obesili, oca oterali na prisilni rad, mene uhapsili, a ona je ostala kod kuće sa Šarlotom i malim detetom, sa jednim grobom, a svi koje je volela daleko su bili od nje. I pored toga ona je učestvovala u »Crvenoj pomoći«, trudila se da nam u zatvor dobaci vesti, da nam pošalje pakete. Nije mogla ni pomisliti da se udalji od njenog mesta, smatrala je da ima obaveze...«

¹⁵² *Henrijeta Štajner-Karaoglanović*, u usmenom saopštenju datom autoru, navodi da je u istražnom postupku sedela između Gordane Ivačković i Livije Bem. Njih dve su se tajno, s obzirom na to da su se iza njih nalazili žandarmi, šapatom preko Henrijete dogovarale o zauzimanju stavova pred islednim organima. Tako je jednom prilikom Gordana od Livije zahtevala

Prema podacima koje u svojoj hronici o južnoj Bačkoj daje Đorđe Vasić,¹⁵³ u Novom Sadu je do decembra 1941. uhapšeno 309 osoba, u St. Bečeju i B. Gradištu oko 150, u Zablju oko 70, u Čurugu oko 150, Gospođincima oko 50, u Đurđevu oko 25, u Titelu oko 50 u Kovilju oko 50. To je ukupno u južnoj Bačkoj oko 734 lica. Međutim dr Mirnić navodi mađarske policijske sumarnike po kojima je do 5. XI u Bečeju bilo 65, a u Novom Sadu 197 uhapšenih lica; a 13. XI taj broj se u Bečeju penje na 82, a u Novom Sadu na 182 lica.¹⁵⁴

Prva suđenja po prekom sudskom postupku održana su i prve smrtno presude izvršene 15. X 1941. godine nad trojicom Mađara, jednim Čehom i jednim Srbinom. Na taj način okupator je morao priznati da ovo nije borba samo Srba i Jevreja, već klasna borba svih predstavnika napredne i porobljene Bačke. Okupator tu nepobitnu činjenicu nastoji da zataška. Lokalna štampa beleži kako je u Novom Sadu izvršena smrtna kazna nad petoricom sovjetskih špijuna.¹⁵⁵

Naredno suđenje novosadskim diverzantima Rudolfu Grinu, Ferencu Kardošu, Otu Blamu i Mihailu Ključiku održano je u Futogu 24. X 1941. Sva četvorica su osuđena na smrt, a prva trojica kao Jevreji obešeni su istog dana u Futogu.

Najveći pretres u Bačkoj ne samo po broju optuženih, već i po optuženim funkcionerima NOP-a kojima se sudilo, održan je 21. XI 1941. u Novom Sadu. Između 26 optuženih su se nalazili učesnici NOR-a od članova Pokrajinskog komiteta (Gordana Ivačković), Okružnog komiteta do simpatizera. Od jevrejskih boraca optuženica je teretila:¹⁵⁶ »Bem Livija, III po redu optužena, član OK KPJ za Novi Sad, blagajnik »Crvene pomoći«, rukovodilac tehnike i distributer štampanih spisa. — Po rečima optužnice: — Učestvovala je u ostvarivanju onih ilegalnih štampanih stvari, u kojima je »komunističko rukovodstvo« pozivalo svoje članstvo na izvođenje vojnih radnji, paljenje i uništavanje vojne proizvodnje i zaliha opreme. »Verbalna uputstva« je dala Savi Đisalovu i Ferencu Kardošu za organizovanje »vojnih desetina«, za uništenje vojnih vozila, rasipanje eksera, lupanje prozora, otkri-

da primi na sebe odgovornost, tj. da je Livija prenela na nekom sastanku direktivu da se omladinci naoružavaju gvozdenim polugama i njima napadaju pripadnike mađarske oružane sile, a ne ona, jer i tako Livija više nema izgleda da preživi, dok ona za sada tu šansu još ima. Livija je navodno na to rezignirano i s gađenjem slegla ramenima.

¹⁵³ Đorđe Vasić, ND, str. 117.

¹⁵⁴ »Vojvodina 1941«, str. 89.

¹⁵⁵ Isto, str. 77.

¹⁵⁶ Arhiv Muzeja socijalističke revolucije Novi Sad, br. 23051/108—124.

vanje adresa vojnih oficira. Dala je uputstvo Maćašu Simerlingu da za partizane prikuplja zimsku toplu odeću, poverila mu je i to da iz 70 penga koje je on dao, kupi pamuk za izradu pulovera. 20. IX 1941. je ispalila pet metaka iz pištolja na žandarmerijskog islednika koji ju je pratio.

Lederer Andraš, IV po redu optuženi je član KPJ Novog Sada i njen sreski funkcioner. Vršio je vojna izviđanja. Izviđao je skladišta ishrane vojno-rečnih snaga, koja su bila u staroj novosadskoj livnici. To je javio Đorđu Bešlinu, članu SK KPJ. Prikupljao je zavoje za sovjetske padobrance. Organizovao je paljevinu žita ali to nisu izvršili, jer kad su pošli na teren da pale, već je jedna druga grupa izvršila paljevinu, pa su se plašili da će biti uhapšeni na delu. Dao je uputstvo Jovanu Kuharu, Rudolfu Klasu i dvema sestrama Skandarski da izviđaju ustanove vojnog i ratnog značaja. 17. VIII 1941. g. pokušao je dignuti u vazduh i zapaliti Fordovu garažu, kao i skladište benzina.

Husar Marta, X po redu optužena, bila je rukovodilac jedne skojevske grupe, dala je skojevcima: Vladimiru Totoviću, Janošu Vagmanu, Denešu Sonenbergu, uputstvo za izvršenje paljevine žita, kao i da je organizovala Totovića u SKOJ.

Timar Zoltan, XV po redu optuženi je skojevski organizator i rukovodilac. Po uputstvu Ferenc Kardoša vršio je izviđanja oficirskih stanova. Ovakva uputstva za izviđanja dao je Vladi Rotbartu i Dijani Ivačković. S Ivanom Galom je ekserima posipao ulice sa ciljem da se oštete vojna kola. Da bi napadao oficire udružio se sa Ferencom Kardoš i Ilzom Selinger. Nabavili su gvozdene poluge i u cilju napada na oficire izašli na određena mesta i pola časa vrebali dolazak oficira. Radi izrade eksplozivnih upaljača sa Ferencom Kardošem i Ištvanom Galom vršili su eksperimente. Po uputstvu Ferenc Kardoša i zajedno sa Vladom Rotbartom vršio je izviđanje vojnih kasarni, skladišta ishrane i benzina, i 15 oficirskih stanova. Sa Konstantinom Lakenbahom, Milanom Komom i Laslom Fridmanom udružio se radi uništenja fabrike kablova«.

Među jedanaesticom nad kojima je izvršena smrtna kazna bili su Jevreji: Livija Bem, Andraš Lederer i Zoltan Timar. Ovaj poslednji je bio maloletnik. Sud je u odnosu na druge optužene uvažavao tu okolnost, ali prema njemu kao Jevrejину — ne. Ovo suđenje pred prekim sudom ujedno je bilo i poslednje u Bačkoj u 1941. g. Na svim tim pretresima bilo je 116 optuženih. Donesene su 93 smrtno presude od kojih su 64 izvršene. Od toga broja 21 (33%) su Jevreji, 23 Srbi, 11 Mađari, itd.

Po postojećoj i autoru pristupačnoj evidenciji, kao i podacima uzetim iz registra NOR-a Opštinskog odbora SUBNOR-a Novi Sad, kroz »Armiju« su prošli, uspeli da se sklone u ilegalstvo, odnosno

bilo učesnika NOP-a i NOR-a — Jevreja iz Novog Sada, u vremenu od 1941—1945. godine:

- Abraham Ištvan*, član SKOJ-a od 1941, poginuo kao pripadnik JRV na dravskom mostobranu
Altman Gavro, član KPJ od 1939, suđen i živ
Atlas Armana dr Đorđe, pripadnik NOP-a od 1943, živ
Balog Iren, pripadnik NOP-a od 1943, živi u Izraelu
Bek Irena, učenica, podaci nepoznati
Bern Isijanov Klara, član SKOJ-a od 1941, suđena i živa
Bern Livija, član KPJ od pre rata, obešena
Berger Alfreda dr Franja, pripadnik NOP-a od 1941, živ
Berger Komloš Šacika, pripadnik SKOJ-a od 1941, suđena, stradala u partizanima
Berger Martina Tibor, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini
Berković Deže Nikola, skojevac od 1941, stradao u nemačkim logorima
Blam Ladislava Ervin, skojevac od 1941, stradao na prinudnom radu
Blam Ladislava Oto, član KPJ od 1941, obešen
Blau Sigmunda Šandor, član SKOJ-a od 1941, stradao na Istočnom frontu
Brajner Josipa Josip, član KPJ od 1941, poginuo kao pripadnik JNA 1944.
Brajner Josipa Jožef, član SKOJ-a od 1941, stradao na Istočnom frontu
Brajner Jožefa Lipot, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini
Dajč Eugena Đerđ, pripadnik NOP-a od 1941, živ
Deneš Oto, pripadnik NOP-a od 1944, živ
Dreksler Adolfa Margita, pripadnik NOP-a od 1941, nestala na Istočnom frontu 1944.
Epštajn Simeon, rodom iz B. Palanke, suđen, živi u Izraelu
Fajngold Josip, rodom iz B. Petrovog Sela, nema podataka
Fajngold Tibor, rodom iz B. Petrovog Sela, nema podataka
Farago Dezidera Ana, pripadnik NOP-a od 1941, suđena, umrla u logoru
Farago Dezidera dr Đerđ, kandidat KPJ, stradao u Ukrajini
Fekete Leopolda Adolf, pripadnik NOP-a od 1943, živ
Feldšer Ela, nema podataka
Feldšer Mojsija Karlo, član SKOJ-a od 1941, živ
Fišer Lea dr Đerđ, pripadnik NOP-a od 1941, živ
Fišer Sime dr Leo, pripadnik NOP-a od 1941, živ
Fišl Hermana dr Tibor, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini
Fišl Karolja Marko, nema podataka
Frenk Huga Šandor, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini
Fridlender Riharda Laslo, pripadnik NOP-a od 1941, umro u SSSR-u
Fridman Laslo, član SKOJ-a od 1941, suđen, nestao u Ukrajini
Fuks Feliksa Jerka, pripadnik NOP-a 1941, ubijena u raciji
Gal Đule Edita, član SKOJ-a od 1941, poginula kod Osijeka 1945.
Gal Josipa dr Ivan, član SKOJ-a od 1940, živ
Gomboš Magda, suđena i živa
Grajsinger Jaroslava, nema podataka
Grin Ignaca Rudolf, član KPJ od 1940, obešen
Grin Maksim, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini
Grinberger Ibolja, član SKOJ-a od 1941, živi u Izraelu
Grinfeld Marka Eržebet, pripadnik NOP-a od 1941, živi u Izraelu

- Grosman Herman*, suđen 1942, nema podataka
Gusman Imre Gerhard, član SKOJ-a od 1941, živ
Gusman Lajoša Đerd, pripadnik NOP-a od 1941, živ
Gutman Alfreda Laslo, pripadnik NOP-a od 1941, živi u Izraelu
Gutman Aleksandar, pripadnik NOP-a od 1941, živ
Gutman Klara, nema podataka, sem da živi u Mađarskoj
- Haker Ernesta Laslo*, član SKOJ-a od 1941, suđen, živ
Halas dr Janoš, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini
Halber Jaša, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u logoru
Handler Mora Boriška, pripadnik NOP-a od 1942, stradala u Nemačkoj
Herman Laslo, član SKOJ-a od 1941, stradao u logoru
Hofman Finka Bruno, član SKOJ-a od 1941, živ
Hoser Lasla Đerd, član SKOJ-a od 1941, stradao u Ukrajini
Hubert Leopolda dr Andraš, pripadnik NOP-a od 1944, umro posle rata
Husar Lipota dr Imre, član KPJ od pre rata, suđen, živ
Husar Lipota Laslo, član SKOJ-a od 1941, suđen, obešen u Šatoraljaujhelju
Husar Lipota dr Marta, član KPJ od pre rata, suđena, živa
Husar Lipota Mikloš, pripadnik NOP-a od 1941, suđen, stradao 1944.
- Ivošev Emil*, rodom iz Apatina, stradao u Ukrajini
- Jakab Mačaš*, pripadnik NOP-a od 1941, ubijen u Mađarskoj 1945.
- Kadelburg Ignaca Gerta*, član SKOJ-a od 1942, stradala u logoru Bergen Belzen, 1944.
Kardoš Josip, suđen 1942.
Kardoš Nikola, simpatizer od 1941, umro posle rata
Kardoš Šandora Ferenc, skojevac od 1941, obešen
- Katić Bele Magda*, član SKOJ-a od 1942, živa
Katić Emila Aleksandar, skojevac od 1941, suđen, živ
Katić Henriha Mirko, član SKOJ-a od 1941, stradao u Ukrajini
Katić Henriha Pavle, član SKOJ-a od 1941.
Kelner Kalmana Emil, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini
Klajn Oskara Klara, član KPJ od 1941, nema podataka
Klinenberg Laslo, rodom iz B. Petrovog Sela, nema podataka
Koen Lea, član SKOJ-a od 1941, živa
Koh Leopolda Gabor, član SKOJ-a od 1941, živi u Brazilu
Kom Đule Milan, član SKOJ-a od 1939, ubijen 1942.
Komloš Đule Edita, član SKOJ-a od 1941, suđena, poginula u partizanima
Komloš Hermana Marton, pripadnik NOP-a od 1941, živi u Izraelu
Kon Moše Cvi, član SKOJ-a od 1941, ubijen 1942.
Kon Moše Geza, pripadnik NOP-a od 1941, umro posle rata
Kovač Arpada Teodor, član SKOJ-a od 1941, živ
- Laks Arpada Tibor*, pripadnik NOP-a od 1944, živ
Laslo Imre, član SKOJ-a od pre rata, ubijen septembra 1942.
Levinger Lajoša Ištvan, član SKOJ-a od 1941, ubijen u raciji
Levinger Lajoša Laslo, član SKOJ-a od 1940, živi u Izraelu
Levinger Lajosa Pal, član SKOJ-a od 1941, ubijen u raciji
Levinger-Švarc Edita, pripadnik NOP-a od 1941, ubijena u raciji
Levinger Teodor, skojevac od 1941, stradao u zatvoru
Lederer Mikše Andraš, član KPJ od 1941, obešen
Lustig Adolfa Irena, član SKOJ-a od 1941, suđena, živi u Beču
- Mandel Isa Đerd*, pripadnik NOP-a od 1941, stradao ia Istočnom frontu

Mandel Samuela Estera, član SKOJ-a od 1941, suđena, živi u Izraelu

Mandel Samuela Ibolja, član SKOJ-a od 1941, suđena, živa

Mandel Samuela Zora, član SKOJ-a od 1941, suđena, umrla posle oslobođenja

Manhajm Šandor, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini

Marberger Ervin-Moris, stradao u Ukrajini

Mere Vilmoš suđen 1942, pobegao iz zatvora 1944.

Menser Adolf, rodom iz B. Petrovog Sela, nema podataka

Mikeš Aladara Đorđe, član SKOJ-a od 1939, ubijen 1942.

Mikeš Aladara Endre, pripadnik NOP-a od 1941, živ

Miler dr Šandor, pripadnik NOP-a od 1941, umro posle rata u Izraelu

Mor Ferenc Ferenc, pripadnik NOP-a od 1941, umro u Nemačkoj marta 1945.

Morgenštern Emil, nema podataka
Morgenštern Ferenc, umro pod batinama 1941.

Morgenštern Jakoba Mikša, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini

Nafusi Simona Đerđ, član SKOJ-a od 1942, umro u Nemačkoj 1944.

Nafusi Simona Endre, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini

Pap Harisa Pavle, član KPJ od 1934, poginuo 1941.

Polak Janoša Vera, član SKOJ-a od 1941, živa

Polak-Sosberger Boriška, pripadnik NOP-a od 1941, umrla posle rata

Rajcer Vilmoša Imre, član SKOJ-a od 1941, suđen umro u Izraelu

Rajh Jelica-Lili, član SKOJ-a od 1941, poginula u raciji

Rajh Mana Deže, član SKOJ-a od 1941, živ

Rakoši Zora, suđena, umrla u logoru 1945.

Rip Imre-Mordo, živ

Rip Komloš Beba, živa

Rip Mirko, živ

Rot Bele Hugo, član SKOJ-a od 1943, živ

Rotbart Maksima Vlada, član SKOJ-a od 1940, živ

Rotštajn Irena, nema podataka

Rozenfeld Imre, poginuo 1944. kao član jedne udarne grupe u Budimpešti

Sas Agnesa, član KPJ od pre rata, suđena, živa

Sas Leonarda Terez, nema podataka

Satler Eugena Oto, član SKOJ-a od 1941, živ

Sekelj Grinberger Katarina, član SKOJ-a od 1942, umrla u logoru

Selinger Ilza, član SKOJ-a od 1941, nestala 1941.

Singer Ištvan, nema podataka

Sirteš Lajoš, član SKOJ-a od 1941, suđen, stradao u Ukrajini

Sonenberg Deneš, član SKOJ-a od 1940, stradao u Ukrajini

Stanci Hanka-Sleziger, član KPJ od 1928, živi u Izraelu

Švarc Dežea Mira, član SKOJ-a od 1941, umrla u logoru

Švarc Ede Jovan, član SKOJ-a od 1940, živ

Švarc Josip, uhapšen januara 1942, umro u SSSR-u

Šebo Rudolfa Vera, pripadnik NOP-a od 1944, živa

Šemberger Samuila Imre-Pinči, član SKOJ-a od 1941, stradao u logoru

Šemberger Henriha Geza, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini

Šemberger Henriha Imre, pripadnik NOP-a od 1941, ubijen u Žablju 1942

Šemberger Josipa Mira, pripadnik NOP-a od 1941, živa

Šemberger Samuela Irena, pripadnik NOP-a od 1942, živa

Šemberger-Pašić Samuila dr Mira, član SKOJ-a od 1941, živa

Šenk Dragutin, član SKOJ-a od 1940, streljan u Vukovaru 1941.

Šenk Ivan-Miša, član SKOJ-a od 1941, suđen, živ

- Šenk-Obradović Vera*, član SKOJ-a od 1941, živa
Ser-Galac Geze Gertruda, član SKOJ-a od 1941, suđena, živa
Šimerling Hana, član KPJ od pre rata, živi u Izraelu
Šimerling Jakova Maćaš, član KPJ od pre rata, suđen, živi u Izraelu
Šosberger Bela, pripadnik NOP-a iz Zablja, živi u Izraelu
Šosberger Burši, član SKOJ-a od 1941, živ
Šosberger Deže, pripadnik NOP-a od 1941, živi u Izraelu
Šosberger Josipa Pavle, živ
Šosberger Toni, pripadnik NOP-a od 1941, nema podataka
Štajn Lipota Lipot, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini
Štajn Manoa Karolj, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini
Štajn Mikše Filip, član SKOJ-a od 1941, stradao u Ukrajini
Ing Štajn Tibor, rodom i B. Palanke, suđen, stradao u Ukrajini
Štajner Aleksandra Hugo, član SKOJ-a od 1937, stradao u SSSR-u
Štajner Karaoglanović Aleksandra Henrijeta, član KPJ od 1941, suđena, živa
Štajner Mavra Alisa, pripadnik NOP-a od 1941, živa
Štajner Mavra Egon, član SKOJ-a od 1943, živ
Štajner Mavra Miroslav-Fric, član SKOJ-a od 1941, suđen, živ.
Štajnfeld Eugena Kata, pripadnik NOP-a od 1942, stradala u logoru
Štajnic Đule Tibor, član KPJ od 1933, živ
Štajnic Janoša Janoš, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini
Štark Mirka Egon, član SKOJ-a od 1941, živ
Štark Mirka Marta, član SKOJ-a od 1940, umrla u Izraelu
Štark Mirka Oskar, član KPJ od 1940, živi u Izraelu
Šulberger Deže, suđen i živ
Timar Artura Mikloš, član SKOJ-a od 1941, živ
Timar Artura Zoltan, član KPJ od 1941, obešen
Vagman Hans, skojevac od 1941, suđen, stradao u Ukrajini
Vajdman Žozeta, stradala u raciji
Vajman Ede Robert, član SKOJ-a od 1941, suđen, živi u Beču
Vajs-Štajner Vera, suđena i živa
Vamošer Manuela Leopold, skojevac od 1941, živi u Izraelu
Veber Marta, nema podataka
Venberger Bela, pripadnik NOP-a od 1941, umro u Dahau 1945.
Verber Eugen, pripadnik NOP-a od 1941, živ
Verber Gustav, pripadnik NOP-a od 1941, stradao u Ukrajini
Vermeš Eduarda Tibor, skojevac od 1941, stradao u Ukrajini
Verteš Arpad, pripadnik NOP-a od 1941, živ
Vinter Arpada Matija, član SKOJ-a od 1941, živi u SAD
Vol Ana, član SKOJ-a od 1941, poginula 1942.
Volf Magda, nema podataka

Za ovaj spisak može se reći da se donekle približio onom stvarnom broju jevrejskih aktivista iz Novog Sada i okoline, a koji su prošli kroz okupatorski istražni postupak u »Armiji«, bili suđeni, izdržavali kaznu u pojedinim hortijevskim zatvorima, odnosno odavde u kažnjeničkim radnim jedinicama odvedeni na Istočni front. Tu su i oni koji su na neki način uspeli da se izmaknu iz kandži kontraobaveštajne službe. Neki neregistrovani Jevreji učesnici NOR-a južne Bačke su zahvaljujući dobrom držanju Marte

Husar¹⁵⁷ i Livije Bem pred istražnim organima ostali neotkriveni. U tom pogledu je, po kazivanju Henrijete Štajner-Karaoglanović,¹⁵⁸ Livija Bem mnoge nevidljive niti držala u svojim rukama, priznala isključivo samo ono na šta ju je bila svojim terećenjem prisilila Gordana Ivačković. Čak i one grupe članova KPJ i SKOJ-a koji su otkriveni kvalifikovala je kao simpatizere manje aktivne, i slično. Na taj način veliki broj jevrejskih i drugih aktivista bio je spasen od najtežih kazni ili su jednostavno ostali neotkriveni. Mnogi od neotkrivenih aktivista su u predstojećoj i stravičnoj raciji bili ubijeni,¹⁶⁶ kao na primer braća Levinger, Ištvan i Pal, Žozeta Vajdman i dr. Isto tako mnogi kompromitovani ili neotkriveni aktivisti su se na vreme sklonili iz Novog Sada i pod lažnim imenima živeli negde u Mađarskoj, čekajući bolje uslove za rad, kao Vera Senk, Gertruda Ser, Eugen Verber, Hugo Rot, Deže Rajh, Imre-Mordo Rip, Mirko Rip, Komloš-Beba Rip, dr Fišl, Zora Rakoši, Agnesa Sas i dr. Neki od njih su se pod utiskom teških i tragičnih preživelih događaja, ne mogavši ih shvatiti, pasivizirali i kao takvi neprimetno nestali s istorijske pozornice revolucionarnih događaja. Svakako je dobar deo tih aktivista jednostavno iščezao iz pamćenja preživelih učesnika. Mnogi su se opet kasnije tokom

¹⁵⁷ Husar Marta je od 1936 do maja 1941. g. boravila u Beogradu. Bila član KP. Posle okupacije vratila se u Novi Sad i odmah se uključila u partijski rad. Imala na vezi pet — šest grupa. Uhapšena odmah posle pisanja parola, 6. IX 1941. Pod najtežim batinama ništa nije priznala. Nakon 3—4 sedmice boravka u »Armiji«, zbog nedostatka dokaza bila je internirana u B. Topolu. Tu je bila 10 dana. U međuvremenu, neki iz njenih grupa, koji su posle bili uhapšeni, odali su je da je kao rukovodilac prisustvovala sastancima grupa, te je ponovo vraćena u »Armiju«. I opet nije priznavala. Znala je da samo tako može spasti sebe i još mnoge druge. Na suđenju, advokat je vršio na nju pritisak da prizna. Međutim, ona je ostala dosledna svom nepokolebljivom stavu. Navodi optužbe koji su se odnosili na nju nisu mogli biti ničim potkrepljeni, i usled nedostatka dokaza bila je jedini Jevrej u grupi koji nije osuđen na smrt, već na 12 godina robije.

¹⁵⁸ Usmeno saopštenje *Henrijete Štajner* dato autoru: Preko dr Fišla, Henrijeta je nabavljala sanitetski materijal, glicerim za izradu eksploziva i dr. To je predavala Đorđu Bešlinu ili Liviji Bem. Isto tako, Henrijeta je tražila od svoje tetke, maćeha novosadskog lekara Franje Bergera, da se koristi njenom garsonijerom za sastanke. Tokom leta 1941. godine tu su se održavali sastanci OK i PK KPJ za Vojvodinu. Dr Berger, inače bogataš, nije pripadao NOP-u, ali je, kao i mnogi drugi Jevreji, davao priloge za NOP i čitao naše materijale. Sve navedeno, zahvaljujući držanju Livije Bem i Henrijete Štajner, nije otkriveno pred istragom.

¹⁵⁹ Svojevrsan istorijski i pravni paradoks predstavljao je položaj uhapšenih aktivista NOP-a, koji su kao pripadnici jedne »subverzivne organizacije« bili za vreme racije pod »zaštitom« kontraobaveštajne službe u »Armiji« i tako bili pravno zaštićeni, dok su hiljade nevinih ljudi, koji najčešće nisu imali nikakve veze sa NOP-om, bez suda i bilo kakvog istražnog postupka, zbog akcija pripadnika NOP-a, bili nemilosrdno ubijani i živi bacani pod led.

1943. ili 1944. godine uključili u NOR, a dobar broj je, pak, učinio to posle bekstva iz radnih jedinica u SSSR-u, Boru i dr.

Poraz NOP-a 1941. g. u Bačkoj je bio vrlo težak. Jedva da je 1/10 članova KP ostala na slobodi.¹⁶⁰ Posledice su bile katastrofalne. Povodom istih, a nakon svestrano izvršene analize Svetozar Marković-Toza piše:¹⁶¹ »Posle gubitaka koje smo pretrpeli, bili smo primorani, jer je pretilo da izgubimo sve snage, da damo direktivu za organizovano povlačenje, za obustavljanje svih akcija oko uništenja žive i mrtve snage fašističkog okupatora.«

Na taj način, porazom ustanka iz 1941. godine i organizacionim povlačenjem NOP-a ispred daleko nadmoćnijih snaga hortijevskog neprijatelja, završava se prva faza NOB-a Bačke.

Druga faza, koja će označavati borbu NOP-a Bačke za svoje organizaciono i političko konsolidovanje, za prelazak na oružanu akciju protiv mađarskog okupatora trajace do aprila 1944. godine (iako je u toj fazi i bilo pokušaja da se ona u što kraćem roku prevaziđe, ali koji nisu dali očekivane rezultate), koja u stvari predstavlja i kraj fizičkog prisustva bačkih Jevreja na rodnoj grudi i njihovo deportovanje u nacističke logore.

IX

NOB NARODA BAČKE POD USLOVIMA BORBE ZA ORGANIZACIONO I POLITIČKO KONSOLIDOVANJE I PRELAZAK NA ORUŽANU BORBU

1. Južna Bačka do početka 1943. godine

U prvom delu ove faze okupator još drži u svojim rukama inicijativu i nastoji, koristeći se dotadašnjim rezultatima, da svoje uspehe u borbi sa NOP-om i dalje eksploatiše odnosno potpuno uništi preostale aktiviste NOP-a.

Pod takvim uslovima pred kraj 1941. g., u Novom Sadu su obnovljeni Okružni komitet KPJ za južnu Bačku, u koji od Jevreja ulazi Đerđ Mikeš. U Okružni komitet SKOJ-a, na čelu sa Đerđom Mikešom i Klarom Feješ, Mađaricom, dotadašnjim članom OK KPJ za severni Banat, predstoje vrlo teški zadaci.

Klara Feješ je prebačena u Bačku zbog znanja mađarskog jezika. Uz to je kao vešt ilegalni radnik bila zadužena za partijsku

¹⁶⁰ Zbornik VII, I/6, dok. br. 44, Izveštaj Svetozara Markovića upućen CK KPJ.

¹⁶¹ Zbornik VII, I/2, dok. br. 80, Pismo Svetozara Markovića od 17. XII 1941, upućeno OK KPJ za Srem.

tehniku. Zahvaljujući njenim organizacionim i političkim sposobnostima u Vrbasu je uskoro izašao prvi broj »Slobodne Vojvodine«. Takođe se nastavilo sa izdavanjem »Istine« i drugih partijskih dokumenata. Sem navedenih dužnosti Klara obavlja i dužnost kurira Pokrajinskog komiteta.

3. II 1942. g. hortijevci su nekako saznali da se u stanu Ane Vol, Jevrejke i člana KP iz Novog Sada, nalazi sekretar PK SKOJ-a Đorđe Zličić, sa svojom drugaricom Dušicom Dejanović, kao i Vidom Kaćanski, članom KP koja je održavala vezu sa B. Palankom. Pošto je kuća opkoljena dolazi do borbe u kojoj su poginuli Ana Vol i ostale dve drugarice, a Đorđe Zličić ranjen i uhvaćen.

Samo dva dana docnije, dolazeći na jedan sastanak, upao je u zasedu Đerđ Mikeš i pri povlačenju poginuo.

Sledeća dva meseca okupator u Novom Sadu nastavlja sa hapšenjem aktivista NOP-a. Tada, 25. III 1942, u Novi Sad dolazi, nakon skoro dvomesečnog rada po okolnim selima Milan Kom, predratni sekretar SK SKOJ-a, sada na dužnosti sekretara SKOJ-a u B. Palanci. Kom je neobično pokretljiv, dinamičan i energičan aktivista. Međutim, uskoro, 4. V 1942, i on pri obavljanju jednog zadatka u Silbašu, u borbi sa žandarmima gine.¹⁰² Kadrovska baza

¹⁰² Milan Kom rođen je 1923. g. u N. Sadu. Za vreme bivše Jugoslavije kao đak bio povezan s omladinskim naprednim pokretom i 1940. postao član SKOJ-a. Zajedno sa Boškom Palkovljevićem 1940. g. učestvovao u organizovanju štrajka tehničara, zbog čega je bio hapšen. U zatvoru se nalazio oko mesec dana. Poznati agent Pera Madžarević ga je saslušavao i mučio, ali on ništa nije priznavao. Odmah posle objave rata Nemačke SSSR-u bio je prvi koji je kao komunistu uhapšen od okupatora. U zatvoru je bio oko 15 dana. Jednog dana kada je stražarno bio sproveden u WC, iskoristio je nesmotrenost stražara i pobeo u momentu kada je ovaj palio lulu i okrenuo mu leđa da bi se zaklonio od vetra. Kom je na kraju hodnika ugledao jedan bicikl, na kojem se nalazila policijska sablja, i sa tim biciklom prošao pored stražara, koji se nalazio na ulici. Po bekstvu iz zatvora primljen je u Partiju i postao član MK SKOJ-a N. Sad. Kako je u septembru 1941. u Novom Sadu došlo do masovnog hapšenja i nije mogao tu da se održi, on je oktobra 1941. prešao u B. Palanku, gde je postao član SK. U B. Palanci se zaposlio u preduzeću »Juta i konoplja«, u mašinskom odeljenju pod imenom Karlo Teuler i postao član kulturbunda, u cilju što bolje kamuflaže. Na taj način je partijska organizacija u B. Palanci dobijala obaveštenja o pojedinim merama kulturbunda, pa i samog okupatora. Usled nastale provale u B. Palanci, 1. II 1942. g., ceo sreski komitet povukao se u ilegalnost, jer je u Palanci tom prilikom uhapšeno oko 60 aktivista NOP-a, među kojima najviše omladinaca. Sreski komitet se sklonio u Blavanski rit, odakle je Kom odlazio u B. Palanku u cilju obaveštavanja i povezivanja sa ostacima organizacije. I pored opreznosti mađarske žandarmerije, spretnošću i hladnokrvnošću Kom se snalazio, susrećući se često lice u lice sa neprijateljem, i uvek se znao izvući. Bilo je slučajeva da su ga žandarmi vozili svojim kolima kada je kod sebe imao kompromitujućeg materijala. I pored kompromitovanosti i lične opasnosti dolazio je u Novi Sad da bi održavao vezu sa partijskim rukovodstvom. Kada se 1. maja 1942. vraćao iz Silbaša, gde je bio na sastanku s ilegalcima iz istog mesta, preko Kulpina je došao

NOR-a u sudaru sa okupatorom i dalje postaje sve uža. Mase su preplašene, sumnjčave i nepoverljive u odnosu na svaku retku i pojedinačnu inicijativu. To se odnosi i na preživjele Jevreje. Nedavna racija je u njihovoj psihu ostavila duboke i nezalečene traume. U Novom Sadu je stradalo između 600 i 800 Jevreja. Ubijen je gotovo svaki četvrti jevrejski građanin u šajkaškoj i novosadskoj raciji.

Svaki pokušaj onih retko smelih i odvažnih aktivista da se pokrenu nove akcije tokom 1942. g. biva u samom početku otkriven i onemogućen od okupatora. Uostalom, to je dobrim delom i uslovilo onu pomenutu direktivu Toze Markovića o organizacionom povlačenju NOP-a Bačke.

2. Severozapadna i severna Bačka od leta 1942. do aprila 1944. g.

Posle hapšenja u 1941. g., u Somboru je 1942. g. ostalo pet neprovaljenih članova KP, od kojih su trojica ranije primijeni. Na sličan način bilo je i sa skojevskim organizacijama, koje su se svele na pet članova. Tokom leta pokret nešto oživljava. Sekretar OK Branislav Gagrčin je primio u SKOJ sedam novih članova, među kojima, avgusta 1942, i Evu Cuker, maturanta gimnazije.¹⁶³ Ona je bila van uobičajenih grupa i veza da bi bila sačuvana od provale, bila je veza između partijskih funkcionera Žarka Ljuboveva i Kamenka Gagrčina.

Sadržaj rada je bio gotovo isti kao i 1941. Jedino se nisu izvodile sabotaze iako se i na tom planu nešto govorilo. Ing Vilmoš Špajdl, mađarizovani Nemač, je navodno pripremao sredstva za rušenje železničkih pruga. Redovno je prikupljana »Narodna pomoć«, partijski materijali su se davali na čitanje, i slično.

U tom periodu izvesno vreme je u Somboru boravio Toza Marković i dao vidnog podstreka i direktive za izuzetno značajnu delatnost u izdavanju partijskih dokumenata Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu (a koje je izdavao Okružni komitet Sombor). Između ostalih štampani su: »Cirkular PK KPJ za Vojvodinu«,

peške u B. Petrovac, odakle je imao nameru da vozom krene u Novi Sad. U jednom restoranu u B. Petrovcu legitimisan je od žandarmerijske patrole i kako im je bio sumnjiv hteli su ga sprovesti u opštinu B. Petrovcu. Kada su izašli na ulicu Kom je revolverom na mestu ubio jednog žandarma, a drugog teško ranio, koji je u bolnici i umro. To se desilo posle podne. Alarmirana policija i žandarmerija opkolila ga je u jednoj kući, iz koje se bombama branio. Uništivši sav materijal koji je imao pri sebi, izvršio je samoubistvo.

¹⁶³ M. Beljanski, ND, str. 179; kao i lično saopštenje Eve Cuker dato autoru.

»Porobljenim i opljačkanim narodima Bačke i Baranje«, »Staljinov referat povodom dana Oktobarske revolucije, 1942. godine«.

NOP se na izvestan način tokom druge polovine 1942. g. u južnoj i severozapadnoj Bačkoj organizaciono sredio. Tome je najviše doprinelo tzv. »turijsko savetovanje« (selo kod Srbobrana, savetovanju su prisustvovali Toza Marković, Geza Tikvicki, Đurica Jojkić i dr).

Međutim, taj vidni uspon je iznenada prekinut izdajničkim hapšenjem Toze Markovića i ubistvom Branka Bajića u Novom Sadu, 19. XI 1942. godine. Isti izdajnik provalio je i partijsku vezu u Somboru i okupator je već 20. XI pohapsio većinu aktivista u Somboru. Eva Cuker je uhapšena 24. XI. Preko Eve Cuker istraga želi da dođe do Žarka Ljubojeva, ali je ona istragu usmeravala u pogrešnom pravcu, tako da je Ljubojevu dala vremena da se skloni. Isto tako nije pominjala vezu sa Lazom Plavšićem — Crnim (predratnim članom Pokrajinskog komiteta koji je izvesno vreme proveo u ratnom zarobljeništvu) kome je od Ljubojeva prenosila usmene poruke a koji se takođe nalazio među uhapšenim.

Uhapšeni su isledivali u »Vojnoj ambulanti« u Somboru, zatim su ih 13. XII 1942. prebacili u novosadsku »Armiju«.

Pred specijalnim sudom načelnika mađarskog kraljevskog generalštaba otpočeo je pretres poznat kao proces Svetozaru — Tozi Markoviću. Toza je osuđen na smrt i obešen, a Vilmoš Špajdl kao prvooptuženi iz somborske grupe osuđen je na večitu robiju. Eva Cuker, jedina Jevrejka u grupi, osuđena je na šest godina robije.

Severna Bačka ima u međuvremenu samo jedan značajan slučaj. To je slučaj dr Lehela Perla, odvažnog i vrlo snalažljivog lekara, naprednog društvenog radnika i humaniste, koji se još sredinom 1941. g. prihvatio da leči teškog tuberkuloznog bolesnika Stevana Dejanova, člana biroa PK KPJ za Vojvodinu, koji je zbog bolesti, po odluci Partije upućen na lečenje. Dr Perla je preporučio i pripremio za tu dužnost sam sekretar OK KPJ za severnu Bačku, Majer Otmar. Tu preporuku su potvrdili, pošto su je detaljno proverili, Radivoje Cirpanov i Toza Marković. Lehel je svoj zadatak obavljao savesno i uspešno, čak i onda kada su u severnoj Bačkoj usledile velike provale, hapšenja i procesi. Da bi stvar bila gora, i on sam je bio uhapšen i zatvoren u »Žutu kuću«, zbog svog brata Gelerta, koji je uskoro bio izveden pred sud i obešen. Iako je priličan broj uhapšenih aktivista od Otmara do Gelerta bio upoznat sa slučajem Lehel — Dejanov, slučaj je ostao neotkriven. U međuvremenu se Dejanov sklonio u jedan sanatorijum u Erdelju. Po izlasku iz »Žute kuće« Lehel uspeva da ga pronađe i uveri da se vrati i nastavi sa lečenjem, jer je ostao neprovaljen. Pred kraj 1942. g. nakon konsultovanja sa Tozom Markovićem, Dejanova prebacuju u Bačko Gradište. To je iziskivala potreba za aktivira-

njem Dejanova u NOP-u Vojvodine. U međuvremenu Lehel ga i dalje leči.

U isto vreme Lehel je od Dejanova dobio i jedan odgovoran partijski zadatak. Trebalo je među svojim poznanicima, Jevrejima, da pronade jedno provereno i odgovorno lice koje bi moglo da uspostavi izgubljene veze sa preživelim i neprovaljenim članovima NOP-a severne Bačke. Ubrzo je, kao takvog, predložio svog starog poznanika Bernarda Fišera, iz Subotice. No, taj zadatak je u međuvremenu, polovinom marta 1942. godine, putem svojih veza ostvario dr Slavko Kuzmanović.

Uskoro je, krajem 1942. g., odmah posle hapšenja Toze Markovića, dr Lehel dobio poziv za jevrejske radne jedinice. Njegov predlog da se on zajedno sa Dejanovim prebaci na neku slobodnu teritoriju, iz nekih njemu nepoznatih razloga nije prihvaćen. Lehel sad moli Fišera da hitno pronade drugog lekara, grudnog specijalistu, koji će u njegovom odsustvu preuzeti brigu nad Dejanovim. Fišer razgovara s dr Livijom Hercog, simpatizerom NOP-a, lekarom specijalistom iz Subotice. Ona pristaje. Ali do veze ne dolazi jer su ubrzo Lehel i Fišer odvedeni u jevrejske radne jedinice, prvi u Ukrajinu a drugi u Bor.¹⁶⁴

Tokom 1942. g. uspostavljena veza severnobačkog NOP-a sa NOP-om Vojvodine se postepeno i organizaciono sređuje i povezuje za NOP mnoge dobre i patriotski raspoložene ljude iz Subotice. Preko Ruže Dudašev, omladinskog rukovodioca iz Subotice za NOP su od Jevreja vezani Barbara Sekelj i Zita Perl (Lehelova sestra).

U proleće 1943, po uputstvu Nikole Petrovića, člana biroa PK KPJ za Vojvodinu, u Suboticu dolazi Milan Džanić sa zadatkom da uspostavi partijsko i skojevsko rukovodstvo, da osnuje narodno-oslobodilačke odbore, razvije pokret, stvori baze i formira diverzantske drupe koje bi vodile akcije na odabrane objekte.¹⁶⁵

U novoformiranom rukovodstvu SKOJ-a, od Jevreja se nalazi Barbara Sekelj. Zita Perl, pak, ima zadatak da organizuje rad sa studentskom omladinom. Jedna od njenih veza je trebalo da bude Đerđ Miler, Jevrejin iz Subotice, koji se nalazio na studijama u Budimpešti i tamo bio uključen u NOP preko jedne studentske grupe.

Nezavisno od ove grupe, ponovo se za NOP vezuje preko starijih, pre hapšenja ostvarenih veza, Jevrejka, Kata Baš. No, uskoro okupatorska policija, prateći osumnjičenog Đerđa Milera, hapsi Džanića, Milera i Ružu Dudašev. Svi troje se dobro drže i to je zaustavilo dalji proces hapšenja u NOP-u severne Bačke i omogu-

¹⁶⁴ Navedene podatke autoru lično dao dr Lehel Perl, penzioner iz Beograda.

¹⁶⁵ »Rukovet«, časopis, Subotica 1964/10, Milan Dubajić »Pregled značajnih momenata iz NOP-a u Subotici«, str. 554—558.

ćilo da se on dalje širi. Džanić je osuđen na smrt, pa pomilovan, Miler na šest godina robije, a Ruža Dudašev je usled nedostatka dokaza puštena.¹⁶⁶

U toku 1943. g., nezavisno i van uticaja NOP-a na čijem čelu se nalazio Džanić, u Subotici jedna grupa, od oko 20 omladinaca deluje. Većinom su to dobri poznanici koji su pre rata zajedno pohađali srednju školu. Od Jevreja su tu: Endre Deri (koji je nedavno izišao iz zatvora), Oto Kenig, Đerđ Flajšman, Šandor Šoš, Marko Monastirski, Zoltan i Imre Lebović i dr. Do povezivanja je došlo sponatno, razmenom napredne literature i radio vesti. Neki su od njih kao nadničari tokom 1942. g. radili na rušenju graničnih utvrđenja bivše Jugoslavije i samoinicijativno krali i donosili kući eksploziv. Iako nevezani za NOP, oni se dogovaraju da stupe u oružanu akciju. U tome su, u nedostatku praktičnih i konkretnih direktiva i uputstava za ilegalni rad i diverzantske akcije, iste sami sastavljali na osnovu pročitane napredne literature, kao na primer »Mati« od Maksima Gorkog i dr. Sada to knjiško znanje pokušavaju da primene u praksi. Za objekt rušenja izabrali su bivši Sokolski dom, tada Dom fašističke omladinske organizacije »Levente«. Ova akcija bi po njihovom mišljenju ostavila dubok utisak kako na okupatora tako i na građanstvo. U međuvremenu, dok su se pripremali za tu, od Partije neodobrenu, akciju, okupator im je nekako ušao u trag i sve pohapsio. Prebačeni su u »Armiju« u Novom Sadu, i u proleće 1944. izvedeni pred sud i osuđeni na razne vremenske kazne.¹⁶⁷

X

ŽIVOT, POBUNE I BEKSTVA IZ MAĐARSKIH KAZNIONA 1942—1944. GODINE

Pošto su osuđeni, većina političkih osuđenika je bila smeštena po sledećim kaznionama: subotički istražni zatvor, zatvor u Kaloči, segediska kaznionica i zatvor za maloletnike »Čilag«, omladinski zatvor u Cegledu, maloletnički zatvor u Asodu, zatvori za maloletnice, kazniona u Šatoraljaujhelju, vojni zatvor »Margitkerut« u Budimpešti, robijašnica u Vacu, ženska kazniona »Marija Nostra« kod Budimpešte.

¹⁶⁶ Pismeni prilog *Ruže Dudašev* za Zbornik NOR-a Subotica; — Dejanov je, pak, 8. VII 1943. uhapšen i kao neizlečiv tuberkulozni bolesnik osuđen na 6 godina robije i odveden u kaznionu Šatoraljaujhelj, da bi ga odande okupator, kao neizlečivog, neposredno uoči oslobođenja uputio kući, gde je umro 13. X 1944. godine.

¹⁶⁷ *Duhajić*, ND, str. 558.

Rat je postepeno zalazio u drugu, treću pa četvrtu godinu svog trajanja. U Evropi, uz Hitlerovu Nemačku, čvrsto se držala još kao njen saveznik samo Hortijeva Mađarska. Zatvorenici su se postepeno organizovali i navikavali na zatvorski život. Najčešće ilegalno organizuju svoj kulturni, ideološkopolitički i drugi društveni rad. U tome ih prekidaju, prebacuju u druge kaznionice, odnosno masovno odvođe s kažnjeničkim jedinicama na Istočni front da bi tamo bili fizički uništeni. Oni koji su ostali ozbiljno su razmatrali svoj položaj, a s obzirom na postojeće uslove nametala su im se različita rešenja. Jedini spas da se preživi bio je u bekstvu...

1. Subotički istražni zatvor

Nakon završnog istražnog postupka u zloglasnoj »Žutoj kući«, većina političkih osuđenika iz severne Bačke je 13. XI 1941. bila prebačena u subotički istražni zatvor. Ovde su čekale suđenje grupe iz Subotice, Bačke Topole, Sente, Ade, Čantavira; a zatim i jedan deo pripadnika NOP-a iz Novog Sada, koji su u ovaj zatvor dovedeni iz »Armije« sredinom januara 1942. g. Ovde je bilo oko 300 zatvorenika. Prvo su bili samo privremeno smešteni tu, ali usled prenatrpanosti zatvora u Mađarskoj, taj se privremeni status pretvorio u stalni, i imao izvesna, u odnosu na ostale zatvore, specifična obeležja, zbog toga ga posebno i tretiramo.

Od Jevreja iz Subotice ovde su bili: Tibor Kaufman, Mirko Sekelj, Imre Šulman, Laslo Deri, Endre Deri, Imre Han, Oskar Han, Laslo Gusman, Mikloš Štajner, Naftali Vinkler, Andraš Lang, Pal Lang, Laslo Vilhelm, Lajoš Krishaber, Lajoš Frenkel, Laslo Fišer, Đerđ Singer, Ferenc Caler, Tibor Lang, Laslo Pik, Janoš Kraus, Vladimir Bojčuk, Ferenc Levi, Šandor Grinberg, Tibor Polak, Mikloš Susman, Jožef Klet, Ervine Špicer, Roži Kovač, Edit Špicer, Magda Bošan, Barbara Malušev, Lili Bek, Jolan Hajman, Magda Seneš, Kata Baš, Ruža Blau, Ruža Klauber, kao i ranije osuđeni jevrejski omladinci Ivan Blum, Đerđ Hajzler i Pal Šafer.

Od novosadskih Jevreja ovde su: Matija Šimerling, Gustav Verber, Matija Vinter, Mirko Katić, Robert Vajman, Endre Mikeš, Mikša Morgenštern, Lajoš Sirteš i Lipot Brajner. U drugoj polovini marta 1942. g., po grupama je održano suđenje svim ovim pripadnicima NOP-a. Vremenske kazne su se kretale od 6 meseci do 15 godina.

Pošto su osuđeni, pripadnici NOP-a dobijaju izvesna prava: da pišu, dobijaju pisma, da im se donose knjige i unosi hrana i dr.

Probleme, kako se ishraniti, kako se nositi s ostalim oblicima nemaštine, kako najracionalnije utrošiti vreme, rešili su kroz ekonomske kolektive. Svaka soba za sebe je činila jedan kolektiv. Kolektiv je rešavao pitanje ishrane, ravnomerne podele rublja,

odeće, korišćenja knjiga, nabavke i raspodele novca preko zatvorske blagajne, obezbeđenje advokata, raznih usluga i sl.

Ukoliko bi u nekom sobnom kolektivu ponestalo hrane ili bilo čega drugog, priskakao bi u pomoć drugi kolektiv. Politički osuđenici su bili smešteni po sobama, po izvesnoj ničim posebno određenoj svrsi, ali su ipak sve imale neka svoja posebna obeležja, pa su ih tako svi, i osuđenici i stražari nazivali: senčanska, topolska, omladinska, »šugava«, majstorska, bunjevačka, kao i dve jevrejske, i sl.

Jedno od karakterističnih obeležja subotičkog zatvora bila je neskrivena korumpiranost svih organa koji su bili nadređeni političkim zatvorenicima.¹⁶⁸

Kao rezultat korumpiranja sudskih vlasti, u proleće 1942. je bilo dopušteno da maloletni politički osuđenici idu na rad, na zatvorsku poljoprivrednu ekonomiju koja se nalazila pozadi fabrike »Zorka«, na drugom kraju Subotice. I onda je jednog dana, zbog maltretiranja i fizičkog šikaniranja od strane jednog stražara, na ekonomiji došlo do kolektivnog otkazivanja poslušnosti tom stražaru i do prestanka rada, do štrajka.

¹⁶⁸ *Dušin Jelić.* »Crna hronika »Žute kuće«, Subotica 1964: »Svaki par meseci, kao po nekom prirodnom zakonu, spuštale su se i dizale plime i oseke naših prava. Koliko je okupatorski aparat bio korumpiran, pohlepan i otvoren pri tome, to smo mi zatvorenici na svojoj koži mogli najbolje da osetimo. Bez stida se sve to odvijalo, kako bi se mogla ostvariti neka korist. Pri tome se nisu birala sredstva. Tako, na primer, jedna naša drugarica, ćerka jednog bogatog gvoždarskog trgovca osuđena je na šest godina robije i provodila dane kao družbenica žene upravnika zatvora, i to u njihovom stanu. — U zatvorskim radionicama su naši drugovi stolari izrađivali raznovrsni i najkvalitetniji nameštaj, i to sve od građe koja je preko već spomenutih kanala dolazila u zatvor i zatim odlazila u ruke korumpiranog činovništva. Iz navedenih razloga, dva najbolja stolarska radnika nisu bila mobilisana u kažnjeničke radne jedinice za Istočni front, jer nisu bili završili pojedine garniture nameštaja za neke glavešine. Na kraju, na isti način i pomoću sličnog korumpovanja, bio je upleten u jednu neobičnu igru, lično Sombathelji Đula, advokat iz Budimpešte, sinovac načelnika mađarskog Generalštaba, Sombathelji Ferenca. Dva dana pre suđenja lično nam ga je za branioca preporučio tužilac, i poznati krvolok, kapetan Dominić. Takva šansa za većinu nas je itekako privlačna u onim nesigurnim vremenima, jer je advokat Sombathelji, po svakom optuženom tražio 500 penga, a za uzvrat, u četiri oka garantovao da nijedan od njegovih branjenika neće biti osuđen na veću kaznu od dve godine zatvora. Da bi tu garanciju potkrepio, dozvolio je da mu se isplati polovina iznosa unapred, a druga polovina posle izricanja presude. Njegova obećanja su se praktički i ostvarila, jer stvarno ni jedan od nas nije osuđen na veću vremensku kaznu (pismo advokata Sombatheljia, koje je on uputio mome ocu, ustupio sam Gradskom muzeju u Subotici). Takođe je činjenica da je, posredstvom toga advokata, realizovana i na nas političke osuđenike odredba mađarskog Krivičnog zakonika o uslovnom oslobađanju, »radi dobrog držanja i vladanja« od preostale trećine odnosno četvrtine odmerene kazne. Takav postupak prema političkim kažnjenicima, u tadašnjoj Evropi, bio je presedan.«

Stražari su u prvi mah pokušali da celu stvar, pred sobom i pred omladincima, prikažu kao delo omladinaca Jevreja, ali to ostali omladinci nisu dopustili.

Kasnije, kada su omladinci-štrajkači bili privedeni upravniku, zahvaljujući hrabrom i otvorenom držanju Đerđa Singera, Jevreja, kao i opštoj solidarnosti svih zatvorenika, ovaj otpor je završen moralnom pobedom omladinaca i gotovo simboličnim kaznama — svim zatvorenicima su ukinuta ostvarena prava. Ali, ne dugo posle toga mehanizam korupcije je proradio i sve je opet pošlo po starom. Jer u Subotici, dosta bogatom gradu, gde su Jevreji držali znatan deo industrije i trgovine u svojim rukama, a budući da je relativno veći broj osuđenih jevrejskih omladinaca poticao iz bolje stojećih kuća, poslužili su ovom korumpiranom sloju kao sredstvo za nezakonito bogaćenje.

I nadalje, nakon izvesnog vremena pošto su osuđenici dobili sve moguće zatvoreničke beneficije, nalazio bi se neki bezazleni povod, da bi se zatvorenici kolektivno kaznili oduzimanjem svih povlastica. Onda bi u gradu opet bio pokrenut neki tajni mehanizam. Nešto bi se desilo i zatvorenici su ponovo dobili svoja stara prava. I tako svakih 30 do 40 dana.

Koristeći se tim pravima, u gradu je preko zubne ordinacije dr-a Ištvana Deneberga, Jevrejina i simpatizera NOP-a (bio je u »Žutoj kući« u vezi sa dr-om Singerom) ostvaren punkt ili, kako se to tada nazivalo, »poštansko sanduče« gde su zatvorenici dolazili na popravku zuba. Dok je stražar čekao u čekaonici, u ordinaciji su pojedine drugove čekali roditelji i prijatelji, prenosili im razne informacije, predavali pisma, novine, novac i dr.

Prikupljanje informacija, pored čitanja knjiga, bila je jedna od najvažnijih i najodgovornijih obaveza svakog pojedinca. U takvoj atmosferi bio je vrlo intenzivan ideološkopolitički rad. Literature je bilo dovoljno pa se imalo o čemu raspravljati. Najčešće su to bile teme iz istorije radničkog pokreta Subotice i sl. Omladinci su čak izdavali i svoje džepne novine. Tu su posebno bili aktivni jevrejski omladinci Ivan Blum i Đerđ Singer.¹⁶⁹

Drugarice su bile smeštene u dve prostorije drugog krila zatvorske zgrade. I tu se na sličan način razvijao vrlo intenzivan kulturni i društveno-politički rad i život. Čitale su se napredne knjige, učile napamet pesme revolucionarnih pesnika. Neke drugarice su izučavale istoriju, druge filozofiju, a bilo je i onih koje su prorađivale egzaktne nauke. Tu je postojala, gotovo godinu dana, i »katedra marksizma«, na kojoj je bez ikakve pomoći, bez literature, držala predavanja Magda Bošan. I kako to ona u svojoj knjizi »Dok višnje ne procvetaju« navodi: Bio je to mučan

¹⁶⁹ 1. Sećanje iz zatvora dr Žarka Pecina, lekara iz Beograda; kao i autobiografski zapisi iz zatvora Dušana Jelića, neobjavljen rukopis.

i težak posao. Noćima sam razmišljala o temama, prisećala se, izvlačila kao iz polutame znanja nekad stečena, nedovoljno produbljena ni utvrđena.« I to je bio deo subotičkog »robijaškog univerziteta«.

12. oktobra 1942. g. većina političkih osuđenika (72) — sem maloletnika i bolesnih, mobilisana je u 451. kažnjeničku četvu i odvedena na Istočni front. S četom su iz subotičkog zatvora otišli sledeći Jevreji: Tibor Kaufman, Imre Šulman, Laslo Deri, Imre Han, Laslo Gusman, Mikloš Štajner, Naftali Vinkler, Andraš Lang, Laslo Vilhelm, Lajoš Krishaber, Lajoš Frenkel, Laslo Fišer, Ferenc Celer, Laslo Pik, Šandor Grinberg, Tibor Polak, Mikloš Susman, Jožef Klet, Gustav Verber, Matija Vinter, Mirko Katić, Robert Vajman, Mikša Morgenštern, Lipot Brajner i Lajoš Sirteš. Sem Lasla Derija i Roberta Vajmana, svi su tamo zauvek ostali.

Tokom prvih meseci 1943. g., zahvaljujući povezivanju oca osuđenog Imrea Rajcera iz Novog Sada na angažovanju advokata Đule Sombathelija, sinovca načelnika mađarskog generalštaba, uspelo se obnoviti i primeniti i na političke osuđenike odredbe mađarskog krivičnog zakona, o puštanju na uslovni otpust. Tu odredbu u subotičkom zatvoru iskoristilo je desetak političkih zatvorenika, među kojima i osuđeni Imre Rajcer, Oskar Han, Janoš Kraus i Endre Deri. Međutim, svi oni su u proleće 1944. deportovani u nemačke logore, iz kojih se jedino vratio Rajcer.

Preostali osuđeni Jevreji iz subotičkog zatvora su u jesen 1943, prebačeni u segedinski zatvor »Čilag« (Robert Vajman, Matija Šimerling i Pal Lang).

Zatvor u Kaloči

Svih 115 političkih krivaca kojima je 15. II 1942. suđeno u Somboru prebačeni su 10. III 1942. u Kaloču. Ovde su od Jevreja dr Andraš Fišer, Laslo Bokor, Leo Akerhalt, Tibor Šenbrun, Laslo Kon, Laslo Sano, Julije Drasinover i Olga Braun. U zatvoru je organizovan politički ekonomski kolektiv pod kažnjeničkim uslovima. Na čelu celokupnog društveno-političkog života nalazi se zatvorski komitet koji je bio u stalnoj vezi sa Okružnim komitetom u Somboru. Društveno-politička aktivnost se kretala od prepričavanja i čitanja marksistički obojene literature do izdavanja ilegalnog lista »Kaločanski robijaš«.

Oktobra 1942. g. većina osuđenika (72), među kojima i svi Jevreji muškarci, odvedeni su u Kiškereš, gde su sa osuđenima iz Subotice i Segedina formirali 451. vanrednu kažnjeničku četvu, sa kojom su otišli na Istočni front.

Preostalih dvadesetak zatvorenika koji su izdržavali kaznu do 15. X 1944, nakon kratkog proglašenja kojim je Horti pozvao mađarski

narod i vojsku da polože oružje, oni su zatražili od upravnika zatvora da ih pusti na slobodu. Navedena akcija je uspešno okončana. Svi zatvorenici su pušteni i do 20. oktobra probili su se do Sombora. Od Jevreja među njima je jedino bila Olga Braun.¹⁷⁰

Segedinsku robijašnica i maloletnički zatvor »Čilag«

Neposredno pred oslobođenje Bačke, u »Čilagu« je iz prve grupe bilo 56 političkih osuđenika iz južne Bačke,¹⁷¹ 10 drugova iz Budimpešte, među kojima i dva Jevreja: Abraham Ištvan iz Novog Sada i Gotesman Tibor iz Subotice. Zatim je tu 14 drugova koji su doterani ujesen 1943. iz subotičkog zatvora, među kojima su od Jevreja Robert Vajman i Maćaš Šimerling iz Novog Sada, kao i Pal Lang iz Subotice. Tu su, zatim 41 politički osuđenik iz Turije, kao i 31 maloletnik iz »Čilagovog« maloletničkog zatvora, u kojem se od Jevreja nalaze: Gavro Altman, Vlada Rotbart, Mikloš Timar, Laslo Haker, Egon Štark, Ivan Šenk — svi iz Novog Sada, i Simeon Epštajn iz B. Palanke.

Još dok su bili u novosadskom zatvoru, za života Toze Markovića, ovaj je opunomoćio Lazu Plavšića, predratnog člana PK iz Sombora, da u zatvoru organizuje i rukovodi političkim aktivom zatvorenika. Na osnovu toga punomoćstva Plavšić je u novosadskom zatvoru formirao zatvorski komitet, u kojem su pored njega bili: Branko Skandarski iz Novog Sada, ing Vilmoš Špajdl iz Sombora. U »Čilagu« su kooptirani u ovaj komitet Stevan Grbić iz Žablja i Tibor Gotesman, Jevrej in iz Subotice.

Sredinom oktobra, kada je Crvena armija u sadejstvu sa bačkim partizanskim odredima već oslobodila skoro celu Bačku, u trenutku kada su se mađarski Salašijevi fašisti obračunavali sa pokolebanim hortijevcima, većina jugoslovenskih zatvorenika (32+4 mađarska komunisti), među kojima i svi navedeni Jevreji, bili su mobilisani u 452. vanrednu kažnjeničku jedinicu koja je radila na otklanjanju ruševina nastalih savezničkim bombardovanjem, uspela da pobegne i srećno stigne u oslobođenu zemlju (Ištvan Abraham, Tibor Gotesman, Maćaš Šimerling, Robert Vajman i Pal Lang).

¹⁷⁰ M. Beljanski, ND, str. 131—139.

¹⁷¹ Lazar Plavšić, »Čilag«, Bgd 1965, str. 124—135 i 275—291.

Maloletnički zatvori u Cegledu i Asodu

Jevrejska omladinska grupa koja je suđena 15. VIII 1941. za paljevinu žita u Subotici: Đerđ Hajzler, Ivan Blum i Pal Šefer otpremljena je u jesen 1943. g. iz Subotice u Cegled, a odatle početkom 1944. u Asod.

Tokom juna 1944. g. većina maloletnih osuđenika iz raznih mađarskih zatvora dovedena je u Asod, gde je boravila sve do dolaska sovjetskih trupa u Mađarsku. Sem navedenih Subotičana, ovde su od Novosađana Vlada Rotbart, Laslo Haker, Gavro Altman i Mikloš Timar.

U toku nekoliko meseci boravka, u ovom zatvoru se razvijao dosta intenzivan politički život. Postojao je kolektiv za hranu koju su dobijali spolja ili kupovali legalno, a delom i ilegalno. Održavali su bogat društveno-politički život sa predavanjima iz marksizma (koje je držao Gavro Altman). Čitajući »između redova« mađarsku štampu, vršili su analize vojnopolitičke situacije.¹⁷² Vezu sa spoljnim svetom održavali su pomoću jednog stražara, nekadašnjeg vojnika mađarske komune.

Kada su se sovjetske jedinice pojavile na drugoj obali rečice kod Asoda, naši zatvorenici su 28/29. XI 1944. pobjegli i pojedinačno stigli svojim kućama. Laslo Haker je dobrovoljno stupio u 12. vođovodansku brigadu.

Robijašnica u Šatoraljaiuhelju

U ovom malom gradiću, koji se oslanjao na nekadašnju slovačku granicu, lokalni zatvor je uglavnom bio ispunjen sa oko 150 političkih zatvorenika, delom iz matične Mađarske, a delom iz krajeva okupiranih u II svetskom ratu. Naših osuđenika je bilo oko 150.

Približavanje sovjetskih jedinica mađarskim granicama i izbijanje narodnog ustanka u Slovačkoj, politički osuđenici iz zatvora predvođeni Džanićem i Ivanom Šucom, Jevrejinom iz Sombora, ocenjuju kao momenat za akciju. Odlučuju da zauzmu zatvor i da se probiju do slovačkih partizana.

Za dan ustanka određen je 22. III 1944. godine. Pobunjeni zatvorenici su uspjeli da savladaju zatvorsku stražu, ovladaju zatvorom i jednim delom se probiju u obližnje bregove, ali su uskoro intervencijom mađarskih i nemačkih trupa bili savladani, pohvatani osuđeni i pobijeni.

Osnovna slabost ustanka je bila u nerealnoj proceni situacije, u nepostojanju veze sa naprednim revolucionarnim snagama van

¹⁷² Već navedeno pismo Đerđa Hajzlera, upućeno autoru.

zatvora, kao i u više nego lojalnoj podršci mesnog stanovništva profašističkom režimu. Brza intervencija mađarskih i nemačkih snaga slomila je ustanike; dobar deo njih pobila (62), od toga 50 Jugoslovena; ostatak pohvatala, povešala — 11 (od toga 9 Jugoslovena), tri Jevreja (od toga 1 Jugosloven — Lajoš Husar). Drugi su osuđeni na dugotrajne vremenske kazne.

Među poginulim bačkim Jevrejima bili su: Đerđ Miler iz Subotice, Đerđ Singer iz B. Topole,¹⁷⁴ Ervin Spicer iz Subotice

¹⁷³ Navedeno pismo Edite Spicer-Hajzler upućeno autoru.

¹⁷⁴ 1. *Zivan Milisavac*, »Suma nije olistala«, Novi Sad 1961.; 2. *Karolj Brindza* u svom članku »U spomen jednog revolucionara« u dnevniku »MAGYAR SZO« — N. Sad, od 4. IV 1974. između ostalog piše: »Đerđe Singer, gimnazista iz Bačke Topole, rodio se u Topoli 15. januara 1925. g. Po pameti i talentu već u mladosti stajao je daleko iznad svojih vršnjaka... Hortijev vojni sud osudio ga je na pet godina zatvora, zato što je kao subotički đak (učenik V raz. gimnazije) učestvovao tu u gradu u akcijama Saveza komunističke omladine. — Ne klasna pripadnost Đerđa je među borce dovela osećanje pravde, poznavanje marksističke nauke, saznanje o nužnosti borbe protiv fašizma (njegovog oca su ubili vojnici Horti Mikloša aprila 1941. g.). — Poticao je iz dobrostojeće gradske porodice i ko je mogao pomisliti u B. Topoli da će nestašnog i veselog mladića upoznati jednog dana kao junaka radničkog pokreta. — Godine provedene u zatvoru, neprestano učenje, spremanje za život, učinili su da je kao čovek brzo sazreo. Nikada nije izgubio svoj optimizam i veru u bolju budućnost čovečanstva. Snaga njegove volje, privlačna moć njegovog duha, duboko je uticala na sve ljude oko njega. Učestvovao je u svim akcijama, sve primljene zadatke izvršavao je s velikom odgovornošću. Pisao je članke za list pripreman u omladinskoj zatvorskoj sobi, držao predavanja, učio esperanto i sve to s takvom lakoćom, kao da je uvek tako živio. — Zbog toga, zbog te gotovosti za akciju, zbog njegove vedrine i spremnosti za šalu, svi smo voljeli tog oniskog, divnog mladića, koji je postao nadom našeg omladinskog pokreta... Oktobra 1943. g. otpremili su političke zatvorenike iz Subotice. Singer Đerđa, Spicer Ervina, Levi Ferenca i Budimčević Gezu, otpremili su na sever Mađarske u zatvor u Šatoraljaiuhelju. — Đerđ i njegovi drugovi radovali su se što su dospeli u blizinu Istočnog fronta. Posle niza gubitaka nemačke i mađarske vojske očekivali su slobodu. — U to vreme u zatvoru u Šatoraljaiuhelju robovalo je oko 400 komunista iz Jugoslavije, Slovačke i Mađarske. Kao i u drugim zatvorima, osuđeni komunisti su i ovde osnovali kolektiv. Pošto je u svakoj grupi bilo više izgrađenih komunista, ovde je nastavljeno sa još intenzivnijim učenjem. Rukovodstvo kolektiva (tj. partijske organizacije) ubrzo se osvedočilo o sposobnostima Singera Đerđa, te ga je imenovalo za komandanta jedne od dveju zatvorskih ćelija ispunjenih maloletnicima. Pored učenja — s obzirom na stanje frontova gde se približavao krajnji rasplet — zatvorenici su sve više razgovarali o mogućnostima oslobođenja. Milan Đanić, Milenko Vlaškalić i Ivan Šuc, rukovodioci jugoslovenske grupe, izradili su plan bekstva i trudili su se da za to pridobiju ceo kolektiv. Omladinski aktiv, pa tako i grupa Đerđa Singera borila se za što skorije sprovođenje tog plana. Primili su se najtežeg zadatka: pošto razoružaju straže, oni će obezbediti odstupanje, primili su se uloge zaštitnice. — 19. marta 1944. godine Mađarsku su okupirale Hitlerove trupe. Od rođaka koji su došli u posetu, robijaši su saznali za zbivanja. Đerđa je posetio njegov brat Singer Aca, koji je 1941. g. takođe bio uhapšen, ali je kasnije pušten na slobodu. Od njega je saznao šta

i Ivan Šuc iz Sombora (poslednja dvojica izvršila su samoubistvo).

Nakon pobune pomrli su po logorima, od Jevreja: Mikloš Husar iz Novog Sada.

Preživeli pobunu, od Jevreja: braća Katić, Aleksandar i Pavle, iz Novog Sada, Ferenc Levi iz Čantavira kod Subotice i Imre Husar iz Novog Sada.¹⁷⁴

*Vojni zatvor u Margitkerut i Budimpešti
i robijašnica u Vacu*

U Margitkerut su dopremani oni politički zatvorenici kojima je sudio preki vojni sud, odnosno oni kojima su izricane najteže kazne. Od bačkih osuđenika, Jevreja, suđenih 1941. ovde su bili zatočeni: Deže Balog, iz Subotice, a iz Novog Sada: Hans Vagman, Pavle Katić, Aleksandar Katić, Deže Sonenberg, Samuel Feđi, Kalman Flisar i Samuel Gažo. Nakon drugog procesa u Novom Sadu, ovamo su 13. XI 1942. od Jevreja dopremljeni: Josip Kardoš i Oto Kinderlajn. A sa grupom koja je suđena između 1. i 3. XII 1942. dopremljeni su Herman Grosman, Gabor Koh, Laslo Leviner, Vilmoš Mere, Đerđ Nafusi, Miroslav Štajner — Fric i Janoš Švarc.

Shodno karakteru ovog zatvora, u njemu su u odnosu na ostale robijašnice u Mađarskoj vladali daleko gori uslovi. Drastične mere isključivale su svaki vid neke društvene organizovanosti.¹⁷⁵

se dešava kod kuće i na frontovima (tom prilikom Đerđ je predao Aci jedno pisamce, u kome se u ime svih zatvorenika traži, da se vani nabavi jedan minijaturni detektorski radio aparat, kako bi zatvorenici mogli biti stalno u toku događaja — navedeno autoru saopštio brat Singer Đerđa, Aca). — Rukovodstvo zatvorskog kolektiva (Jugosloveni i Mađari) odlučili su da se bez oklevanja sprovede bekstvo iz zatvora. To je trebalo da se desi popodne 22. marta u vreme kad se iz ćelija iznose tzv. kible i donosi sveža voda. Đerđ je još jednom raspravio sa drugovima dobijene direktive i sproveo ih do kraja... Stražare su brzo razoružali, zauzeli su komandanturu i pred političkim zatvorenicima, željnim slobode otvorila se zastrašujuća gvozdena kapija mrske zatvorske zgrade. — Ako je bekstvo imalo tragičan završetak, to se nije desilo zbog neodlučnosti političkih zatvorenika. — Nemačke i mađarske vojne jedinice, kao i odred žandarmerije koji su na glas pucnjave stigli na lice mesta, potisnuli su masu zatvorenika pri samom izlasku, a za onima koji su odmakli, počela je potera. Sustignute drugove su na licu mesta ubili. — Đerđ i njegovi drugovi zabarikadirali su se u jednoj ćeliji. Da ne bi dospeli živi u ruke Nemaca, oni su jedan drugog probadali kuhinjskim nožem koji su sobom doneli... Prema kazivanju Ferenc Levija, Đ. Singer nije odmah podlegao rani, već je živeo još dva dana. Po njemu umro je ili u zatvoru ili u bolnici, u Šatoraljauhelju. Ervin Špicer imao je istu sudbinu...«

¹⁷⁵ *Lukač Đula*, »Elő könyvek a Margitkörut páklában«, nedeljnik »7 Nap«, Subotica, aprila 1974. između ostalog piše: »Nije bilo dozvoljeno držanje bilo kakvog sredstva za pisanje, čak ni upotreba paste za zube

Ova grupa naših političkih osuđenika koja je dopremljena 1941. g. boravila je u ovom zatvoru do aprila 1942. g. kada je prebačena u Vac, gde je režim bio nešto blaži. Grupa je formirala ekonomski kolektiv. Međutim, pokušaj da se izda ilegalni list propao je na samom početku. Svi navedeni drugovi iz ove grupe su sredinom oktobra 1942. g. odvedeni s kažnjeničkom radnom jedinicom 407. na Istočni front.¹⁷⁶

Drugovi iz druge dve osuđeničke grupe koje su dopremljene u Margitkerut u drugoj polovini 1942. su početkom 1943. prebačeni takođe u Vac i upućeni na rad u radionice. Zatvorenici su odmah po dolasku u Vac osnovali svoju ilegalnu političku organizaciju. Održavali su predavanja iz istorije KPJ, SKP(b), iz tema I toma »Kapitala«. Analizirali su roman »Mati« od Maksima Gorkog i slično. Proučavali su vojnopolitičku situaciju na osnovu informacija o borbama u Sremu, Bosni i ostalim frontovima, a koje su dobijali od svojih bližnjih prilikom poseta. Tako to traje do 22. V 1944., kada se u Vacu formiraju dvu kažnjeničke čete: 406 i 408.

u tubama od olova, jer se i njima moglo pisati. Zatvor je imao svoju biblioteku iz koje su se petnaestodnevno dobijale knjige, koje su po današnjim kriterijumima bile isključivi šund. Zajednički kolektivi nisu mogli biti formirani. — Pa ipak i ovde su naši osuđenici provodili izvesne oblike društveno-političkog rada. Ali da bi se doskočilo rigoroznom zatvorskom režimu, naši politički osuđenici su po zamisli Sabo Geze, izvrsnog poznavoca marksizma i starog poznanika bivših jugoslovenskih kaznionica, svoj društveno-politički rad zaodenuli u neku vrstu popularne narodne igre, poznate kao 'fota'. Sabo Geza je prema zamišljenom planu a po odgovarajućim pravilima ove igre istu vodio vrlo duhovito. Trebalo je razotkriti neki od njega zamišljeni — obično marksistički pojam, identitet nekog radničkog vođe i slično. Svaki igrač je imao pravo da postavi 30 pitanja. Ako nije uspeo da pogodi, onda je davao svoj zalog (kapa, maramica i slično). Kada bi se nakupilo dovoljno založenih predmeta, pristupilo bi se suđenju i 'izricanju kazne' za one ličnosti čiji je zalog prikriveno držao čuvar zaloga. Sabo Geza, koji je obično bio sudija, izricao bi i kaznu. Za kaznu bi se obično morao dati odgovor opet iz oblasti marksističkog obrazovanja. I tako su te igre, uz smeh i zadovoljstvo, ne samo ispunjavale slobodno vreme političkih zatvorenika nego i širile politički horizont. Kada bi se iscrpio fond pitanja i znanja, koji su zajednički iscedili iz svoje memorije, onda bi naši drugovi zatražili pomoć od starih mađarskih komunara, koji su u ovom zatvoru čamili još od početka dvadesetih godina. Tu su bili: Šebeš Ištvan, Pihner Đerđ, Kiš Zigmond, dr Vajl Emil — većinom Jevreji koji su bili izvanredni poznavaoči marksističkog učenja, pravi živi leksikoni. Obično bi se neko od naših, u toku radnog vremena, našao među njima u radionici, i onda bi višekratno ponavljao pojmove i rečenice, koje su mu oni diktirali, dok ih ne bi naučio napamet. I tako naučio u toku jednog prepodneva odgovarajuću temu i igra se mogla nastaviti. Na taj način su postignuta dva cilja: politički rad je zamaskiran od zatvorske uprave, a u političku obuku uvučeni su i oni naši drugovi čije je marksističko obrazovanje bilo vrlo oskudno«.

¹⁷⁶ Lukač Đula, »A Sárgaháztol a csendes Donig«, Subotica 1948.

Obe radne čete u julu mesecu prebacuju na aerodrom Bergend, kod Sekešfehervara. U to vreme Amerikanci počinju da vrše avio- napade na Mađarsku.

Političko rukovodstvo zatvorenika krajem avgusta 1944. smatra da je vreme sazrelo za organizovanje pojedinačnih i grupnih bekstava, u pravcu Bačke, Međumurja i Budimpešte.

Prva grupa od osam političkih osuđenika 24. IX 1944. beži za Bačku. Među njima je od Jevreja Vilmoš Mere. Kod Paraga, na voz, u kojem se nalaze begunci, vrše neuspeo napad bački partizani. Tom prilikom neko otkriva grupu i pet begunaca pada u ruke okupatora. Oni bivaju teško mučeni a zatim bačeni u jedan bunar, između Stare i Nove Gajdobre. Jedan od njih se izvukao iz bunara i otkrio zločin.

Uskoro posle ove grupe u Budimpeštu beže Antun Rob i Miroslav Štajner — Fric, Jevrej, i stvaraju uslove za prihvatanje ostalih begunaca. U ovom gradu oni žive u ilegalnosti i dobivaju lažna dokumenta iz NDH i Švajcarske ambasade.

Od 1. do 15. oktobra 1944, beže svi Međumurci. Od 16. oktobra do 5. novembra beži u Budimpeštu veća grupa zatvorenika, među kojima Laslo Levinger. Tako da početkom decembra iz čete 406, od 37 Bačvana nije pobešlo 3, a iz čete 408. od 26 Bačvana nije pobešlo njih pet.

Po dolasku u Budimpeštu naši odbegli zatvorenici razvijaju široku političku borbenu aktivnost i povezuju se sa ilegalnom KPM. Pošto je Klari Bem, 20. X 1944, istekla dvogodišnja kazna zatvora, ona je odmah prebačena među Jevreje predviđene za deportaciju. Ali ona nakon dva neuspela pokušaja uspeva 23. X odatle da pobjegne. Zatim uspostavlja vezu sa Miroslavom Štajnerom i preko njega se priključuje ilegalnoj grupi naših begunaca, u kojoj se nalazi preko dvadesetak ljudi.

Na sličan način marta meseca 1945. grupi je posredstvom mađarskih komunista priključena Edita Špicer, koja je oktobra 1943. prebačena iz Subotice u zatvor Peštvidekifogaaz. Tamo je bila jedini politički osuđenik u toku 2—3 meseca. Potom je prebačena u popravilište u Sekešfehervaru, da bi marta 1944. bila prebačena u Rakošpalatu, predgrađe Budimpešte. Kada su sovjetske trupe došle pred Budimpeštu, pobjegla je iz zatvora i povezala se sa mađarskim komunistima, a preko njih sa jugoslovenskim drugovima koji su se sklonili u Budimpeštu.

Prilikom oslobođenja Budimpešte naši drugovi oslobađaju Jugoslovensko poslanstvo i formiraju komitet jugoslovenskih državljana koji je sebi postavio zadatke:

1) Omogućiti svim preživelim Jugoslovenima koji su prošli zloglasne zatvore i logore da se što pre vrate svojim kućama;

2) Hvatanje ratnih zločinaca koji su se ogrešili o jugoslovenski narod i njihovo izručivanje jugoslovenskim vlastima; i

3) Nabavljanje raznih deficitarnih i nužnih materijala za potrebe JNA: lekovi i drugi sanitetski materijal, odeća i dr.

Neki od naših drugova nude svoju pomoć mađarskim komunistima koji im poveravaju razne odgovorne zadatke. No, uskoro su svi u svojoj oslobođenoj zemlji.¹⁷⁷

Ženski zatvor »Marija Nostra« kod Budimpešte

Mađarske vlasti su nastojale da sve žene, osuđene od vojnih sudova, njih oko 100, koje su u prvo vreme izdržavale kazne po drugim zatvorima, smeste u ovaj ženski zatvor.¹⁷⁸ Između svih tih političkih osuđenika »bilo je petnaestak Jevrejki iz Bačke i 50 iz Budimpešte« — kazuje Magda Bošan. Rekonstrukcijom je ustanovljeno da su u tom zatvoru bile Subotičanke: Magda Bošan, Boriška Malušev, Jolan Hajman, Magda Seneš. Od Novosađanki su tu : Marta Husar, Zora Rakoši, Henrijeta Štajner, Šacika Berger, Edita Komloš, Klara Bem, Ljubica Mandl, Zorica Mandl, Estera Mand, Gerta Kadelburg, Ana Farago, Vera Štajner-Vajs i Irena Lustig. Iz Sombora je početkom 1943. dovedena Eva Cuker.

U ovom zatvoru razvijao se za one prilike vrlo dinamičan društveno-politički život. Negde krajem 1942. g. Marti Husar su njena braća uputila jedan medicinski udžbenik i kroz celu knjigu obeležena slova. To je bila vrlo jednostavna šifra koju su one ubrzo pročitale. Pred sobom su na desetak stranica imale prikazani pregled vojnopolitičke situacije u Jugoslaviji i u svetu. Na osnovu tih materijala zatvorenice su napisale letak, sa vestima koje je dobila svaka zatvorska ćelija. Bile su to prve organizovano dostavljene im pouzdane vesti.

U zatvoru je bilo formirano ilegalno zatvorsko rukovodstvo u kojem su od Jevrejki bile Magda Bošan, Marta Husar, i kasnije Zora Rakoši. Na ideološkopolićkom planu održavala su se predavanja iz političke ekonomije, »Pitanja lenjinizma«, koje je držala Magda Bošan. Predavanja su se držala pri obaveznom grupnom radu, »naučile su se — kako to u svojim zapisima govori Magda Bošan¹⁷⁹ — da govore o najozbiljnijim stvarima uz blag osmeh ili u toku svakodnevnih razgovora u kuhinji«.

¹⁷⁷ Autoru saopštio Zdravko Isijanov, penzioner iz Novog Sada.

¹⁷⁸ Magda Simin-Bošan, »Dok višnje procvetaju«, Novi Sad 1958, str. 69, 138.

¹⁷⁹ Isto.

Tokom zime 1943/44. davale su već i samostalne priredbe sa obaveznim »vrapcem«, skečom, usmenim novinama, recitalima i baletskim tačkama.

Sve osuđenice činile su jedan ekonomski kolektiv, preko kojeg se sva spolja dobijena hrana ilegalno delila.

Jevrejke, političke zatvorenice su 22. VI 1944. prebačene prvo u budimpeštanski zatvor, Kabanju, a odatle 23. X 1944. U Komarom, da bi onda poput bezbroj političkih krivaca prešle dugu i mukotrpnu odiseju po mnogim logorima u Nemačkoj. Gotovo sve su žive dočekale kraj rata. Jedino je Zora Rakoši umrla od iscrpenosti odmah nakon oslobođenja.

XI

KAŽNJENIČKE RADNE JEDINICE POLITIČKIH OSUĐENIKA

Negde od prvih septembarskih dana, pa do sredine oktobra 1942. počele su po svim mađarskim zatvorima vrlo brze i energične mobilizacijske pripreme, kao i sama mobilizacija političkih osuđenika, za kažnjeničke radne jedinice na Istočnom frontu.

Kapaciteti kaznionica, kako u matičnoj Mađarskoj, tako i na okupiranom području bili su krcato prepuni političkih zatvorenika i izloženi neprekidnom fizičkom pritisku sve novijih osuđenika, koje je neprestano upućivao stalni pokretni sud mađarskog kraljevskog generalštaba. Za razrešavanje takvih problema okupatoru se već nudilo bogato nemačko iskustvo. Na drugoj strani sve više mađarskih vojnika bilo je upotrebljavano na frontu za tzv. neborračke i »priljave« poslove, kao što su kopanje rovova, izgradnja zemunica, postavljanje i raščišćavanje minskih polja, transport i sl.

Zatvori su bili sve krcatiji a front je tražio ljude čiji život za vladajuće mađarsko društvo nije predstavljao nikakvu vrednost. Svaka takva smrt za njih je bila dvostruko korisna.

Iz sada pristupačne arhive hortijevskog generalštaba mogu se približno tačno utvrditi motivi, tok i drugi elementi koji su uticali na upućivanje političkih osuđenika i Jevreja u kažnjeničke i radne jedinice.¹⁸⁰

U dokumentu mađarskog kraljevskog domobranstva br. 32334 br. 1. V VKF od 24. III 1942. g. govori se o načinu i izvorima mobilizacije vanrednih radnih jedinica za Istočni front. Pored ostalih ljudskih izvora: Jevreji, razni osuđenici (logori za internirce ministarstva unutrašnjih poslova za 1.475 lica i dr.) kojih je

¹⁸⁰ *Kaosai Elek*, »Fegyvertelen álltak az aknamezőkön I«, Budapest 1962, str. 511—513.

ukupno 14.269. Tu su zatim i politički osuđenici — uglavnom komunisti koji su evidentirani po mestu suđenja:

I	Korpus	100 lica	
II	"	315 "	
III	"	137 "	
IV	"	92 "	
V	"	1000 "	— teritorija okupirane Bačke
VI	"	419 "	
VII	"	166 "	
VIII	"	1940 "	— teritorija okupirane Slovačke
IX	"	7315 "	— teritorija okupirane Rumunije
Svega:		<u>11484</u>	osuđenih političkih krivaca

Nadalje, u ovom dokumentu se navodi da ovaj pregled potencijalnih pripadnika kažnjeničkih radnih jedinica obuhvata samo mađarske državljane i pojedince sa dvostrukim državljanstvom, između 18 i 42 god. starosti.

Elek Karšai, poznati savremeni mađarski hroničar II svetskog rata, u svojoj obimnoj hronici o vanrednim radnim jedinicama između ostalog navodi:¹⁸¹ »Od 1939. do 1942. pojedini referenti u Ministarstvu domobranstva i Ministarstvu pravde dobrovoljno su ulagali mnogo truda da formalno uobliče i zakonski obrade obaveze svih onih lica koja se po postojećim zakonskim odredbama tretiraju kao Jevreji. Tako su nastala mnogobrojna naređenja, uputstva za neposrednu upotrebu. Ali sva ta dokumenta su postala bespredmetna, onda kada su početkom marta 1942. g. zapovednici regrutnih centara dobili usmena naređenja o načinu postupka sa Jevrejima.

Na savetovanju u štabu I korpusa, general-major Horvai Artur, koji je predsedavao skupu, najavio je da je pripremljen nacrt mobilizacijskih predradnji o mobilizaciji, posebno jevrejskih i posebno hrišćanskih radnih jedinica. On je prisutnim licima davao uputstva kako da obave predviđene predradnje, s tim da bi se sve ove mobilisane jedinice, kroz 4—5 dana, odnosno najduže za 7 dana uputile na front.«

O daljem toku ovog sastanka kao i o njegovim zaključcima, govori generalštabni potpukovnik Lipot Murai, na saslušanju pošto je kao ratni zločinac bio zarobljen i izveden pred narodni sud.¹⁸²

»Posle ovoga nas je Horvai najozbiljnije opominjao na način postupka sa Jevrejima, a čija se suština svodila ne sledeće:

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Isto.

1) S Jevrejima niko ne sme da govori. Ponovo i ozbiljno treba obučiti i uputiti hrišćanski rukovodeći sastav da se s Jevrejima može govoriti samo u prisustvu svedoka, na udaljenosti od tri metra. Ko u tom pogledu pogreši, treba ga prema postojećim disciplinskim pravilima dvostruko kazniti, a ko to ponovi treba ga zapisnički saslušati;

2) Jevrejin može ići samo sredinom puta, dok rukovodstvo ide trotoarom;

3) Jevrejima je dozvoljena poseta rođaka samo jednom mesečno. U objašnjenju je dodao da oni i tako ostaju samo par dana pri regrutnom centru;

4) Pakete Jevreji ne mogu primiti;

5) Treba ustrojiti strogu cenzuru pisama. U tom pogledu poštari su već dobili uputstva i s njima treba odmah stupiti u vezu. Treba onemogućiti civile, kako im ne bi nešto prošvercovali, jer je sigurno da će, preko tuđih adresa, njihova rodbina organizovati vezu;

6) Jevreji ne mogu kupovati u trgovinama;

7) Jevreji pri sebi mogu imati najviše 50 penga;

8) Ne mogu pušiti, jer prema izdatom naređenju, ne učestvuju u obezbeđenju vojnim cigaretama. Dnevno novčano sledovanje mogu iskoristiti samo za nabavku sredstava za održanje lične higijene.

Ujedno, uz ličnu odgovornost starešina, treba putem ličnih pretresa onemogućiti Jevreje da prošvercuju duvan i cigarete na okupiranu teritoriju Ukrajine, jer se, na primer, tamo za 100 cigareta može dobiti jedan persijski tepih ili klavir.«

Ovo su bila najstroža uputstva. Murai je i dalje upućivao na činjenicu da su već s proleća 1942. godine mobilisane čisto hrišćanske jedinice, što se odnosilo na političke zatvorenike.

Sve ove mere, navodi Karšai, razrađene su na osnovu ličnih sugestija i uputstava samog Hortija, prilikom priprema za mobilizaciju II mađarske armije za Istočni front. Mađarski kontra-revolucionarni poredak je s proleća 1942. god. ponovo učinio zaokret u onom pravcu odakle se s jeseni 1919. god. pokrenuo. Tada je Horti prilikom osnivanja nove mađarske armije izdao naređenje da iz nje treba isključiti organizovane radnike i »nepoverljive elemente«. On to ponovo čini 1942. godine.

Jedan drugi savremeni mađarski hroničar, Ištvan Nemeškurti, u svom najnovijem delu o propasti II mađarske armije, na Donu januara 1943. godine,¹⁸³ tvrdi da je čitava ova armija svesno i perfidno žrtvovana, i to pre nego što je upućena na front.

¹⁸³ *Nemeskürty István*, »Requiem egy hadseregért«, Budapest 1972. Pisac kroz čitavu svoju knjigu provlači postavke: na str. 233 on piše: »Armija je tako otišla na front i onda kada su hortijevci već znali da je to suvišno,

Sredinom oktobra 1942. većina političkih osuđenika iz Subotice (72), kaločanskog zatvora (72) i segedinskog zatvora (48) prebačena je marvenim vagonima u malu mađarsku varošicu Kiškereš, a odatle su na isti način 24. X 1942. preko Čopa, Lavova, vagonirani do Starog Oskoła u Ukrajini, i odatle pešice upućeni u pravcu Dona.

Ni oštra ruska zima koja se spuštala do minus 40°C, ni ovi bespoštednim ratom izazvani uslovi u ukrajinskoj niziji, nisu bili ono što ne bi mogli savladati ovi mladi ljudi. Ono što je njihov položaj činilo nemogućim proizlazilo je iz neljudskih odnosa, koje je prema njima nametnula mađarska soldateska.

Mnogi od pratećih vojnika i ročnih podoficira su im otvoreno nagoveštavali njihovu zlosrećnu sudbinu, govorili im da su izvađeni iz zatvora kako bi ih na frontu uništili, i kako će se na taj način ispraviti greška što ih još 1941. ili početkom 1942. god., aludirajući na »raciju«, nisu sve likvidirali. »Ni jedan Jevrejin i komunista ne sme da se vrati živ kući« — bio je moto ovih neljudi. Onaj zloglasni potpukovnik Murai im je jasno stavio do znanja da za njih nema povratka s fronta, dok im i jedan od poverenih ljudi bude živ. Prilikom ispraćaja 401. kažnjeničke čete, u Nađkati, ono što im je Murai rekao nije bilo ohrabrujuće.¹⁸⁴ »Svi vi imate ponešto na savesti. Mađarski narod treba očistiti od ovakvog, vama sličnog šljama, koji je neprijatelj naše domovine i koji je u dosluhu s našim neprijateljima. Izići ćete u Ukrajinu i tamo ćete raditi. Kući se samo onaj može vratiti koji poštenim radom opere svoje greške«. Onda se okrenuo starešinskom sastavu i, u prisustvu radne jedinice, rekao: »Čuli ste ko su ovi ovde. Vama su povereni. Ako idu negde s vama, oni mogu ići samo koškim putem. Ovo nisu ljudi, već životinje. Nemojte imati sažaljenja prema njima. Kad dospete u Ukrajinu, okibite njima drveće pored puteva. Vešajte ih redom. Veliku uslugu ćete time učiniti domovini i čovečanstvu.«

U stenogramu magnetofonskih izjava bivših pripadnika kažnjeničkih jedinica (u daljem tekstu — stenogram), od 14. XII 1960. uzetih u Pokrajinskom komitetu KPJ u Novom Sadu, je do najsitnijih detalja, faktografski i psihološki izražena sudbina bačkih političkih zatvorenika u Mađarskoj, kao i Jevreja koji su upućeni

ali zato neizbežno jer je to bila od Nemaca nametnuta žrtva. Nisu ovu armiju poslali da pobeđuje, već da u interesu političkih ciljeva iskrvavi... I sada će nam biti samo zadatak da motrimo na događaje, da se predajemo špekulisanju, gde će biti pobednička strana i kojoj da se priključimo...« Na str. 32: »Veliku politiku i strategiju treba da prepustimo velikim silama...« Na str. 24: »Oni treba da nestanu na sovjetskom frontu koji su kod kuće najpodesniji za izvođenje revolucije.«

¹⁸⁴ *Karsai Élek*, ND, str. XVII—LXV.

na rad na Istočni front. Iz te prilično obimne materije, od preko 300 kucanih strana, navodi se ono najneophodnije.

Njihov put prema frontu pratila je teška, hladna i snežna stepska zima. Konji su propadali. Ostali su bez zaprega. Morali su napred. Ono što nisu mogli konji, morali su oni, uprezali su se u amove i vukli i gurali kola. Na ovom putu nailazili su na predele koji su danima hoda bili prekriveni debelim i smrznutim snegom. Kada nije bilo mećave, zimsko sunce je neprekidno sijalo a blještavi kristalčići snega su se presijavali i ubitačno rasipali ultraljubičaste zrake. Pretila je opasnost od oslepe, trebalo se od toga braniti.

Kada bi uveče dolazili do konačišta, vojnici su ih terali van naselja. Nisu smeli da ulaze u seljačke kuće i da se zagreju. Zavlačili su se pod neku slamu a štale su bile najveći luksuz. Jednom prilikom, jedan od njih naišao je usput na zavežljaj slame. Mislio je da će mu to dobro poslužiti da ne bi morao ležati na goloj i smrznutoj zemlji. No, onda mu je prišao jedan hortijevski podoficir, oduzeo slamu i propratio udarcem nogom rečima: »Ovo je za konje a ne za vas, konji su nam potrebniji nego vi«.

Hrana je bila više nego loša. Njihova sledovanja otvoreno su prisvajali stražari. Hranili su ih otpacima i većinom razvodnjenom supom od mlevenog graška. Dok su imali hleba u rancima, još su se nekako nosili s glađu. Ali taj hleb je bio smrznut, morali su ga razbijati sekirama i pijucima, zatim razmekšavati svojim telom, pod odelom, pod pazuhom, i tako jesti. Da nije bilo stvari koje su menjali sa sovjetskim stanovništvom za krompir, brašno, mleko, kao i njegovog solidarnog saosećanja sa njihovim patnjama, oni ne bi mogli fizički da izdrže napore kojima su bili izloženi.

Na pomoć od lekarskog i drugog medicinskog osoblja nisu mogli računati, a ono malo lekova što su pre polaska sobom nosili, oduzeli su im vojnici. Ukoliko bi se javljali za lekarsku pomoć, dočekivali su ih udarcima. Lekarska zakletva se na njih nije odnosila. Govoreno im je da nisu dovedeni na front da se leče i izležavaju i da za njih nema bolesti, te da je sasvim svejedno da li će umreti danas, sutra ili bilo kad. Pa ipak, nekima se pružila prilika da povremeno korumpirajući i prateći sastav, donekle olakšaju svoj položaj. Znalo se da im je komandir čete u Kiškerešu primio od roditelja Lea Akerhalta, iz Sombora, prilično veliku svotu od 10.000 penga, pa su stražari Somborce čak puštali i u grad. Takođe su se na putovanju prema njima bolje odnosili. Međutim, ti isti stražari iskoristiće prvu priliku da se te obaveze na najprljaviji mogući način oslobode.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Stenogram povratnika političkih osuđenika sa Istočnog fronta, strana 55.

Na kraju tog mukotrpnog puta, negde početkom novembra, stigli su u zonu fronta, na Don. Raspoređeni su i počeli sa radom. Na rad su izlazili noću. Bio je to posao koji niko ozbiljno nije shvatao, pravi »Sizifov posao«. Ako je neko mogao za jednu noć da iskopa krampom 5 cm duboko, kao granit čvrste smrznute zemlje, onda je to bilo mnogo. Neki su prenosili i postavljali protivtenkovske ježeve. I onda, da li prve ili druge noći, po dolasku na liniju fronta, oglasilo se sa »druge« strane, iz jakih zvučnika prema njima;¹⁸⁶ »Draga braćo, politički zatvorenici, pređite u naše redove, uzmite oružje u ruke i njime se borite protiv fašističkih zavojevača.«

Taj događaj je na demoralisane i fizički iscrpene bačke političke krivce delovao kao melem i šok. Nekako samo po sebi, ponovo se među njima nametnulo pitanje bekstva. I do sada su bili preokupirani raznim moralnim iskušenjima i dilemama, a pre svega pitanjem moralnosti bekstva, koje je bilo jedino njihovo individualno i kolektivno rešenje.

Još od polaska iz zatvora bekstvo je za njih, a i za mađarske vlasti bio osnovni, ako ne i glavni psihološki podtekst, pri njihovom izlasku na liniju fronta. Ukoliko je za prve to bio jedini smisao i rezon, za druge je bila osnovna preokupacija i svim pa i najdrašćijim sredstvima nastojali su to sprečiti. Svaka prilika je iskorišćena da se kažnjenicima stavi do znanja da će se i sam pokušaj bekstva kažnjavati desetkovanjem jedinice. Iz navedenih razloga stav rukovodstva svih kažnjeničkih jedinica je bio istovetan, zapravo jedino moguć i logičan: uzdržati druge od pojedinačnih bekstava. Bekstvo je osnovni i krajnji cilj i svrha svih kažnjениka, ali samo i isključivo kad to bude omogućeno većini.

I dok se u njihovoj savesti, pored ostalih, odvijala i ova surova psihodrama, u vazduhu je visila velika sovjetska protivofanziva. To su osećali i njihovi čuvari. Neki su naprosto izgubili svaku ljudsku dimenziju. Iskoristili su svaku priliku da se izivljavaju na osuđennicima. Nekada, a najčešće je povod da se neko ubije bila i najobičnija materijalna korist. Prva žrtva je bio Lajoš Sirteš, Jevrejin iz Bačke Topole, član rukovodstva kažnjениčke čete, koga su inače imali na zubu stražari. Sirteš se slabo kretao, imao je ravne tabane.¹⁸⁷ Noge su mu promrzle i nije mogao dalje da ide.

¹⁸⁶ Stenogram, str. 66—79. Isto tako je poznato iz drugih istorijskih izvora da je sovjetska obaveštajna služba, na osnovu podataka koje je dobijala iz Švajcarske, imala stalno u vidu celokupnu tekuću aktivnost i promene u radu nemačkog generalštaba, kao i podatke koji su se odnosili na kretanje svih jedinica prema Istočnom frontu, od najkrupnijih pa do bataljona. Ti podaci su se, između ostalog, koristili za vođenje psihološkog rata. Zna se da su ti metodi korišćeni na frontu Druge mađarske armije. — Navedeni podaci iz dela »Dora javlja« od *Sandora Radoa*, Rijeka 1972

¹⁸⁷ Stenogram, str. 59.

Pao je u sneg. To mu se desilo već nekoliko puta. Pritrčalo je nekoliko pratećih vojnika koji su počeli da ga nemilosrdno udaraju. Honved krčmar iz Kiškereša polomio je kundak udarajući Sirteša. Ali ovaj više nije imao snage da se digne sa snega. Drugovi su molili stražare da im dopuste da Sirteša ponesu, ali ovi na to nisu pristajali. Tada je Laslo Vilhelm ponudio pratećem vojniku svoj ručni sat jer je primetio da ovaj često zagleda u njega. Vojnik je uzeo sat i dopustio da ponesu Sirteša do prvog naselja, gde se kažnjenička jedinica zadržala. Međutim, to još nije bio kraj Sirteševim mukama. Onako iznemoglog i izubijanog vojnici su ga povelili, navodno u ambulantu. Sirteš je već bio u agoniji. Jezik mu je natekao, a u bunilu više nikog nije poznao. Posle kraćeg vremena vojnici su se vratili i saopštili da su Sirteša morali da ubiju jer je tobože pokušao da beži.

Samovolja vojnika i ubijanje političkih osuđenika se nastavila. Pri prenošenju nogara sa bodljikavom žicom ubijen je Šandor Manhajm, Jevrej iz Novog Sada. Glavni motiv za ubistvo bila je njegova krznena bunda, koju je posle prisvojio neki vojnici Rigo.

Zbog izvrsne, kožom postavljene bunde, ubijen je od stražara Tibor Kaufman, Jevrej iz Subotice. Rekli su da ga je ruska granata pogodila.¹⁸⁸ Lajoša Krishabera, takođe Jevrejina iz Subotice, ubili su stražari zbog njegovog kvalitetnog i toplog pulovera i drugih stvari koje je imao u rancu i koje su oni međusobno podelili.¹⁸⁹ Šandor Grinberg iz Subotice, u očajanju, skočio je u prazan bunar. Grinberg je to učinio jer mu je to naredio narednik Kovač iz Seksarda, budući da mu Grinberg nije hteo pokloniti svoje krznene rukavice. No, u bunaru nije bilo dovoljno vode te su ga drugovi izvukli napolje. Vojnici su tada Grinberga naterali da se sam obesi. Sanitetski podoficir Sečenji ubio je Lasla Santa, Jevrejina iz Sombora.¹⁹⁰

Bilo je i drugih nevolja. Više puta, dok su kopali rovove, crvenoarmejci su na njih otvarali vatru sa druge strane Dona. Jedan metak je lakše ranio Lasla Bokora, Jevrejina iz Sombora, dok je jedna druga grupa zatvorenika kopala rov, Laslo Vilhelm je slučajno, krampom udario u minu. Ona je eksplodirala, ranjeno je više drugova među kojima Laslo Vilhelm i Andraš Lang.

Sve te muke podnosili su vrlo teško. Ono što su doživljavali bilo je teže od svake osude i zatvora. Većinom su to bili mladi ljudi. U 451. kažnjeničkoj jedinici iz Bačke gotovo i nije bilo ni jednog sa bilo kakvim revolucionarnim iskustvom. Njihov partijski, skojevski, ili čak jednostavno simpatizerski staž i saradnja sa NOP-om kretali su se u proseku između dva i šest meseci. Onda su

¹⁸⁸ Stenogram, str. 81.

¹⁸⁹ Stenogram, str. 79.

¹⁹⁰ Stenogram, str. 84 i *M. Beljanski*, ND, str. 133.

ih pohapsili, osudili i odveli u taj »hladni krematorijum«. Jednostavno nisu bili pripremljeni za sve ovo.

I onda, noću 4/5. XII 1942, jedna grupa od njih 15, među kojima su bili Jevreji Julije Drasinover i Ladislav Kon iz Sombora, Laslo Fišer i Mirko Han iz Subotice, i Mirko Katić iz Novog Sada, prebegla je preko zaleđenog Dona.

Reprsealije su bile brze i drastične. U selu Grenjače, kod Voronježa, 5. XII 1942. desetkovana je 451. kažnjenička jedinica. Između petnaestorice streljanih bili su sledeći Jevreji: Leo Akerhalt i Laslo Bokor iz Sombora, Naftali Vinkler i Laslo Gusman iz Subotice, Nikša Morgenštajn i Gustav Verber iz Novog Sada.

Nesreća svih njih je bila u tome što su im izgledi da prežive bili vrlo mali ili nikakvi. Mađarska vojska je išla za tim da ih fizičkim naporima i zlostavljanjem uništi. Oni su ih sistematski fizički i psihički rastapali, drobili i topili. Već su bili na krajnjim granicama svojih mogućnosti, i da su još jedno kratko vreme duže ostali, stvarno bi svi skupa stradali.

Onda je došlo do proloma. U nastalom haosu oni su bili najtanjia i najslabija karika u senci velikog poraza II mađarske armije i neizdrživih sibirskih hladnoća. Na površinu su unutar potučene armije izlazile podsvesne, rasne, klasne, krajnje šovinističke strasti. Pogromi i samouništenja svake vrste nalazili su se na svakom koraku. Bila je to u pravom smislu džungla bez ikakvog zakona i reda, u kojoj su nestajali i komunisti i Jevreji. Najizrazitiji primer tog stanja je Dorošić, u Ukrajini, tamo se u jednom kolhozu prikupilo više od 700 pripadnika radnih jedinica — govori u svojim sećanjima Vilmoš Nađ, tadašnji mađarski ministar rata:¹⁰¹ »Na tavanu jedne štale su ih smestili. Najveći deo njih je bolovao od pegavog tifusa. Noću se senik zapalio i iz užarenog tavana, kao goruće baklje, skakali su nesrećni pripadnici radnih jedinica, da bi se spasli smrti u plamenu. Ali dole ih je dočekala mitraljeska vatra. Kasnije je rečeno da je goruće ljude trebalo postreljati, kako se od njih ne bi zapalile ostale zgrade imanja. To je za njih bilo gašenje požara. Naravno da je zgrada do temelja izgorela, a unutra su goreli i u strahovitim mukama umirali nesrećni pripadnici radnih jedinica.« Put njihovog stradanja bio je relativno kratak. Iz mađarskih zatvora su krenuli sredinom oktobra. Na front su stizali tokom decembra, neki i na sam dan sovjetske protivofanzive, sredinom januara 1943. Sve se svršilo tokom januara 1943, kratkotrajnom, sedam dana dugom agonijom, zapravo onolikom, koliko je trajala očekivana pobedonosna ofanziva Crvene armije.

Bilo je i srećnijih i izuzetnih sudbina. Jednoj od njih pripada Robert Vajman, Jevrej in iz Novog Sada:¹⁰² »Nakon što sam radi

¹⁰¹ Nemeskürti, ND, str. 193.

¹⁰² Stenogram, str. 100.

premrzlina dospeo u bolnicu, uspeo sam da zabašurim da sam Jevrejin, čak sam zadobio poverenje nekog popa.« Vajman je inteligentan, promućuran i snalažljiv. On se savršeno koristi pojedinačnim i opštim slabostima mađarskog društva, pogotovu neinteligentne i sujetne mađarske soldateske. Tako se probio do svog rodnog Novog Sada, pred kapije partizanske Fruške Gore. Međutim, to je vreme kada je u Novom Sadu bio vrhunac krize NOP-a Bačke, neposredno nakon što je obešen Toza Marković. Ali i vreme pod uticajem neposrednog mađarskog poraza na Donu, kada su mađarski politički vrhovi razmatrali mogućnost pomilovanja Toze Markovića,¹⁹³ vreme nastanka njihove klackave politike. Vajman se probio do Novog Sada, ali nije mogao da prođe i poslednju prepreku, Dunav. Gde god je zakucao na vrata, nisu znali da mu pomognu, ili mu jednostavno nisu verovali. Takva su uostalom tada bila vremena u Bačkoj.¹⁹⁴ On nije imao drugog izbora nego, kako sam kaže, »vratio se u Kiškereš, odatle u subotički zatvor, pa u segedinski zatvor »Čilag«.

XII

NEISPUNJENJE NADE

Velika sovjetska ofanziva od januara 1943. kod Voronježa zapečatila je sudbinu II mađarske armije. Ali samim tim nije i ispunila nade svih onih jugoslovenskih i ostalih komunista kao i obespravljenih Jevreja i Srba koji su u prisilnim radnim jedinicama dovedeni kao robovi na liniju fronta i koji su svoj spas očekivali od ove ofanzive.

Na kraju ove etape njihovog hoda po mukama, mora se istaći da su izvanredno teške uslove, uglavnom i u većini preživeli čak i 80 do 90% njih, i to zahvaljujući pre svega više nego kratkom trajanju njihovog boravka na ratnom području. Isto tako, u tom smislu mnogo im je išla u prilog pomoć koju im je s retkim izuzecima nesebično i zdušno pružalo lokalno sovjetsko stanovništvo, naročito u pogledu ishrane, smeštaja pa i prikrivanja.¹⁹⁵

Na sličan način, nakon izvesnog proveravanja, nailazili su na vrlo dobar prijem oni naši drugovi koji su još u pozadini fronta uspeli da se probiju u neku od 53 sovjetskih partizanskih jedinica.¹⁹⁶

¹⁹³ Dr J. Mirnić, Gorišnjak Filozofskog fakulteta u N. Sadu, knjiga XIII (1970): »Neka pitanja strategije i taktike NOP-a u Bačkoj 1942. godine i prvoj polovini 1943. godine«, str. 250.

¹⁹⁴ Stenogram, str. 100.

¹⁹⁵ Stenogram

¹⁹⁶ *Stevan Vrgović*, »Rame uz rame«, Novi Sad 1972.

Pri formiranju mešovite jevrejsko-kažnjeničke radne čete 482, u Šarošpataku, jula 1942. godine, u njoj je bilo 150 Jevreja i oko 120 politički nepoćudnih lica. Među ovima i Mikloš Engler, Jevrej, pravnik iz Subotice (zet Majer Otmara). Tada je među političkim pripadnicima čete formirano jezgro političkog rukovodstva u kojemu je od Jevreja bio Engler.¹⁹⁷

Ta grupa u kojoj se nalazilo šest pripadnika ove radne čete, među njima i Engler, 14. maja 1943. beži u partizanski odred »Đeržinski« gde su raspoređeni kao borci. Engler je sve vreme boravka među sovjetskim partizanima vodio dosta iscrpan dnevnik, koji je do danas sačuvan, i koji je novosadski hroničar Stevan Vrgović u svojoj hronici u izvodima objavio.

Po Vrgoviću je u sovjetske partizanske odrede prebeglo 350 Jugoslovena, odnosno 238 Bačvana. I Vrgović i mađarski hroničar Földes Pal,¹⁹⁸ od begunaca Jevreja posebno navode samo jednog: Nikolu Englera (Mikloša).

Svi oni pojedinci koji su se prebacili na stranu sovjetskih partizanskih jedinica su brzo zbog svoje hrabrosti, snalažljivosti, postali rukovodioci i dobili činove i odlikovanja.

Susreti sa redovnom vojskom, kako je već koja grupa političkih osuđenika ili pojedinaca na njih nailazila, posle sloma mađarskog fronta, uglavnom su bili — pošto su objasnili ko su — manje više topli i srdačni. Na primer, jedna grupa je bila vrlo lepo primljena od tenkista, koji su bili obavešteni o identitetu naših drugova, te su ih počastili najboljim što se kod njih zateklo. Neki od naših su poskakali na tenkove, dobili automate i sa sovjetskim borcima pošli na Nemce. Na, ubrzo im je oružje oduzeto. Govorilo im se da sačekaju malo da se vidi šta će i gde će sa njima. Koliko se zna, jedini je bio Deri Laslo, Jevrej iz Subotice, koji se u rodni grad vratio sa sovjetskim jedinicama koji su Suboticu i oslobodile.¹⁹⁹

Jedan drugi naš drug ovako opisuje svoj prvi susret sa crvenoarmejcima:²⁰⁰ »Prvi put sam onda ugledao sovjetskog oficira... Mi smo mu objasnili ko smo i šta smo. On je izvadio neku beležnicu i rekao nam na ruskom da oni znaju za nas, i da smo mi ovde. Sve je u redu, i da li znamo gde se nalaze ostali naši drugovi. Oni znaju da mora da ih ima u blizini još dosta.« Sledeći susret je ovako prikazan: »Tražili smo da idemo s njima i da nam daju oružje. Međutim, oni to nisu hteli. Rekli su nam da smo iscrpeni od zatvora

¹⁹⁷ Vrgović, ND, str. 135—138.

¹⁹⁸ Stevan Vrgović, ND, str. 145; i Földes Pal, »Partizan emlékek«, Budapest 1970. str. 279—280.

¹⁹⁹ Autor se lično sa njim tada sreo i razgovarao, kasnija njegova sudbina nije mu poznata.

²⁰⁰ Stenogram.

i da idemo nazad u pozadinu, da se malo oporavimo, pa ćemo tek nakon toga moći da se priključimo redovnoj vojsci.»

Jedna naša grupa je oslobođena od strane partizanskih jedinica. Ovi su ih lepo primili i odmah hteli da uvrste u svoje redove. Međutim, naišle su regularne pozadinske jedinice, za unutrašnju bezbednost. Bili su to neposredni i izvršni organi monstruoznog staljinističkog birokratskog sistema, jedinice koje su između ostalog čuvale i obezbeđivale bezbrojne, po SSSR-u razbacane koncentracione logore, u kojima su bili zatočeni milioni nevino osuđenih sovjetskih građana. Pod uslovima II svetskog rata, deo ovih jedinica preuzeo je na sebe čitav sistem organizacije, smeštaja i čuvanja milionskih masa neprijateljskih ratnih zarobljenika. Te jedinice su preuzele od partizana i drugih frontovskih jedinica naše drugove i poterale ih kao obične zarobljenike do nekog od mnogobrojnih logora za ratne zarobljenike. Uz put su ih tukli, maltretirali, govoreći im da su fašistički vojnici, koji su se preobukli u civile: »Bilo je momenata na tom putu, priča jedan od naših drugova, da sam od umora pao i da me neko nije digao ili probudio, ostao bih zavejan u snegu. U toku dvodnevnog napornog marša svega smo jedanput dobili hranu. Bilo je slučajeva da su prateći vojnici streljali one koji su zaostajali, bez obzira da li su bili mađarski vojnici ili politički osuđenici. U logor Marščansk smo stigli gotovo goli. Sve što smo imali, čebad, torbe, i što je u njima ostalo, oni su sa nas poskidali. To su na taj način činili, kada bismo prolazili kroz neko selo, pozivali bi meštane i nas prisiljavali, čak i batinama, da »dobrovoljno« delimo svoje stvari.«

No, to još nije bilo ono najgore. »Usred našeg slavlja — kazuje Ljubiša Popara, jedan od preživelih, — iznenada je u sobu ušao jedan oficir sa nekoliko automatičara. Stao je nasred sobe i rekao, bacivši pogled na nas — »sve postreljati«. Bilo je petnaestak, što političkih krivaca što Jevreja. Izveli su nas napolje i postrojili pored jednog zida i otvorili mitraljesku vatru. Onako mahinalno sam se bacio u sneg, načinio mrtav. I tako ostao živ. Isto to je učinio i Marko Stepanov. Kao bez glave pobegli smo iz gomile mrtvih . . . «

Najteže je još uvek bilo pred njima. Tužnu odiseju ovih logora, u mestu Hrenovoj, čitamo s magnetofonske trake: »Smešteni smo bili u jednoj ergeli. Tu nas je bilo između 15 i 20.000 raznih zarobljenika: Mađara, Nemaca i Talijana. Tu nas je napala epidemija pegavca koja je nakon dizenterije uzela takvog maha da je dnevno kosila po nekoliko stotina ljudi. Još uvek nedovoljna snabdevenost ishranom dovela je do pojave kanibalizma. Tako su jednog našeg druga ubili Talijani pri zahvatanju vode iz bunara i prosto ga živog rastrgli i pojeli. Krajem februara 1943. godine, kada je već bilo očigledno da se naše stanje nalazi na granici očajanja, uspeli smo da izdejstvujemo od uprave logora pravo da se nama poveri

neposredno rukovođenje logorom . . . Ali i pored relativno uspešnih rezultata ispostavilo se da je sve bilo isuviše kasno. Pegavac se stabiilzovao, buknuo i ustremio se svom žestinom protiv nas. Nemoguće je bilo s onim sredstvima koja su nam stajala na raspolaganju zaustaviti epidemiju. Ona se naročito okomila na naše istaknute drugove. Tu su u teškim mukama mnogi od njih pomrli . . . Nakon dva meseca boravka u ovom logoru, 21. III 1943. pružila nam se prilika da se prebacimo u drugi, navodno bolji logor. Nas osamdesetorica od 308 političkih osuđenika bili smo u stanju da se prebacimo u prvi transport. Na odredište nas je stiglo četrdesetak. Ostali su pomrli od pegavca, smrzavanja i drugih bolesti. Tu je pomrlo čitavo logorsko rukovodstvo . . .«

»Ne sećam se tačno — kazuje naredna ispovest — koliko smo dana putovali od Maršćanska, u tambovskoj oblasti. Ali, bilo je toliko stravično da je to bilo gore nego kada smo s Mađarima putovali na front. Prvi i drugi dan smo nekako izdržali. Trećeg je zavladała panika i prvi znaci potpune demoralizacije. Jevreji su prvi počeli da zapomažu, da čitaju neke pogrebne molitve i vezuju se nekim kaiševima. Četvrtog dana pojavili su se znaci potpunog rastrojstva i živčanog sloma. Nakon sledeća 2—3 dana, jedan za drugim su umirali ljudi . . . A putovalo se nekih 10—15 dana.«

Dolazak u Maršćansk opisuje naredno kazivanje: »Bio sam među prvima koji su stigli 23. I 1943. u logor Maršćansk. U stvari, taj logor je bio jedan poveći prostor u šumi, pod snegom. Bili smo pušteni u taj prostor i mi smo počeli da lutamo po njemu. Niko nas nije nadzirao. Tamo smo naišli na neke zemunice i tu se smestili i formirali grupu . . .«

»Mi tamo — kazuje sledeća ispovest — nismo imali nikakvih higijenskih uslova. Milioni vašiju plazilo je po nama. Ako smo hteli da ih se oslobodimo, noću smo ložili vatre u našim pećima i okrećući odeću iznad vatre, na taj način dimom i toplotom omamljene vaške padale su u vatru. Dopuštali su nam da ložimo samo suve grane koje smo nalazili u šumi. Bili smo bez ičega. Nismo imali nijednog ćebeta. Spavali smo na pesku, na običnim pričevima na kojima su bile grane. Nismo imali ni noža ni kašike, ni sekire. Ipak smo se snalazili i nalazili načina da dođemo i do sekire, pa smo noću krišom išli u šumu, sekli drva i na brzinu skrivali i ložili. Kada je dolazila kontrola sekire su nam oduzimali i zabranjivali da ložimo sečena drva, već samo otpatke. A zima je bila strahovita, takva da oni koji su imali kožnu obuću ponekad nisu znali da li je ona od kože, drveta ili čelika. Kao politički krivci nismo imali nikakvih povlastica, čak smo u nekim trenucima bili gore tretirani nego ustaški legionari i mađarski oficiri i vojnici. Oni su uglavnom bili u magacinima, po kuhinjama. Oni su znali ko smo i na svaki način su želeli da nam naude i napakoste . . .«

Onda sledi: »Veći broj je oboleo od tifusa i drugih bolesti. Tražili smo od logorskih vlasti da nas tretiraju kao komuniste i borce savezničke zemlje. Ukazivali smo im da tu na njihove oči umiru ljudi koji su pred klasnim neprijateljem u novosadskoj »Armiji« imali herojsko držanje... Na sve to su se u logorskoj upravi oglašivali, cinički izvlačili i pokazivali partijske knjižice i sarkastično nam se obraćali: »Ako ste komunisti, gde vam je partijski bilet«.

Na sve moguće načine politički zatvorenici su tražili izlaz iz tog uništavajućeg pakla. Neko se setio da pišu Jugoslovenskoj sekciji Kominterne u Moskvi. Preko nekih devojaka koje su radile u ambulanti uspeali su da dođu do papira i koverata i pošalju nekoliko pisama, u kojima su pokušali da objasne svoj položaj.

Po sećanju jednog od autora tih pisama, jednom, nakon rata je drug Božidar Maslarić izjavio da su oni u Moskvi dobijali neka pisma i da su se čudili odakle su, i ko su ovi, navodno im je bilo poznato da, sem zarobljenika iz Paveličeve legije, drugih Jugoslovena u sovjetskim zarobljeničkim logorima nema.

Na kraju, navodimo iz stenograma onaj najpotresniji deo: »U Maršćansku niti se ikada brojalo, niti se ikada pisalo, niti je iko ikada znao ko je sve tamo bio. Po našoj gruboj proceni, od januara pa do aprila 1943. godine, kroz logor br. 64 u Maršćansku prošlo je oko 12.000 ljudi. Od toga ako je preživelo svega oko 1.500 ljudi ili nešto preko 10%. Jedan za drugog smo saznavali preko ličnih dodira, tako smo saznavali ko je živ a ko umro. I danas, pokušavajući da rekonstruišemo ove događaje i utvrdimo koji su sve tamo pomrli, teško možemo doći do istine... Tamo su pomrli Andraš Lang iz Subotice, dr Andraš Fišer, Tibor Šenbrun i Ladislav Kon iz Sombora i mnogi drugi«.

Naš čovek je najčešće bio osuđen na tihu i neprimetnu smrt. To nije bilo od kuršuma ni užeta, već od studeni, gladi, iznemoglosti i boleština. Uostalom, danas je dobro poznato koliko je Staljin prezirao i zazirao od komunista koji su pali neprijatelju u ruke.

I na posletku, kada onih desetak ili manje posto preživelih od pegavca, skorbuta, hladnoće, nisu pomrli, nešto se već bilo promenilo. Došlo je naređenje da se preživeli jugoslovenski politički krivci prebace u logor br. 27 u Krasnogorsku, u okolini Moskve. To je u stvari bio logor u kojem su dotad bili smešteni zarobljeni nemački oficiri i generali. Jedna grupa naših ljudi smeštena je u baraku u kojoj je, dotad boravio fon Paulus.

Pohađali su seminare, kurseve. Bilo je to ono što su očekivali kada su ih odvodili iz mađarskih zatvora na Istočni front. Mnogo toga je sada bilo iza njih. »Susret koji su svojevremeno mnogo idealizovali — kako je to jedan u stenogramu naveo — sveo se na onu Prozu koja je u tim okolnostima bila realna.«

XIII

JEVREJI U RADNIM JEDINICAMA, BEKSTVA I UKLJUČIVANJE
U ORUŽANE SNAGE NOVJ

Korišćenje robovskog rada Jevreja imalo je više za cilj njihovo fizičko uništenje nego stvarni rad, koji se obavljao uglavnom na tri različita geografska područja, a shodno tome i u tri različite vojno-političke i organizaciono-tehničke situacije, i to:

- na okupiranom području Sovjetskog Saveza;
- na području matične Mađarske; i
- u Borskom rudniku.

*Jevrjeske radne čete na prinudnom radu na okupiranom
području Sovjetskog Saveza*

U prvoj polovini 1942. godine, dopunom Zakona o narodnoj odbrani, uvedena je u hortijevskoj Mađarskoj radna obaveza za sve »mađarskoj kruni nepoćudne narode«. Ta odredba se odnosila i na okupirane delove Vojvodine — Bačku i Baranju, a odnosila se uglavnom na Srbe i Jevreje. Navedenoj radnoj obavezi podlegli su svi muškarci od 21 do 48 godine starosti. Do 1943. g. u radne jedinice je poslano i oko 4.000 bačkih Jevreja. Svi oni su bili raspoređeni po četama od kojih je svaka brojala 200—250 ljudi Tako je u periodu od 1—3. jula 1942. godine jedan deo bačkih Jevreja pozvan u Sombor, gde su od njih formirane radne čete: 105/5, 105/6, 105/7 i 105/8, koje su delimično popunjene Jevrejima iz matične Mađarske i okupirane prikarpatske Ukrajine. Svaka četa se sastojala iz četiri voda od po 50 ljudi. Čete 105/7 i 105/8 su potom odvedene u Erdelj, zatim je četa 105/7 u septembru 1942. zajedno sa ostalim jevrejskim, srpskim i kažnjeničkim radnim jedinicama upućena na rad u Ukrajinu. Ukupno je iz Mađarske bilo upućeno oko 10.000 Jevreja, od toga iz Bačke oko 1.500. Velika većina ih je do kraja 1942. godine tamo izginula. Od bačkih Jevreja vratila se kući svega nekolicina.²⁰¹ Iz Subotice Nikola Engler iz 482.

²⁰¹Autoru lično ispričao ove događaje *Nandor Glid*, skulptor; 2. Jedno od najpotresnijih literarnih svedočanstava o tim događajima ostavio je za sobom subotički publicista *Đula Lukač*, i sam u ono vreme pripadnik kažnjeničke jedinice, u potresnoj istorijskoj reportaži »Policajštunde«, Jevrejski almanah 1955—1956, str. 345, u kojoj između ostalog piše: »Stigao sam iz Dubna u naše konačište Busk, pošto me domobranska bolnica, kao prinudnog radnika, sumnjivog na malariju, nije bila voljna primiti... Pre polaska naišao sam na zemljake... U tvrđavi... U podrumu iza zarđalih rešetaka nekadašnjeg kazamata, sreo sam dva prinudna radnika: novinara Fenješa i rabina Dajča. Ležali su na plesnjivoj slami, bleđi kao vosak, posuti čire-

mešovite jevrejsko-kažnjeničke čete, kao oficir 2. jugoslovenske tenkofske brigade, Laslo Deri iz 451. kažnjeničke jedinice kao podoficir Crvene armije.

Robert Vajman iz Novog Sada, iz 401. kažnjeničke i Marton Baš iz čete 105/7, uspeli su pod vrlo dramatičnim okolnostima da prođu kroz onaj stravičan haos i probiju se do Bačke (Marton Baš je to učinio sa konjskom zapregom kao kočijaš). Od Novosadana pod sličnim okolnostima vratili su se kući Deže Šosberger i Marko Selenfreund koji je zarobljen 30. I 1943. g. od sovjetske armije.

Nadalje, u sastavu Crvene armije vratio se Deže Kenigsberg, kao mehaničar.

U sastavu 1. tenkofske brigade, formirane na teritoriji SSSR-a vratili su se: Zoltan Brajer, iz Sombora kao poručnik, Đerđ Kesler iz Sombora, kao poručnik, Laslo Lošić, iz Sombora kao poručnik, Arpad Horovic, iz Odžaka, kao poručnik.

Sa prvom jugoslovenskom brigadom formiranom u SSSR-u vratili su se: Mikša Geviric, kao stariji vodnik, rodod iz Sombora, N. Šenbrun, kao stariji vodnik, rodod iz Sombora, Ištvan Vajs, kao poručnik, rodod iz Sombora, dr Laslo Dajč, kao poručnik, rodod iz Sente, i dr. Laslo Zentai, kao poručnik, rodod iz Sente.

Tu su zatim Laslo Nađ, apotekar iz Sombora, zatim Tomaš Štraser, student medicine iz Sombora koji je do februara 1945. bio interniran u Poljskoj, odakle je pobjegao i stupio u JNA.

Jevreji na prinudnom radu na teritoriji matične Mađarske

Preostali deo radnih jedinica, koji nisu upućeni na teritoriju okupirane Ukrajine, a koji je obuhvatao negde oko 2.000 ljudi, bio je angažovan na raznim radovima, kao na uređenju aerodroma, gradnji komunikacija i sl. na teritoriji matične Mađarske. Takve su bile čete 105/5, 105/6 i ostale.

Nema podataka o tome da je unutar tih jedinica bio razvijen neki oblik NOP-a, niti da su njihovi pripadnici uspeli da uspostave veze s nekim pokretom otpora u Mađarskoj. Oni su bili relativno dosta udaljeni od područja Vojvodine, ili Slavonije gde se vodio NOR, pa shodno tome, sve dok sovjetske jedinice nisu došle u Mađarsku, nisu pokušavali da se putem bekstva priključe jedini-

vima, kao gubavci... Gorko su se žalili. Nisu verovali da će se ikad vratiti svojim kućama... Novinar se učtivo nasmešio... — Ne haver. Mi se Jevreji nećemo vratiti. Nas je gospod osudio. Mi treba da budemo istrebljeni i ja ću još danas zauvek da odem. Neću nikad više da vidim svoj rodni kraj. Ti možeš da se nadaš. Ti ćeš možda stići kući, ali mi nikad... Nemoj se buniti protiv božje volje, kad saznaš za smrt, zagrlji sve moje prijatelje umesto mene u Subotici. Ja ću umreti... A sa mnom zajedno svi Jevrejici.

cama NOVJ. Pod okrutnim postupcima okupatorskih vojnika postepeno su nestajale ove jedinice, da bi u februaru 1945. godine njihovi pripadnici bili odvedeni na rad u Austriju, gde su radili za poznatu hitlerovsku radnu organizaciju TODT. Tu su većinom, pod nesnosnim uslovima za život i rad, od gladi, pegavog tifusa i od esesovačkih kuršuma zauvek nestali. Kući se vratilo oko dvadesetak njih. Po kazivanju onih retkih preživelih jevrejskih radnih kažnjeničkih jedinica (Mikloša Donata i Jenea Lipkovica iz Subotice, kao i iz izvoda iz »Imenika subotičkih Jevreja, žrtava fašističkog okupatora, 1941—1945.«, Subotica 1948) mnogi pojedinci, a i grupe su u vreme rasula nemačke i mađarske fašističke vojske, spontano pokušavali bekstva iz svojih jedinica. Sklanjali su se i sakrivali po tavanima, ostavama za stočnu hranu, u senicima, šumarcima ili sličnim pogodnim mestima, ali su najčešće od nekog fašistički zavedenog meštanina bili prokazani nemačkim ili mađarskim fašistima, koji bi ih zatim nemilosrdno ubijali. Iz mase takvih slučajeva navodimo: Imrea Gamsa, trgovačkog pomoćnika, koji je zajedno sa jednom grupom prisilnih radnika pokušao da beži, ali su uhvaćeni i streljani u okolini Sombathelja, u Mađarskoj; Jožef Husar je ubijen u Đeru u Mađarskoj, Ervin Kadelburg u Budimu, u Mađarskoj; Geza Kaufer je ubijen u Đeru, u Mađarskoj, a Erne Kemenj u mestu Fot kod Budimpešte; Edmund Kornhauser je streljan u Šopronu, Andraš Kereši u Kišberu u Mađarskoj; Antal Krauzer u Balfu, Leo Lazar u Šopronu, Tibor Mah takođe u Šopronu, Laslo Mikler u Kapošvaru, Atila Perl u Budimpešti, Bernat Pik u Šopronu, Laslo Pik takođe u Šopronu, Deneš Polak u Fotu kod Budimpešte, Laslo Sehter u Nađcenku u Mađarskoj, Mihalj Šiler u Budimpešti, Ištvan Šor u Šopronu, Jene Štraus u Austriji, Vilmoš Šugar u Trnavi u ČSR, Ferenc Ungar u ČSR, a Đerdž Zopf u Šopronu.

Jedna od ovakvih radnih jedinica od 400 ljudi, koja je tokom marta—aprila 1944. god. bila formirana, uglavnom od Subotičana, dok je iz matične Mađarske bilo znatno manje Jevreja, i bila upućena u Segedin, učestvovala je u raščišćavanju ruševina od anglo-američkih bombardovanja, koja su od 3. aprila 1944, nakon okupacije Mađarske od Nemaca, počela danonoćno da razaraju glavne industrijske i druge privredne centre u Mađarskoj.

Ovi ljudi, radeći na otklanjanju ruševina i osposobljavanju segedinskog železničkog čvora, imali su tu zlu sreću da negde krajem maja ili početkom juna vide i isprate svoje majke, žene, nekaku braću i sestre, koje je okupator u prenatrpanim vagonima transportovao za nemačke logore smrti.²⁰¹

U nedostatku starešinskog kadra, hortijevci su za komandire postavljali Jevreje nekadanje austrougarske rezervne oficire, koji su imali neka značajnija odlikovanja ili ratne zasluge i uživali sta-

tus »izuzetnih Jevreja«. To su, na primer, poznati teniser Fodor, zatim neki Forgač, Hiršl i dr.

U vreme kada su se sovjetske trupe početkom oktobra pojavile u blizini Makoa, nedaleko od Segedina, došlo je naređenje da se sve radne jedinice povuku zajedno s ostalom okupatorskom vojskom. Tada je jedna grupa uglednih subotičkih Jevreja unutar radne jedinice, predložila njenom komandantu, da jednu veću grupu mladih Jevreja iz jedinice prikrije negde u Segedinu, gde će oni moći da sačekaju sovjetske trupe. Za uzvrat ponuđeno mu je da će oni u slučaju zarobljavanja od strane Sovjeta potvrditi ovaj njegov humani gest i tražiti da se ne tretira kao ratni zločinac.

Ovaj je pristao da se u ispražnjene i napuštene podrumne velike segedinske gradske kuće, zajedno sa odgovarajućom količinom namirnica i jednim kamionetom, prikrije stotinak mladih Jevreja. Ova grupa mladića je tu bila prikrivena četiri dana. U međuvremenu u gradu su bile i neznatne nemačke snage koje su osiguravale povlačenje. Za to vreme je jedan od omladinaca, koji je bio u izvidnici na visokom tornju Gradske kuće, primetio kako rulja prodire u magacine nedalekog geta (u kojem su bile smeštene stvari deportovanih Jevreja). Tada je jedna grupa snažnijih omladinaca, koliko ih je moglo stati na kamionet, naoružana pijucima, toljagama i drugim priručnim sredstvima, pošla i razjurila pljačkašku rulju.

Kada su sovjetske jedinice ušle u Segedin, ova jevrejska grupa im je poslužila kao osnova pri formiranju vlasti i drugih organa u oslobođenom Segedinu. No, većina ih je želela da pođe kući, u Suboticu, ali tamo su ih čekali prazni domovi. Tada se njih sedmorica iz te grupe: Nandor Glid, Imre i Zoltan Lebović, Marton Dubovic, Mikloš Gros, Ištvan Krauzer, Ervin Frajman i Eugen Bek — Jutka, dobrovoljno javljaju u 8. vojvodansku brigadu. Mikloš Gros (brat već pomenute Etelke) posebno se istakao pri izvođenju teških i složenih zadataka. Bio je u izviđačkoj jedinici i kao takav dospeo prvo u bataljonsku izviđačku grupu, da bi na kraju bio jedan od najboljih divizijskih izviđača.

Nandor Glid, danas afirmisani jugoslovenski i svetski vajar, bio je mitraljezac, koji je u dva maha, u vrlo teškim situacijama bio teško ranjavan i onda zarobljen. Prvi put je razmenjen, a drugi put dočekao kraj rata u bolnici u Zagrebu. Iz ove grupe segedinskih omladinaca poginuo je Imre Lebović.

Jevrejske radne jedinice u Borskom rudniku

Još pre okupacije Mađarske od strane Nemaca marta 1944. godine, tj. jula 1943. je u Borski rudnik bio upućen na prisilan rad kontingent od 1.200 prisilno mobilisanih Jevreja. Marta 1944. upu-

ćeno je još 5.000 jevrejskih prisilno mobilisanih radnih obveznika, tako da se ukupan broj povećao na nekih 6.200, od čega je na bačke Jevreje otpalo oko 1/10 odnosno oko 600 ljudi. Bačvani nisu bili izdvojeni u posebne radne jedinice, već su bili izmešani sa mađarskim Jevrejima i Jevrejima sa ostalih okupiranih teritorija (slovačkih i rumunskih). Ta okolnost će na izvestan način imati određenog uticaja na tok događaja u Boru. Veliki broj preživelih bačkih Jevreja iz Bora stekao je dojam da je jedan deo njihovih drugova iz matične Mađarske bio manje borben, politički dezorijentisan i manje spreman za borbene akcije. To je donekle i jasno kada se ima u vidu njihov različiti društveni položaj, kao i idejni uticaji kojima su bili podložni. Shodno tome su u masi bili apolitičniji i manje borbeni nego Jevreji iz Jugoslavije.

Na drugoj strani među tim Jevrejima nalazio se jedan manji broj vrlo naprednih pojedinaca. Tu se, na primer, nalazio jedan od najvećih mađarskih predratnih pesnika, Mikloš Radnoti, koji je u predratnom periodu bio među vodećim antifašističkim pesnicima i misliocima Evrope. Tu su se nalazili i neki njegovi drugovi i istomišljenici.

Pesme koje je Radnoti spevao u Boru i pri povratku, dok su ga sa masom logoraša terali na sever, peške, do pogibije u Crvenki, spadaju u vrhunska ostvarenja ispevana u II svetskom ratu, koja i danas snažno deluju u Mađarskoj, i kod nas u antifašističkom odgoju omladine.

Već spomenuta radna četa 105/8, koja je do 4. jula 1943. ostala u Mađarskoj, dala je deo svog ljudstva za popunjavanje radnih četa 108/81 i 108/84, koje su dotad većinom bila popunjene Jevrejima iz prikarpatske Ukrajine. Nakon toga ove jedinice su upućene na rad u Borski rudnik.

Od bačkih, odnosno subotičkih Jevreja ovde su bili: Bernat Fišer, Zoltan Biro, Ljudevit Rajić-Ronai, Šandor Perl, Ipolj Perl, (braća Lehela i Gelerta), Mihalj Izrael, dr Mikloš Semze, Đerđ Levi, Đerđ Nađ, Janoš Štraus, Šandor Ingus, Vilmoš Potesman, Tibor Lang, Šandor Šlezinger, Ferenc Šlezinger, Daniel Šlezinger, Zoltan Kinstler, Ištvan Han (brat Imrea i Oskara), Laslo Hirt, Albert Gotesman (brat Tibora), Đerđ Horovic, Filip Ajnhorn, Karolj Rozental, Janoš Štraser, Imre Šrajber, Đerđ Vajs, Ferenc Špicer, Jene Gros i dr. Prvih trinaest su se vratili kući, dok su ostali izginuli.

Odmah po dolasku u Bor, dva subotička Jevreja, Ištvan Engler i Gabor Gal, iako nisu uspostavili i organizovali neku vezu s NOP-om van logora, beže. Izvesno vreme su se krili kod nekih seljaka ali su uskoro uhvaćeni i strogo kažnjeni. U logoru je obrazovan vojni sud koji ih je obojicu osudio na doživotnu robiju. Zatim su bili zatvoreni u jednu posebnu zemunicu koja je bila bez svetla i vazduha. Tu su proboravili sve do septembra 1944. godine

kada je bio ispražnjen borski logor. Tada su predati gestapou koji ih je po kratkom postupku likvidirao.²⁰²

Ovakav okrutni postupak trebalo je da zastraši ostale logoraše i odvрати ih od svake pomisli na bekstvo. Međutim, taj postupak je u suprotnom smislu delovao na Bernata Fišera, mladog i progresivno orijentisanog pravnika iz Subotice (koga znamo iz slučaja Stevana Dejanova).

Još pri formiranju i boravku čete u Karpatima, Fišer je došao u bliži dodir s dvojicom naprednih peštanskih Jevreja, Peterom Vajdom, članom KP Mađarske, i Đerđom Kuncom, cionistom, koji je pod uticajem Vajde prešao na platformu komunističkog pokreta i s ostalom dvojicom činio progresivno jezgro u radnoj četi koja je u Bor stigla 17. jula 1943. godine.

Postepeno oni oko sebe okupljaju nekolicinu progresivno orijentisanih Subotičana i bivših hašomeraca: Karolja Presburgera, Mihalja Milera, Janoša Dohanja, Vilmoša Potesmana.

Osnovni cilj koji oni pred sebe postavljaju je pronalaženje veze s NOP-om, van logora, u Boru, zatim pripremanje i organizovanje zajedničkog bekstva. Od ove grupe Fišer je bio zadužen da izvrši i organizuje sve pripreme oko bekstva. Ne dugo po dolasku, tj. 13. VIII Karolju Presburgeru polazi za rukom da uspostavi vezu s jednim građanskim licem, koje je navodno imalo veze sa nekim partizanima iz okoline. Pošto je to čuo, Fišer ostaje i sledeću smenu na gradilištu da bi razgovarao s navedenom vezom. To mu je pošlo za rukom i sa navedenim drugom je ugovorio bekstvo za sutradan, 14. VIII 1943.

Naredno jutro je odlučeno da još iste noći beže: Fišer, Vajda, Kunc, Presburger, Miler, Dohanj, Potesman i još trojica drugih. Međutim, poslednja sedmorica su se pod uticajem straha od represalija povukli i odustali od bekstva.

Treba napomenuti da je ovde bio prisutan još jedan značajan momenat, a to je da se u širem regionu Bora, u to vreme nisu kretale partizanske jedinice. Timočki odred je bio relativno udaljen. S druge strane, oko Bora su bile aktivne dve četničke jedinice — vojvoda Jovanovića i Piletića, koje su sa svoje strane jevrejske begunce vraćali Nemcima ili ubijale, kako se ne bi zamerile Nemcima (vojvoda Jovanović). Ili su ih, pak, iz nekih svojih političkih razloga želeli da privuku sebi, kao na primer Piletić, koji je unutar svog sastava formirao posebne »jevrejske čete«, što će kasnije imati određenih posledica. Sve navedeno negativno je uticalo u razvijanju jedino moguće i ispravne političke platforme, tj. NOP-a među Jevrejima koji su prisilno dovedeni na rad u Bor i koja bi im pružila realnije šanse da izbegnu ono najgore.

²⁰² Navedene podatke autoru saopštio Zoltan Biro, pravnik iz Beograda, vojni penzioner.

Tako se i desilo da su noću 14. VIII 1943., umesto desetorice, iz Bora pobegla samo trojica Jevreja. Prihvatili su ih četiri na svom terenu zaostala partizana. Nakon izvesnih nedaća, potera, skrivanja, našli su se u jedinicama Timočkog partizanskog odreda, koji se u to vreme nalazio na tom terenu. Ušli su u njegov sastav kao borci.

Tokom maja 1944. godine u jednom od borskih logora grupa naprednih Jevreja: Ištvan Sigeti iz Senteša, južna Mađarska, Zoltan Biro iz Subotice, Đerđ Levi iz Subotice, Laslo Fišer iz Zrenjanina izbegao u Suboticu, Laslo Šefer, Laslo Ferenc iz Senteša, Bernat Šperling iz Kiškunfelehdaze, južna Mađarska, formiraju jednu ilegalnu grupu NOP-a. I oni, takođe preko jednog građanskog lica ekonomu u bolnici, uspevaju da se povežu s NOP-om u Boru. Dobijaju ilegalne materijale na čitanje. Oni traže da se organizuje njihovo bekstvo u partizane, ali je to bilo neizvodljivo jer se u to vreme partizanske jedinice nisu nalazile na tom terenu. Toj grupi tek u septembru, pri samom odlasku, tj. rasformiranju logora, polazi za rukom da pobegnu iz sastava logoraša i da se priključe jedinicama NOVJ.²⁰³

²⁰³ O ovom bekstvu i odlasku u partizane piše i mađarski pisac, Jevrej, *György István* u svom delu »Halálra ítélték« (Na smrt osuđeni), Buda, pest 1957, str. 145—150, u poglavlju: »A partizánoknal« (Kod partizana). »U logor Foralberg je takođe došlo naređenje da se izvrši pokret u Bor. I tu je onda nastalo brzo prikupljanje, pakovanje. U jednom uglu osmorica su se skupila: Ligeti, Feješ, Biro, Kertes, Levi, Laslo, Šperling i Segedi (u stvari tu je reč o Ištvanu Sigetiju, rodom iz Senteša, južna Mađarska, danas živi u Budimpešti, Zoltanu Birou iz Subotice, živi u Beogradu, Laslu Fišeru iz Zrenjanina koji je 1941. prebegao u Suboticu, posle rata umro u Izraelu, Istvanu Kertesu iz Segedina, danas živi u Australiji, Đerđu Leviju iz Subotice, živi u Izraelu, Ferencu Laslu iz Senteša, živi u Mađarskoj, Bernatu Šperlingu iz Kiškunfelehdaze, živi u Izraelu — podatke autoru dao Zoltan Biro, koji za razliku od Đerđa Ištvana tvrdi da ih nije bilo osam nego sedam — primedba autora). — Ligeti je nedavno obavešten iz Valdzea od svoje supruge. Tamo su odveli nju i devojčicu. Za sada žive a jednom će se naći kod kuće u Sentešu. I druga sedmorica imaju istu zlohudu sudbinu i čemu da se žure kući. A onda je i pitanje hoće li pripadnike radnih jedinica odvesti kući. Kod kuće ih ne čeka niko... 'Kada se završi rat poći ćemo kući...' Osam ljudi se odlučuje: odvojiće se od ostalih i prebeći u partizane. — Veče je, kada kolona zaokreće iz logora Foralberg. Ligetijevi drugovi se drže jedan drugog na kraju reda i vrebaju svoj trenutak. Pozadi njih je minirana baraka koja će za petnaestak minuta biti dignuta u vazduh. Tako koračaju nekoliko minuta i kada je prošlo tačno 10 minuta, odjeknu komanda lezi. — Oficiri, prateći vojnici, pripadnici radnih jedinica su se opružili po tlu između šumskog drveća, i čekaju eksploziju. Samo sa opremom napunjena mala konjska zaprega se i dalje vuče po šumskoj stazi. — Sad, sad je prilika. Posle eksplozije se nemojte dizati, dajte drugovima uputstvo Ligeti. — Baraka leti u vazduh. Plamteće daske i grede, gvozdene šine možda baš one za koje su ih vezivali (specifičan i uobičajen oblik kažnjavanja ljudi u hortijevskoj vojsci. To se činilo tako da su ljudima vezivali ruke pozadi leđa, i onda bi istim konopom koji je bio prebačen preko neke

visoke grede toliko izdigli čovečije telo da je jedva prstima palca mogao doticati tlo. To vezivanje je bila vremenska kazna, sat — dva. Žrtva je padala u nesvest i onda bi se po naređenju popuštao konop, telo bi bilo zapljusnuto vodom i kada bi se žrtva osvestila, postupak bi se nastavljao sve dok ne bi isteklo vreme kazne. — primedba autora) su letele na sve strane u vazduh, još minut — dva je masa ljudi ležala među drvećem i tad se razleže komanda: diž' se, pokret. — Ljudi su se dizali ali njih osmorica su i dalje ležali u travi, takoreći su se stopili sa jesenjim lišćem. — Tada su nestali! Tamo mora da se nalazi — čuje se iz daljine, a osam begunaca između drveća prestrašeno motri. Sigurno su otkrili njihov nestanak i tada su krenuli da ih traže. Ali i dalje vlada tišina. Niko se ne približava i onda im tek postaje jasno da nisu tražili njih, nego mala kola sa opremom koja su se za nekoliko minuta izgubila iz vida kolone, i koja su zatim svi pogledom na sve strane tražili. — Dok je većina prisilnih radnika dole u Boru dve nedelje čekala da se krene kući, dotle su Ligetijevi živeli u šumi. Pojma nisu imali gde da traže partizane. Nisu se usuđivali daleko da idu, jer su Bor i njegova neposredna okolina i uprkos evakuaciji bili puni nemačkih i mađarskih vojnika. U daljini, po okukama brdskih serpentina povremeno su primećivali nemačke kamione. Inače, danima nisu srećali ni jednu ljudsku dušu. Ono malo hrane što im se nalazilo u rancima ubrzo je nestalo. Trebalo se pobrinuti za hranu. Stari, u vazduh dignuti logor nalazio im se u blizini. Kada se sasvim smračilo, vukući se četvoronoške i napredujući korak po korak, uputili su se prema sagorelom logoru. Srećstva za osvetljavanje nisu imali, ali da su ga i imali ne bi ga smeli upotrebiti. Tišina vlada između bodijikavih žica, dok oni u gustom mraku jedva nalaze logorsku kapiju. Unutra mili zima, gomile dasaka, komadi krpa. Zemlju debelo pokriva pepeo. Gore, na nebu samo oblaci plove. Nema nikakve nade da će se oblaci razići i razotkriti čisto nebo koje bi im pružilo nešto svetla. Osmorica ljudi puzajući četvoronoške pretražuju ruševine uzduž i popreko. Traže ostavu, njuškaju. Već dva dana ništa nisu okusili. Odjednom Biro jedva čujno uzviknu: Tu je, dođite amo. Bez sumnje je naišao na ostatke ostave, jer čim je podvukao ruku pod daske, ruka mu je natrapala na gomoljiku krompira. Brzo su skidali daske i stvarno tu je bilo ono što se pre zvalo ostava. — Sa nekih pet kilograma vlažnog i natrulog krompira i crnog luka. Svi srećni punili su džepove dragocenim plenom i odmah zatim puzali nazad u šumu.: — Još dva dana su proveli među šumskim drvećem. Hrane je nestalo a i neaktivnosti im je bilo dosta. Krenuli su na put. Opet puzeći četvoronoške. Danima su već slobodni ljudi, ali se do tada još ni jednom nisu stvarno uspravili. Još nisu mogli punim plućima da udišu vazduh slobode, još su morali da se kriju. — Puzaju prema dolini, zatim zaobilaze čistinu u dolini. Sada se penju na malo uzvišenje. Sa čijeg vrha ih svetlost upućuje da se i tamo nalazi jedna čistina. Obidimo je — govori jedan. Možda ćemo tamo naići na neko ljudsko naselje — kaže Fišer Laslo —, vi ostanite, ja ću poći sam napred i već puže naviše. Ostali oče-kujući gledaju za njim. Stiže na vrh uzbrdice. Lice mu gori od sreće i rukom poziva ostale: — Pođite za mnom, tamo je kuća. — Jedna mala, usamljena kuća, vlasnik možda ima oko 50 godina. Tačno tako deluje kao da je mađarski seljak. Žena ponešto zna nemački i tako počinjemo razgovor, ali u međuvremenu se već na stolu puši pasulj čorba sa puno sitnih uštipaka, zatim žena iz pećnice donosi palačinke. Potom nam nazdravljaju s dobrim, crnim vinom — za pobeđu — nazdravlja Ligeti. — Za partizane, za Tita, dodaje stari seljak. — Žena načinje razgovor, kaže da joj je muž već dve nedelje kod kuće, na imanju. Partizan je, nedavno je ranjen u rame. Rana nije bila teška, ali je zahtevala brižnu negu, a odred nije daleko, pa je došao

Nešto ranije, 14. jula 1944, četnici već pomenutog vojvode Piletića su upali u logor i više silom nego milom odveli sa sobom Ljudevita Rajića-Ronai, Šandora Perla, Ipolja Perla, dr Mikloša Semze i Mihalja Izraela i uključili ih u svoju »vojsku«. Na sličan način su mobilisani u četnike i Karolj Presburger i Mandi Iric.²⁰¹

U odnosu na one logoraše koji su pošli sa četnicima — po rečima Bernata Fišera — jedno je izvesno da oni nisu razaznavali suštinsku razliku između četništva i NOP-a. Iz one ubitačne logorske perspektive čak su im četnici pružali u izvesnom smislu lagodniji prividno mirniji i bezbedniji život, nudili oficirske položaje.

No, uskoro su se u tom regionu pojavile jedinice NOVJ koje su kod Rtnja razbile četnike. Većina Jevreja koja se našla kod njih prešla je u NOVJ i do oslobođenja se borila u njenim redovima. Šandor Perl, dr Semze, Ljudevit Rajić-Ronai, kroz borbe su postali oficiri NOVJ.

Nešto kasnije iz logora beži i Janoš Štraus. On je u ovom logoru radio kao zanatlija, i imao veću slobodu kretanja, pa je tokom

kući, da ga žena neguje. — Vratićete se u odred? — Pa, naravno — odgovara stari, čija spoljašnjost sada nije baš mnogo vojnička. — Kada? — Za tri dana krećem. — Hoćete li nas sa sobom povesti? — Rado. Ali po meni je bolje da ostanete ovde i sačekate kraj rata. Sada već neće dugo da traje. Blizu su sovjetske oslobodilačke snage. Vi ste se zaista namučili dosta. — Ali ljudi ne popuštaju. Iznose sve... Valdze... Kazuju kako ih kod kuće ne čeka niko... Da žele da se bore protiv Hitlera... — Pa onda držite se mene — odlučuje na kraju stari. — U zoru, tri dana posle toga su krenuli. Žena ih je ispratila jedno dva kilometra kroz šumu. Tamo su se pozdravili i devet muškaraca je krenulo dalje. Po besputnom terenu su se kretali, ali vodić se kretao kao po svojoj kući, ravajući se po nevidljivim putokazima. U toku dana ni sa jednim čovekom se nisu na svom putu sreli, ni jednu kuću nisu videli. — Večeras! — umiruje ih stari, i stvarno, kada se zamračilo, kao po voznom redu stigli su do jedne bajte. Tu je pastir, istih godina kao i njihov vodić. Izgleda da su dobri prijatelji i da se znaju već odavno. To se vidi po tome kako ih pastir prima i kako ih ugošćuje. U manjoj, trskom pokrivenoj kolibi po podu prostire ležaje. Svakom po jedno ćebe dole i jedno gore. Pastir je izgleda bio dobro opremljen za prihvatanje takvih prolaznih gostiju. — U zoru krećemo dalje. Sada se već ne nalazimo daleko — umiruje partizan ljude. I stvarno, još je trebalo samo na dva vrha da se popnemo i samo još u dve doline spustimo da bismo zatim stigli na vrh jedne uzvišice gde se pred nama pojavio jedan mladić sa mašinkom i crvenom zvezdom koja mu se sijala na kapi. Stari seljak se nije uvredio zato što su osam ljudi pozdravili mladića kao prvog partizana koga su u životu sreli. Kada su upoznali starog seljaka kako, u belim gaćama i zavojem preko ramena, sedi tamo na malom imanju, smatrali su ga nekim običnim civilom. U njemu nisu gledali borca, već pre svega toplog, srdačnog jugoslovenskog čoveka. Ali sada, ovaj plavi mladić, sa mašinkom i sa crvenom zvezdom na kapi, učinio im se tačno onakav kako su oni uvek zamišljali partizana. A ovaj se, pak, nije umeo snaći, zato što su mu ovih osam ljudi stiskali ruke, ljubili lice. On ih pozdravlja, stiska svakom ruku i već ih vodi svom komandantu. — Pravilno je što ste došli k nama. Ostajte s nama — kaže komandant i raspoređuje ih po četama...«

²⁰¹ Autoru saopštio Zoltan Biro.

septembra došao u dodir s aktivistima NOP-a u Boru, pobjegao i priključio se jedinicama NOVJ i s njima išao čak do Trsta. Tamo je ranjen i postao oficir JNA.

Sredinom septembra 1944. godine zbog nadiranja sovjetskih i jedinica NOVJ, Nemci pristupaju rasturanju, pražnjenju i evakuaciji logora. Prva kolona sa oko 3.600 lica krenula je iz Bora 17. septembra, u pratnji oko 100 mađarskih vojnika. Sudbina ovih ljudi je danas poznata i podrobno istorijski osvetljena. Od njih je malo ostalo živih. Jedan od njih je Đerđ Nađ iz Subotice, koji je u okolini Novog Sada uspeo da se skloni u kukuruz, a zatim prikriva do oslobođenja kod seljaka, u Čeneju.

Drugi transport od 2.500 logoraša krenuo je iz Bora 29. septembra. Vojnička pratnja, iz straha od savezničkog aviobombardovanja, naredila je da se ne ide redovnim komunikacijama, već sporrednim poljskim putevima, prema severu.

Sudbinu ove kolone dosad je najreljefnije opisao, u svom autobiografskom delu, mađarski pisac, Jevrejin i logoraš, Laslo Palašti.²⁰⁵

»Koliko su srećniji bili oni ljudi koji su s drugom grupom od 2.200 ljudi pošli, ili onih 200 koji su zbog nesposobnosti da se kreću ostali u bolnici logora »Berlin«. I druga, čak da je i imala mnogo mrtvih, ali ni desetinu od prve grupe. Oni su već dva dana posle polaska bili oslobođeni.

Kasnije smo saznali o njima da su 24. septembra (pogrešno — 29. septembra, primedba autora), kad su još bili u blizini logora na gradnji železničke pruge, kod jedne okuke na putu primetili nekog čoveka. Oni na čelu su se iznenadili. Nepoznati je u ruci imao mašinku.

— Partizan — došaptavali su se prisilni radnici.

— Odakle jedan partizan nasuprot čitavog pratećeg sastava, dvoumili su se drugi.

Ali ipak je to bio partizan. Povlačenje je toliko demoralisalo nemački i mađarski prateći sastav, da kada su ugledali partizana nisu znali šta da čine. Na kraju su se predali. Srpski partizan se poslužio onom oprobanom varkom, okrenuo se, kao da se obraća svojim drugovima. I tako se desilo da je jedan jedini partizan zarobio grupu naoružanih vojnika i istovremeno oslobodio, pratećem sastavu povereno, mnogobrojno ljudstvo prisilnih radnika...« Među onih nekoliko partizana koji su oslobodili drugu kolonu, nalazio se i bivši logoraš, Ipolj Perl iz Subotice.

Logoraši su na licu mesta obrazovali »narodni sud«, pa su oni okupatorski vojnici koji su zbog svoje nečovečnosti okvalifikovani kao ratni zločinci, po zaslugi kažnjeni.

²⁰⁵ *Palásti László*, »A bori halálut regénye«, Budapest 1945, str. 88.

Onih 200 logoraša koji su ostali u bolnici, u Boru, imali su tu sreću da se straža razbežala, pa su uskoro bili oslobođeni. Mnogi od njih su se priključili jedinicama NOVJ: Eugen Sefer, lekar iz Kanjiže, dr Laslo Kon, lekar iz Subotice, dr Vladimir Špicer, lekar iz Sombora, dr Đula Tauber, lekar iz Čantavira, Đerđ Atlas, student medicine, Đerđ Fišer, student medicine iz Novog Sada, Đerđ Holo, student medicine, Pavle Šosberger, iz Novog Sada.²⁰⁶

Nekako u isto vreme je sa jednom grupom mađarskih Jevreja pobeo preko Dunava u Rumuniju Andraš Šuc (brat poznatog revolucionara iz Sombora Ivana Šuca) koji je kasnije bio jedan od naših vrhunskih stručnjaka za pomorsko pravo.

XIV

BUDIMPEŠTANSKE GRUPE NOP-A

Nakon što su 1941. g. počela masovna hapšenja aktivista u Bačkoj, mnogi pripadnici NOP-a našli su, za duže ili kraće vreme, utočište u Budimpešti ili nekom drugom mestu u matičnoj Mađarskoj. Za beguncima su krenuli i oni, po direktivi Partije, koji su ih nameravali ponovo okupiti i uključiti u borbu na platformi NOP-a. Između ostalih aktivista, u Budimpešti su se našli rukovodioci NOP-a u Bačkoj: Nikola Petrović, Branko Bajić,²⁰⁷ Laslo Gros, Tibor Gotesman i drugi.

Kamenko Gagrčin, sekretar OK SKOJ-a Sombor, se tokom februara 1942. g. složio da Nikola Cvrkušić, član SKOJ-a iz Sombora, pređe u Budimpeštu i tamo pod vidom studija izbegne službu u mađarskoj armiji.

Došavši u Peštu, Cvrkušić se smestio u Srpsku studentsku zadužbinu »Tekelijanum« i pristupio organizovanju i formiranju aktiva SKOJ-a, prvo u Zaduzbini, a zatim i među ostalim napred-

²⁰⁶ *Jaša Romano*, »Jevreji, zdravstveni radnici Jugoslavije — učesnici NOR-a«, Zbornik 2, Jevrejskog istorijskog muzeja, 1973., str. 176—221.

²⁰⁷ *Dr Slavko Kuzmanović* piše u svom članku »Besmrtna maršruta Branka Bajića«, u novosadskom »Dnevniku«, 19—22. XI 1974: »Branko Bajić, član sekretarijata PK KPJ za Vojvodinu je konstatovao... Da se tih dana ne pojavljujem u Novom Sadu, jer će biti saslušavanja pa i hapšenja. Ovo se može izbeći, tako da se za neko vreme sklonim gore — u Segedin, Peštu ili Kečkemet. — da se tamo legalizujem i potom da se vratim u Novi Sad sa tamošnjom odjavom. Tako sam i učinio. Pošovinom decembra 1941. otišao sam u predgrađe Pešte, Rakošpalatu i po preporuci nastanio se... U Pešti i okolini zatekao sam dosta novosadskih i bačkih Srba i Jevreja. Posle racije u Bačkoj ovaj broj se znatno povećao. Bilo je mnogo studenata. Naime, da bi izbegli odlazak u okupatorsku vojsku, omladinci bi se upisali na neki fakultet, ili bilo kakvu školu, a nijedan tada nije studirao. Mnogi su bili povezani i politički aktivni...«

nim studentima, prvenstveno među Jevrejima od kojih se naročito isticao Ivan Šuc iz Sombora, njegov brat Andraš, zatim Đerđ Miler iz Subotice i dr. Vezu sa ovim aktivom održavao je Branislav Ga-grčin iz Sombora.

Laslo Levinger u svojim memoarskim zapisima navodi da je novembra 1941. godine »upućen od svoje partijske organizacije u Novom Sadu, u Peštu, da tamo prouči raspoloženje među odbeglim bačkim Jevrejima i da ih organizuje«. Tom prilikom je među njima organizovao grupu aktivista, ali je oktobra 1942. god. otkriven i uhapšen.²⁰⁸

Kada je uhapšen Levinger, pohapšeni su i neki pripadnici budimpeštanskog aktiva Socijaldemokratske stranke. U to vreme aktiv iz »Tekelijanuma« nije bio još uspostavio neki čvrsti kontakt sa njima. Naime, kada se Levinger povezo sa socijaldemokratima i odlazio na njihove sastanke, on je pozivao sa sobom i naše studente. To je uslovalo da se nastala hapšenja socijaldemokrata lančano prenesu i na »Tekelijanum«. Međutim, usled dobrog držanja »tekelijanaca«, policija je bila prinuđena da ih pusti. Na taj način i Šuc i svi ostali koji su bili povezani s njim i dalje su ostali na somborskoj vezi.

Na Levingerovoj vezi u Budimpešti su bili: Miroslav Štajner, Klara Bem (Livijina sestra) koja uopšte nije provaljena za raniji rad, tokom 1941. g. u Novom Sadu.

U isto vreme kada i Levinger, 9. X 1942. u Budimpešti je uhapšena i Gertruda Šer,²⁰⁹ koja je tokom 1941. bila u grupi sa Irenom Lustig i Gertom Kadelburg, i koje nisu bile provaljene zahvaljujući dobrom držanju Marte Husar.

Suđenje Levingerovoj grupi održano je 11. novembra 1942. g. u Novom Sadu. Ovaj grupi tužilaštvo nije pridavalo neki veći značaj.²¹⁰ Jedino je Levinger osuđen na smrt. Ali je presuda odmah pri

²⁰⁸ Jožef (Laslo) Levinger, »Dani borbe i stradanja, 1941—1945, uspomene i razmišljanja«, rukopis u Jevrejskom istorijskom muzeju, Beograd. K/13.

²⁰⁹ Lično saopštila autoru *Gertruda Šer-Galac*, iz Beograda: »Bila sam se sklonila kod svoje tetke u Budimpešti. Primila me je iako je znala da sam u bekstvu. Istraga je za mene saznala preko radnje gde sam bila zaposlena i gde su znali ko sam. Kada su me uhapsili i doveli u jednu kancelariju u 'Armiji', naredili su mi da se okrenem zidu, zatim su izašli. Preda mnom je na zidu visila velika shema čitave novosadske organizacije NOP-a, sa komitetima, KP i SKOJ-a... Imala sam dovoljno vremena da nađem jedno neišrafirano polje u kojem je blo upisano moje ime. To što su me ostavili samu pred tom shemom, kasnije mi je postalo jasno, bio je to sistem njihovog rada. Nastojali su da unapred psihološki slome uhapšene drugove...«

²¹⁰ »Ovo su sitni crvi, govorio je u optužnoj reči vojni tužilac — koji nagrizuju naše veliko državno stablo. Te crve treba uništiti da bi spasli i da bi naše stablo ostalo zdravo«, ispričala je autoru *Gertruda Šer-Galac*.

izricanju preinačena na doživotni zatvor. Odmah posle suđenja svi osuđeni su prebačeni u kaznionu u ulici Konti u Budimpešti, a odande u robijašnicu u Vacu.

Pošto su počela prva hapšenja u Subotici, Laslo Gros i Tibor Gotesman su među prvim kompromitovanim aktivistima iz Subotice prešli u Budimpeštu, i tamo uspeali da zametnu trag. Gotesman se u Pešti preko subotičkog studenta Đerđa Milera povezuje s naprednim somborskim omladincem Ivanom Sucom. Šuc se u Pešti od 1941. prikriva kao student. Šuc je Jevrejin, rodom iz Zagreba, koji je do tada živeo u Odžacima u Bačkoj, i bio jedan od najboljih đaka u somborskoj gimnaziji. Na arhitekturu upisao se 1939. g. u Beogradu. On je vrlo komunikativan u Budimpešti. Povezao se sa skoro svim studentima i mladom inteligencijom iz Vojvodine. Organizovao je svoj aktiv u kojem su se obavljali zadaci dobiveni iz Bačke. Prikupljali su novac za lekove, nabavljali sprave za umnožavanje i delove za štamparsku mašinu. Snabdevali su ilegalce iz Jugoslavije studentskim indeksima i slično.

Zahvaljujući svojoj intenzivnoj aktivnosti ubrzo je Šuc ušao u rukovodstvo jednog studentskog jevrejskog udruženja na budimpeštanskom univerzitetu.

Posle »racije« u Novom Sadu, u Budimpeštu je iz Novog Sada prešla cela porodica osuđene Marte Husar: otac, majka, sestra i tri brata, Nikola, inženjer koji se zaposlio u jednoj bravarskoj radionici, Imre, lekar koji se zaposlio u jednom privatnom sanatorijumu u Rakošfalvi (redgrađe Budimpešte), i Lajoš, student muzike.

Šuc se prvo povezao s Lajošem Husarom, zatim sa Nikolom i Imreom.²¹¹

Početkom 1942. g. u Budimpešti je i Milan Đanić, školski drug iz gimnazije Imrea Husar. Oni se sreću i od tada je Đanić čest gost porodice Husar.

²¹¹ U nedeljnom ilustrovanom listu »Front« br. 42 od 18. X 1974, predsednik predsedništva SRS *Dragoslav Marković*, između ostalog piše: »Moja iskustva iz predratnog revolucionarnog rada KPJ u Beogradu relativno su kratkotrajna. Iako smo se dosta rano, još srednjoškolci, u prvim razredima više gimnazije, povezali i sebe u to vreme smatrali marksistima i komunistima, mi smo sve do 1937—1938. godine radili samostalno, bez nekih čvršćih veza s tadašnjim rukovodstvom Partije i SKOJ-a u Beogradu. Bilo nas je više učenika III muške gimnazije (pored mene... a kasnije... i Ljudevit Husar). Ni sam ne znam kako smo se povezali. No, imali smo organizovane kružoke za proučavanje marksističke literature, koje smo redovno održavali. Isto tako, smo bili vrlo aktivni i u literarnoj družini Javor i izborili se za to da preuzmемо upravu. Kasnije, prilikom prijema u SKOJ, početkom 1938. godine rekli su nam da smo svojim radom štetili stvaranju organizacija SKOJ-a, jer smo svojim samostalnim, divljim akcijama ometali stvaranje organizacije na osnovama tada važećih principa...«

Danić je komunističar vrlo nemirnog i neukrotivog karaktera. Vrlo često samovoljan i nepromišljen, što zna da bude kobno za NOP, zbog čega je nekoliko puta odstranjen iz njegovih redova. Našavši se u Budimpešti, Danić na svoju ruku nastoji da poveže sve aktiviste NOP-a. Nikola Petrović i Branko Bajić, koji su se u to vreme našli u Budimpešti, nastoje da smire i usmere u racionalnom pravcu potencijalnu snagu ovog čoveka, koji je uspeo da poveže skoro sve izbegle Bačvane u Pešti. Danić podjednako »prijateljuje« i sa Šucom i sa braćom Husar, sa Đerđem Milerom iz Subotice, sa Srbima iz »Tekelijanuma«. On će uskoro odigrati značajnu ulogu na oživljavanju NOP-a u Subotici, gde će, zahvaljujući baš svojoj budimpeštanskoj aktivnosti, zbog koje ga prati policija, pasti u ruke policiji i biti potom osuđen na smrt, pa pomilovan. Još više će biti zapažen marta 1944, u neuspešnoj pobuni u zatvoru Satoraljaújhelju, kada će poginuti.

Gotesman će od prvih dana poznanstva sa studentskom grupom Šuca, kao predratni partijski aktivista, na izvestan način usmeravati rad ove grupe.

Počinju s tim da se uzajamno novčano potpomažu. Osnovna preokupacija im je kako da dođu na oslobođenu jugoslovensku teritoriju, jer smatraju da u Budimpešti ne mogu da budu aktivni i pored veza sa nekim članovima mađarskog komunističkog rukovodstva (Senkovič), kao i sa jugoslovenskim NOP-om (Nikola Petrović, Branko Bajić). Oni ne žele da se mešaju u prilike koje su u nadležnosti KP Mađarske, pa shodno tome ni da se vezuju za nju. Oni se sastaju, raspravljaju i traže za svoje uslove adekvatnu partijsku liniju. Kada misle da su je »pronašli«, nastoje da je ostvare, pišu i izdaju letke koje će umnožavati i deliti svojim istomišljenicima u Budimpešti.

Nikola Husar, koji radi u jednoj bravarskoj radionici, izrađuje šapirograf. Gotesman je po struci tipograf, prema tome postoje svi uslovi za izdavanje letaka.

Imre Husar krade iz bolnice u kojoj je radio razni sanitetski materijal koji preko Danićevih veza ide prema Bačkoj. Pored toga, Gotesman izrađuje za njihove potrebe falsifikovana dokumenta. Između ostalih Grosu, Zori Rakoši, sebi i drugima.

S njima u grupi je i poznati predratni aktivista iz Zagreba, Antun Rob, muž Zore Rakoši, koji ih je povezao sa jednom grupom koja je imala, preko Čakoveca, u manjim grupama da prebacuje pripadnike jugoslovenskog NOP-a u Budimpešti na jugoslovensku slobodnu teritoriju. Pri prvom pokušaju ta veza je bila kompromitovana. Gros Laslo je sa prvom grupom trebalo da se prebaci, otišao je sa svojom drugaricom do Čakoveca i na železničkoj stanici primetio gde policija legitimiše i hapsi pojedine putnike. Kada je to primetio, Gros je zagrlio svoju ženu, pretvarajući se da se

prašta sa njom. Na taj način agenti nisu obratili pažnju na njega, on je iskoristio povoljnu priliku i zajedno sa ženom sklonio se sa stanice i vratio u Budimpeštu.²¹² Za Grosom, Robom i Zorom Rakoši policija je posle toga raspisala poternice.

U međuvremenu, Gotesman je uhapšen pod sumnjom da je učestvovao u falsifikovanju karata za snabdevanje. Uhapšen je pod imenom (lažnim) Ferenc Berkel. Izdavao se kao mađarski Jevrejin izbegao iz Zagreba. Posle toga je bio upućen u jednu jevrejsku kažnjeničku četvu. Ne znajući da je Rob u bekstvu, Gotesman mu piše i traži od njega rublje. Tako otkriva svoju vezu sa Robom. Na saslušanju u policiji tvrdi da Roba poznaje još iz Zagreba i da ne zna za njegov navodni nedozvoljeni rad.

Kada su Rob i Zora Rakoši uhapšeni, ne znajući da je Gotesman sebe prikrrio lažnim identitetom, razotkrivaju ga pod pravim imenom. Nakon toga okupator ga osuđuje na šest godina robije i upućuje u segedinski zatvor »Čilag«.²¹³

Sredinom leta, pošto su počela hapšenja među socijaldemokratima, pohapšeni su kao karike u lancu skoro svi jugoslovenski studenti u Budimpešti. Među njima su Ivan Šuc, braća Husar, Đerđ Miler i dr. Nakon mesec dana istrage u Šarokšaru, prebačeni su u novosadsku »Armiju«, i posle završene istrage osuđeni na vremenske kazne, zatim prebačeni u Šatoraljaihelj, gde će učestvovati u organizovanju i izvođenju poznate pobune, pa i stradati u njoj.

Nezavisno i paralelno sa radom ovih grupa u Budimpešti, deluje još jedna grupa jugoslovenskih aktivista. Naime, kada je okupator ozbiljno ugrozio novosadski NOP, Zora Rakoši je upozorila Agnesu Sas da se što pre skloni iz Novog Sada. Budući da se ni na koga nije mogla osloniti, ona je na svoju ruku otišla u Budimpeštu.

Tek u proleće 1942. g., posredstvom poznatog bačkog slikara Andraša Handa, ona ostvaruje vezu sa Zorom Rakoši. Od tada ponovo otpočinje njen organizovani rad kroz jednu čitalačku grupu jevrejskih aktivista, u kojoj su pored nje još Zora Rakoši, Laslo Gros i Tibor Gotesman.

Grupa je preko Antuna Roba, zatim Gotesmana, održavala vezu s drugim, već navedenim jugoslovenskim grupama. Članovi ove grupe, radi konspiracije redovito se sastaju uvek na nekom drugom, unapred dogovorenom mestu, na ulici, u parku i slično, i onda odatle odlaze u neku nasumce odabranu kafanu da bi tamo čitali ilegalne materijale i ugovorili sledeći sastanak.

Iz predostrožnosti jedni drugima ne daju svoje adrese, tako da je nedolazak na jedan sastanak značio i gubitak veze sa grupom.

²¹² Autoru ispričala Grosova sestra, Magda Gros-Engler iz Beograda.

²¹³ Autoru lično saopštio Tibor Gotesman, publicista iz Subotice.

Na taj način oni rade do decembra 1942. godine, kada su Rob, Zora Rakoši i Gotesman uhapšeni, a Agnesa Sas izgubila veza sa pripadnicima NOP-a.

Ali, Agnesa u Budimpešti održava vezu i sa Magdom Klajn, Jevrejkom iz Vrbasa. Adresu Klajnovu znao je u Vojvodini samo dr Šandor First iz Vrbasa, pa je po krajnjoj potrebi na njenu adresu uputio poznatu aktivistkinju iz Vrbasa, Katicu Sekicki, za kojom okupatorska policija uveliko traga.²¹⁴

Klajnova upoznaje Katicu sa Agnesom Sas, a ova joj nalazi stan kod nekih mlađih radnika. Na taj način Agnesa se povezuje sa NOP-om preko vrbaške veze. Ali Katica je ozbiljno bolesna i Agnesa je povezuje s jednim lekarom, Jevrejinom iz Budimpešte, dr Manom Švarcom, koji je leči i daje joj sanitetski materijal, koji ona preko svojih veza upućuje u Vrbas.

Katica Sekicki između ostalih uspostavlja vezu i s jednim naprednim omladincem nemačkog porekla, Lajošem Hengelom, iz Vrbasa, koji je 1943. pobjegao u Budimpeštu da kao folksdojčer ne bi bio mobilisan u SS jedinice. Hengel je preko Ivana Berana, peštanskog Jevrejina, povezan s jednom grupom peštanskih omladinaca, većinom Jevreja, koji traže vezu s jugoslovenskim NOP-om, radi prelaska na slobodnu jugoslovensku teritoriju, kako bi se uključili u aktivnu borbu protiv nacizma. U toj grupi su još: Šandor Feher, Pal Hegediš, Klara Pal, Katalin Tipold, Gita Vaš, Jolan Vaš, Jožef Vari, Klara Zigler, Peter Šandor i Eva Klajn.

Katica Sekicki smatra da je ovo dobra prilika za direktno povezivanje jugoslovenskih i mađarskog naroda u zajedničkoj oružanoj antifašističkoj borbi. U tom smislu se zalaže preko svojih veza kod Nikole Petrovića i Geze Tikvickog, članova biroa PK Vojvodine.

Uskoro, januara 1944. dobija odobrenje da omladinci pod vođstvom Hengela krenu za Vrbas. Svi su oni u dve zasebne grupe prešli prvo u Vrbas. Tu su prihvaćeni, zatim preko Turije u januaru — februaru 1944, u blizini Bačke Palanke, u dva »dunavska konvoja« prebaćeni u Srem. Pet meseci su kao borci proboravili u sremskim partizanskim jedinicama, s njima prošli Bosnu, da bi jula 1944. bili uključeni u sastav mađarske partizanske Petefi brigade.²¹⁵ Tzv. »velikim konvojem« su 23. III 1944. pokušali da se

²¹⁴ M. Beljanski, ND, str. 208: »Naime, 16. jula 1942. g. u Vrbasu je nastala provala koja je ozbiljno ugrozila partijsku bazu 'Centar' u kome se nalazilo rukovodstvo NOP-a Vojvodine: Toza Marković, Geza Tikvicki, Mila Čobanski, Feješ Klara, zatim Mladen, Isa i Katica Sekicki. Svi su se razišli po drugim proverenim bazama po Bačkoj, dok se Katica, kao bolesna, sklonila u Budimpeštu.

²¹⁵ 1. Baki Ferenc — Vebel Lajos, »A petőfi brigád«, Novi Sad 1968, str. 82, 92; Godo Agnes: »Magyarok a Jugosláv népfelzabeditő háboruban«, Budapest 1970.

prebace i naredna dva peštanska omladinca: Žuža Elias-Henzel i Kulih Lajoš, ali taj konvoj je usled ofanzive Nemaca u Sremu onemogućen, a među uhvaćenim su bili i Žuža Elias i Kulih.

U međuvremenu je Agnesa Sas septembra 1943. pala policiji u ruke, zbog svoje majke, koja je još od 1941. bila praćena. Ona u istrazi prećutkuje svoju budimpeštansku vezu, a za raniji rad u Novom Sadu kažnjena je sa 2,5 godine zatvora. Potom je upućena u kaznionu u ulici Konti u Budimpešti.

Od navedenih lica iz budimpeštanskih jugoslovenskih grupa, jedino je još ostao neotkriven Laslo Gros. On će u jesen 1943. doći u vezu sa Grgom Lulićem, aktivistom iz Subotice, koji se takođe skriva u Subotici. Gros je preko njega, u aprilu 1944, ostvario vezu sa NOP-om severne Bačke i vratio se u Suboticu, da bi se uključio u odgovorne partijske i vojne zadatke, u završnim akcijama pri oslobođenju Bačke.²¹⁶

Kao što je već istaknuto, jedna od osnovnih preokupacija jugoslovenskih pripadnika NOP-a u Budimpešti bilo je iznalaženje puta i načina za odlazak na jugoslovensku slobodnu teritoriju. Takva prilika pružila se u proleće 1944. godine.

Jedan od trojice osuđene braće Husar, Imre, kao teški plućni bolesnik, bio je 20. marta 1944. g. pušten na tri meseca bolovanja kući. Njegova porodica u to vreme i dalje živi u Budimpešti. Tu on uskoro uspostavlja vezu s jednim hapšenim, ali usled nedostatka dokaza neosuđenim članom Đanićeve studentske grupe iz Budimpešte, Lazom Slavnićem, iz Sente.

Živeći ilegalno u Budimpešti, Slavnić je radio kao fizički radnik i u jesen 1943. upoznao nekog Međumurca, Baumana, neorganizovanog fabričkog radnika. Preko njega je krajem maja uz novčanu naknadu, organizovan kanal za prebacivanje Bačvana u Hrvatsko Zagorje. Preko ovog kanala prebačeno je iz Budimpešte 16 lica.²¹⁷

Upoznavši Husara sa situacijom, Slavnić mu predlaže da ga ilegalno prebace u Zagorje. Husar mu napominje da se ne radi samo o njemu već i o njegovoj celoj porodici. Slavnić mu odgovara da broj nije ograničen i da Husaru prepušta da sam organizuje grupu za prebacivanje u partizane.

Na to se Husar obraća Ruži Blau, koja sada radi na njegovom bivšem radnom mestu u privatnom sanatorijumu. Ruža prihvata poziv uz uslov da povede svoju sestru Iliku. U akciju su uključene

²¹⁶ Izjava *Lasla Grosa*, Istorijski muzej Subotica, br. inv. 22459: »Krajem 1943. se povezujem preko Lulića, koji je takođe boravio u Pešti, dok smo bili provereni bio je već april. Geza Tikvicki je poslao jedno pismo pod šifrom da bi me proverio. Postavio je pitanje, ko je predložen 1941. za sekretara OK, a ko je izabran? Odgovorio sam: 'Ti i ja'.

²¹⁷ *M. Beljanski*, ND, str. 304.

i dve sestre Komloš, Edita i Šacika, udata Berger, koje su izdržavale kaznu u ženskom zatvoru »Marija Nostra«. Zatim je tu Magda Simon, kao i Imre Husar, njegova majka Gizela i sestra Edita.

Uskoro je Slavnić za celu grupu nabavio falsifikovana dokumenta, i u drugoj polovini maja su pod vođstvom Baumana i Nikole Cvrkušića iz Sombora, prebačeni svih osam Jevreja, preko Nedelišća, Murskog Središća, na slobodnu teritoriju u Hrvatskom Zagorju. Svi begunci su odmah raspoređeni na odgovarajuće vojne, odnosno vojnosanitetske dužnosti u Kalničkom odredu, dok je Ruža Blau produžila za Liku, gde joj se kao istaknuti borac nalazio muž.

Uskoro je neke od ovih drugarica zadesio težak i tragičan udes. U mestu gde su kao medicinsko osoblje radile Ilika Blau, Šacika Berger i Edita Komloš, nalazio se i deo neke savezničke vojne misije. Budući da od partizana niko nije govorio engleski sem ove tri drugarice, Englezi su najradije tražili njihovo društvo. Nedovoljno ili nikako ne poznavajući revolucionarnu prošlost ovih triju drugarica, organi bezbednosti su ih kaznili najstrožijom kaznom.²¹⁸

Pored navedenih Jugoslovena, koji su boravili u Budimpešti, broj se stalno povećavao novim beguncima iz zatvora, kažnjeničkih i radnih jedinica i dr. To se naročito odnosi na period posle okupacije Mađarske od Nemaca, aprila 1944.

Ovi jugoslovenski ilegalci u Budimpešti uspostavili su čvrste veze i saradnju sa mađarskim frontom za nacionalnu nezavisnost.²¹⁹

Diverzantske grupe jugoslovenskih ilegalaca su učestvovala u borbama u peštanskim predgrađima zajedno s pripadnicima »Fronta«. Borci pojedinih grupa obučeni u uniforme pripadnika njilaško-fašističkog pokreta, ubijali su ove obično gvozdanim polugama ili otetim oružjem. Mnogi su tako i izginuli, kao na primer Imre Rozenfeld iz Novog Sada.²²⁰ Na Vackom putu grupa bačkih diverzanata, među kojima je bio i Štajner Miroslav, Jevrejin iz Novog Sada, uništila je jedan tenk i jedna borna kola. Naši borci su

²¹⁸ Autoru saopštila Vera Vajs-Štajner, penzioner iz Beograda, i Edita Husar iz Beograda, koja je u navedeno vreme bila zajedno sa ovim drugaricama.

²¹⁹ Ovi jugoslovenski ilegalci u Budimpešti uspostavili su čvrste veze i saradnju sa mađarskim frontom za nacionalnu nezavisnost, čiji je jedan lider bio i poznati mađarski demokratski političar, Bajči Žilinski Endre, koji je prvi pred mađarskim parlamentom pokrenuo pitanje svirepe racije u Novom Sadu.

Zbog svoje dosledne antifašističke borbe bio je uhvaćen i likvidiran od mađarskih fašista.

²²⁰ Prevod originalne potvrde »Saveznog rukovodstva udruženja boraca za slobodu Mađarske«, Budimpešta od 23. VI 1948, kojom se potvrđuje da je Rozenfeld Imre, sin Špan Aranke, učestvovao u grupi pokreta otpora »Rado« iz Višegradske ulice i da su ga kao člana te grupe Nemci streljali. Fotokopija potvrde u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

zatim uništavali i rušili telegrafsko-telefonske uređaje, pisali parole, delili letke i dr. Sa našim omladincima su saradivale pojedine grupe cionističke omladinske organizacije u Budimpešti tzv. »Vaada ezra de Hazalah« (Savet za pomoć i spasavanje) ili ukratko — VAADA. Omladinci »Vaade« su naročito bili aktivni na polju spasavanja jevrejskih izbeglica i njihovog snabdevanja lažnim dokumentima, uključujući tu organizovanje baza i smeštaja jugoslovenskih ilegalaca, nabavku oružja i dr.²²¹

²²¹ Joel Brandt, Aleks Vajsberg: »Po nalogu osuđenih na smrt«, Bgd. 1966: Vaada je bila organizaciono vrlo snažna ilegalna organizacija koja je nastala posle ulaska Mađarske, kao Hitlerovog saveznika, u rat. Ona je izrasla iz mađarskog ogranka cionističkog radničkog pokreta »Mapaj«. Nadalje, treba imati u vidu da su cionisti u okviru mađarskog jevrejstva predstavljali relativno male grupe. A u okviru cionističkog pokreta u Mađarskoj, je opet »Mapaj«, koji je stvorio ilegalnu organizaciju »Vaadu«, bio po broju članova najmanja organizacija, ali koja je ipak samo nekoliko dana posle ulaska Nemaca u Mađarsku postala rukovodilac mađarskog jevrejstva. — Vaada je uspeła da proturi svoje ljude kao agente u tajne nacističke službe, posedovala je snažan aparat za krijumčarenje ljudi preko mađarskih granica, i održavala je vezu sa jevrejskim organizacijama u svetu. Glavni zadatak Vaade je u prvo vreme bio smeštaj izbeglica u Budimpešti. Pored toga, Vaada je organizovala pravi centar sa kartotekom, za prikupljanje informacija od izbeglica, koji su obavezno bili anketirani: o stanju u getima, o personalnom sastavu nemačkog rukovodstva logora. Na osnovu tih podataka studirali su se odnosi u radnim i koncentracionim logorima, razmatrale mogućnosti za bekstva, proučavala iskustva iz doživljaja za vreme bežanja kao i prilikom prelaska granica. Uz sve to, kroz ta ispitivanja želelo se kontrolisati i pouzdanost mera i funkcionisanje »Vaadinog« vlastitog aparata. — »Vaada« je naoružala jedan deo svojih halucina (pionira-dobrovoljaca), ali s obzirom na to da u Mađarskoj u to vreme još nije postojao ozbiljniji pokret otpora, kako se tvrdilo, u defanzivne svrhe, jer se verovalo da bi moglo da dođe do situacije u kojoj bi »Vaada« bila prinuđena da se s oružjem suprostavi pokušaju deportacije. Pri tome su iskrlele razne teškoće jer su se fizički sposobni muškarci, mađarski Jevreji, većinom nalazili u vojnim radnim službama. Preostali su uglavnom izbeglice, starci, žene i deca. — Po kazivanju autora napred navedene i u svoje vreme vrlo zapažene knjige o radu »Vaade«, Joela Brandta i Aleksa Vajsberga, »Vaada« je pokušala da prebaci svoje pripadnike na jugoslovensku slobodnu teritoriju, ali da je »mađarsko-jugoslovenska granica bila neobično dobro čuvana« i da je »pri uzaludnim pokušajima da se nađe veza sa partizanima, izgubljeno nekoliko od Vaadinih najboljih ljudi«. — Isti autori takođe navode jedan za istoriju bačkog NOR-a vrlo interesantan i do sada nigde registrovani i provereni podatak. Radi se o istaknutom rukovodiocu »Vaade«, Moši Švajgeru koga su Nemci uhapsili na dan ulaska, tj. okupacije Budimpešte i Mađarske od strane Nemaca... »Nemci su ga optuživali da je huškao na ubistvo Hitlera. Švajger je, naime, pre više godina objavio jednu brošuru, u kojoj je bilo nekoliko rečenica koje su mogle i tako da se tumače. Osim toga prebacivali su mu da je u kooperaciji sa jugoslovenskim partizanima palio žitna polja u Bačkoj... Nemci su ga na kraju odveli u Mauthausen. Kao nekim čudom preživeo je rat...« — Najznačajnije mesto u životu »Vaade« predstavlja istorijat pregovora oko neizvedene trampe jednog miliona Jevreja za 10.000 kamiona. Bilo je to u poslednjoj, 1944. godini rata, kada je Adolf Ajhman, poverenik

Čitave grupe ovih omladinaca uspevale su da prodru u pojedine vojne, žandarmerijske i njilaško-fašističke ustanove, da u tim čvorištima podrivaju rad tih organa, pomažu uhapšenim aktivistima i sl.

Neki od naših ilegalaca su od rukovodstva »Fronta« bili vrlo cenjeni i vršili odgovorne dužnosti. Tako je Laslo Levinger dobio zadatak da ode na razgovore sa vođom jedne protivratne buržoaske grupe, nekim dr Tarčajem, industrijalcem i rezervnim generalštabnim kapetanom. Poznato je bilo da je Tarčajev dom bio stecište nezadovoljnika sa prohitlerovskom politikom mađarskog rukovodstva, i koji su još od 1943. g. vršili pritisak na mađarsku javnost, radi izlaska iz rata. Tarčaj je primio i saslušao ponudu za saradnju s »Frontom«, obećao da će za koji dan Levingeru dati konačan odgovor. No u tom kratkom međuvremenu Tarčaj je bio uhapšen i streljan od njilaša. Tako je, piše u svojim zapisima Levinger: »U njemu mađarski »Front« izgubio šefa štaba narodnooslobodilačke vojske.«²⁰⁶

XV

BAČKI JEVREJI U PARTIZANSKIM ODREDIMA I JEDINICAMA NOVJ

Učešće bačkih Jevreja u partizanskim jedinicama ili jedinicama NOVJ kretalo se prema konkretnim uslovima, odnosno u kom geografskom regionu su se nalazili oni koji su želeli da se priključe oružanim snagama naroda.

Prema tome učešće bačkih Jevreja u oružanim snagama NOVJ bilo je moguće:

- van Bačke, u ostalim regionima Jugoslavije; i
- u Bačkoj.

Pavle Pap. Od boraca koji su se borili van Bačke, u svakom slučaju po svom vojnopolitičkom, ideološkom i organizacionom opsegu, najznačajnije mesto je od Jevreja — komunista iz Bačke imao Pavle Pap.

Još kao đak novosadske gimnazije, mladi Pap je pod naprednim uticajem Hašomer-hacaira, u kojem je dotad proveo niz go-

vrhovnog SS rukovodstva za uništenje evropskih Jevreja, predložio 25. IV 1944. Joelu Brandtu, predstavniku »Vaade«, navedenu trampu — »roba za krv — krv za robu«, kako navodi Brandt. Pregovori su dosta dugo trajali, u okviru njih nekoliko stotina Jevreja je zaista pušteno u Švajcarsku i Tursku. U transportu koji je preko Bergen—Belzena odveden do švajcarske granice i tamo pušten na slobodu, bilo je i Jevreja poreklom iz Subotice, koji su se posle vratili u svoj rodni grad. Do sporazuma oko trampe iz niza raznih objektivnih razloga nije moglo da dođe.

dina, stekao solidnu osnovu od koje se moglo poći na dalje proširivanje revolucionarne svesti. Isto tako su na Papa povoljno uticali oni mnogobrojni i brižljivim taktom vođeni razgovori s Arpadom Vertešom, koji je s njegovom porodicom održavao prisne veze.

Po odlasku na studije u Beograd, Pap je primljen najpre u članstvo SKOJ-a, a potom 1934. g. i u članstvo KPJ. Često je bio proganjan, hapšen i suđen. Bio je strahovito maltretiran i mučen, ali je uvek i uprkos svemu imao i vanredno držanje. Zatvor je, kao i većina tadašnjih političkih osuđenika, iskoristio za svestrano upoznavanje marksističke nauke. Sa robije izlazi 1937. godine i odmah se aktivno uključuje u rad partijskih organizacija Vojvodine, posebno Bačke. Poznat je njegov rad na izobličavanju ideologije mađarskog revizionizma. S uspehom rukovodi radom vojvođanskih studenata u Beogradu, da bi nakon toga postao član CK SKOJ-a. Njegov intenzivni i svestrani rad nije mogao ostati nezapažen za policiju, tako da on ponovo 1939. g. prelazi u ilegalnost. U odsustvu ga osuđuju na 15 godina robije. U ilegalstvu Pap uglavnom radi u centralnoj partijskoj tehnici u Beogradu. Na V partijskoj konferenciji, oktobra 1940. g. u Zagrebu izabran je za člana CK KPJ.

Pred rat 1941. po zaduženju odlazi u Zagreb, gde rukovodi centralnom tehnikom CK KPJ, i u ime CK je instruktor u zagrebačkoj partijskoj organizaciji.

Posle aprilskog sloma organizuje udarne grupe i diverzije u Zagrebu, između ostalog i atentat na policijskog agenta Tiljka. Početkom avgusta odlazi u Dalmaciju da pomogne Pokrajinskom komitetu Dalmacije u organizovanju ustanaka. Za nekoliko nedelja, njegovom pomoću, formirano je u Dalmaciji sedam partizanskih odreda.

U jednom napadu na Sinjski odred, izdajom je uhvaćen, osuđen i streljan krajem avgusta 1941. g. u Skradinu. Poslednju svoju reč iskoristio je da se obrati talijanskim vojnicima: »Idite svom Musoliniju i recite mu kako umiru komunisti, živela Sloboda!« Na V kongresu KPJ, drug Tito je o Papu rekao: »Pavle Pap, član CK KPJ, neumoran organizator partizanskih odreda, poginuo je u Dalmaciji, herojskom smrću, u vreme kada je poveo u borbu partizanske odrede.«²²² Proglašen je narodnim herojem.

Ruža Dajč, Jevrejka iz Subotice, kćerka ortodoksnog rabina, rođena 1914. godine. Još kao petnaestogodišnja učenica i pri-sna drugarica tragično stradale Lole Vol, zbog svojih naprednih društvenih pogleda dolazi u sukob sa svojom porodicom. Početkom tridesetih godina sama se otisnula u svet. U Beču završava škole.

²²² Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, Bgd 1957, str. 589; *Vojislav Milin*, »Crveni Pavle«, Novi Sad 1971; kao i lična izjava Arpada Verteša data autoru.

Zatim se ponovo vraća u zemlju — u Beograd. Odatle neposredno pred ustanak preko Subotice uz pomoć Lole Vol prelazi u Split. Tu se zajedno sa svojim mužem, Rudolfom Primorac, uključuje u NOP i maja 1942. odlazi u Dinarski partizanski odred, da bi zatim, zajedno sa svojim mužem prošla dugu epopeju NOB-a.²²³

Katarina-Keti Šer-Minderović. Rođena 19. XII 1908. g. u Srbobranu. Krojačica. Uključila se u napredni pokret 1933. godine. Bila je jedna od najaktivnijih članica omladinske sekcije ženskog pokreta i saradnica lista »Žena danas«. U Partiju je primljena 1940. god. Za vreme okupacije jedno vreme je član IV rejonskog komiteta u Beogradu. Oktobra 1941. stupila je u Posavski partizanski odred i raspoređena na rad u kulturnu ekipu odreda. Za vreme prve neprijateljske ofanzive povlači se do Nove Varoši. Naš poznati revolucionarni pisac, Jovan Popović, u svojim »Istinitim legendama«, ostavio je poslednji pisani trag o njoj: »U tamnom dvorištu, u oštroj hladnoći video sam kako se raspoređuju neke grupe... Čuo sam da je to grupa dobrovoljaca koja odlazi natrag u Srbiju, da se povežu s jedinicama koje su ostale tamo.

Neko mi je prišao i čvrsto me stegao za rame — zdravo i možda doviđenja.

— Zar i ti ideš? Pa ti za to nisi pogodna... Ne govoriš kao što se na terenu govori.

— Idem. Nisam ja hrabrija nego drugi, ali osećam da baš treba da idem. Ne sme Srbija ostati bez naših.

— Zar je ona bez naših?

Keta je gledala tužno ali odlučno — pozdravi Čedu, nisam ga videla, ovamo još nije stigao... Keta je stigla u Srbiju, ali je u nju položila svoje kosti...«

Uhvaćena je u proleće 1942. g. u okolini Valjeva i ubrzo streljana u Valjevu posle strahovitog mučenja, ne otkrivši neprijatelju ni svoje ime.

Beška Bembas-Cvetić. Diplomirani pravnik, rođena 18. XII 1909. u Segedinu. Još kao studentkinja na Pravnom fakultetu u Beogradu prišla je radničkom pokretu. Uhapšena je 1933. g. i osuđena od Suda za zaštitu države na dve godine robije koju je izdržavala u Požarevcu. Po izlasku sa robije nastavila sa ilegalnim radom i do 1941. bila više puta hapšena. Posebno je bila aktivna u Omladinskoj sekciji ženskog pokreta i sekretar partijske ćelije. Bila je odgovorna i za radnu listu »Žena danas«, i u tom svojstvu dolazila nekoliko puta u Novi Sad. U partizane je došla iz Beograda. Po napuštanju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji bila izvesno vreme u II proleterskoj brigadi kao bolničarka, zatim kao pozadinski partijski radnik.

²²³ Lično saopštenje Ruže Dajč-Primorac iz Beograda, data autoru.

Na dužnosti člana Politodela Prve krajiške brigade teško je ranjena za vreme jednog neprijateljskog aviobombardovanja štaba brigade u Manjači, septembra 1942. g. Nekoliko nedelja docnije umrla je u bolnici od zadobijenih rana.

Dr Margita Hercl. Dečji lekar, rođena 1900. godine u Subotici. Pred rat radila u Banja-Luci, gde se tokom 1941. g. povezala sa NOP-om i januara 1942. ilegalnim vezama prešla u odred. Organizovala sanitetsku službu na oslobođenoj teritoriji i u krajiškim odredima. Bila upravnik vojne bolnice u Tisovcu, a potom u Čemerici. Zarobljena, a zatim zaklana od četnika prilikom njihovog izdajničkog napada na partizansku bolnicu u Čemerici, 19. maja 1942. g.

Pal Holender. Sin poznatog subotičkog trgovca perjem. Preko dobro uhodane očeve firme neposredno pred rat došao u Beogradu u kontakt sa Ketii Minderović-Ser (koja je takođe imala trgovinu perjem). Preko nje se upoznao sa idejama radničkog i revolucionarnog pokreta. Preko nje se aktivirao u pokretu i preko nje materijalno pomagao pokret. Nakon ulaska Nemaca u Beograd, aktivno se kao simpatizer povezao sa NOP-om. U junu 1941. prilikom jedne provale uhapšen. Streljan u prvoj grupi među prvim žrtvama u Srbiji, 16. jula 1941. godine zbog »sabotaže i nasilja« kako je to navelo ondašnje »Novo vreme« od 19. VI 1941. god.

Dr Sidonija Litman-Polak. Lekar iz Subotice, poreklom iz imućne porodice u Mađarskoj. Muž joj je bio ugledni subotički trgovac. Još iz Subotice poznata je kao napredno orijentisani društveno-zdravstveni radnik. Po ulasku Nemaca u zemlju, iz Beograda se sklonila u selo Štitar, nedaleko od Šapca. I pored toga što je već imala 40 godina i dvoje nedorasle dece pristala je bez razmišljanaja da radi za NOP, kada su joj to predložili učitelji Dimitrije i Mila Bajalica u selu Štitaru. U prvo vreme dr Litman je obezbeđivala zavoje, lekove i drugi sanitetski materijal za partizane i držala predavanja omladinkama na bolničarskom kursu. Kad je Mačvanski odred narastao a time se povećao i broj ranjenih i bolesnih boraca, politički komesar Mika Mitrović predložio je dr Litman da pređe u odred i organizuje partizansku bolnicu. Pristala je i povelala sobom i decu koju nije imala gde da ostavi. Uz pomoć štaba odreda organizovala je bolnicu i snabdela je uglavnom svojim instrumentima i sanitetskim materijalom. Kad je počela ofanziva pošla je prema Užicu s ranjenicima, vodeći i svoju decu. Ostala je sa ranjenicima gotovo dva meseca na Tari, a zatim se sa ranjenicima prebacila preko Drine u istočnu Bosnu gde je nastavila da leči i neguje partizane istočnobosanskih brigada. U toku Druge ofanzive ostala je skrivena sa ranjenicima u selu Rakove Noge, gde je preživela velika iskušenja, ali je herojski izdržala sve teškoće

dok nije prešla u Šehoviće i u tom partizanskom kraju opet organizovala bolnicu. Hrabro je poginula zajedno sa kćerkom Anom, bolničarkom, 10. VII 1943. godine kada je neprijatelj napao bolnicu III korpusa, koju je ona vodila.²²⁴

Ružica Rip. Lekar, rodom iz Bezdana. Po ulasku Nemaca u Beograd prešla u Crnu Goru.

Od samog ustanka je referent saniteta u Komskom odredu. Početkom 1942. bila je zarobljena od četnika u Kolašinu. Ovi su joj ponudili da im priđe. Ali je ona to odbila govoreći da je završila medicinu da leči ljude a ne pse. Nakon toga je 20. marta 1942. obešena.²²⁵

Ljubica Dajč-Medigović. — Lekar, rodom iz Subotice. Rat ju je zatekao u Beogradu na radu u Opštoj državnoj bolnici. Drugi dan po ulasku Nemaca u Beograd sa mužem, inženjerom Mijuškovićem, odlazi u Ulcinj, gde se oboje uključuju u NOP, aktivno i organizovano rade, zbog čega su bili maltretirani i proganjani, da bi joj na kraju muž zbog svoje aktivnosti u NOP-u 13. I 1944. bio streljan od albanskih i nemačkih fašista.

Nakon muževljevog stradanja sama sa sinom od 10 meseci prelazi u ilegalnost i uključuje se u terenske partizanske grupe koje su operisale na području barskog sreza. Ovde je radila kao sanitetski referent, lečeći borce i narod do oslobođenja.²²⁶

Pal Šefer. Jevrej iz Subotice, niz godina pred rat bio predsednik radničkog esperantskog društva u Subotici. Pred rat prešao u Ohrid, a odande u partizanske jedinice.²²⁶

Ervin Šinko (pravo ime Ferenc Špicer). Rođen u Subotici 1898. Poznat revolucionarni pisac, naučnik i profesor univerziteta u Novom Sadu. Učesnik Kun-Beline mađarske komune. Između dva rata živi u raznim državama Evrope. U toku rata izvesno vreme se krije u Drvaru, Kninu, da bi nakon hapšenja bio interniran na Rabu. Po kapitulaciji Italije oslobođen, septembra 1943, nakon čega stupa u NOVJ i radi kao politički radnik u Otočcu i drugim mestima na oslobođenoj teritoriji Hrvatske. Umro 1967. godine.²²⁷

Rahela Ferari. Zaslužna glumica Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz Beograda. Rodom je iz Zemuna, ali je još kao

²²⁴ Zbornik 2 Jevrejskog istorijskog muzeja, str. 186—215, kao i lična izjava Zoltana Biroa, penzionera iz Beograda.

²²⁵ Zbornik 2, ND, str. 189, kao i lična izjava ing. Eve Cuker iz Beograda, data autoru.

²²⁶ Podatke o Ljubici Dajč-Medigović autoru u pismu od 25. VII 1974. saopštila dr Ljubica Medigović; a podatke o Palu Šeferu saopštio autoru Toma Nador, penzioner iz Beograda.

²²⁷ Podatke o Ervinu Šinku na osnovu svoje kartoteke saopštio dr Jaša Romano; a podatke o Raheli Ferari lično autoru dala poznata glumica.

malo dete prešla sa roditeljima i odrasla u Bačkoj Palanci, rodnom mestu svog oca, kamo je ovaj od nenarodnih režima proteran zbog svojih progresivnih stavova. U toku rata, kao Jevrejka, ilegalno živi u Beogradu. Tu, krajem 1941. dolazi, preko izvesnog Mileta Kalebude, mesara, u dodir sa NOP-om i ilegalnim borcima koji je kriju. Oni nameravaju da je prebace u partizanski odred na terenu Šapca. U međuvremenu je dobila zadatak da što hitnije obavesti jedan ilegalni punkt, u obučarskoj radionici u Baba Višnjinoj ulici, kako mu predstoji provala. Ona na vreme uspeva da saopšti upozorenje, tako da, kada su Nemci i agenti posle nje došli u obučarsku radnju, tamo više nikog nisu zatekli. U to vreme oslobodilački pokret u Srbiji prolazi kroz niz vrlo teških kriza, mnoge ilegalne veze su pokidane a odred u koji je trebalo da ide je razbijen. Posle toga se nalazi u stalnom bekstvu i živi čas u unutrašnjosti Srbije, čas u Beogradu. Tako u jesen 1944, u Svilajncu, dočekuje oslobođenje.²²⁷

Učešće Jevreja iz Bačke u oružanoj borbi u Bačkoj

Od jeseni 1941. pa sve do aprila 1944. godine, aktivisti iz NOP-a Bačke su u više navrata pokušavali da stvore izvesno operativno područje, neku vrstu poluoslobođene teritorije na kojoj bi svojim stalnim i privremenim prisustvom i dejstvima bačko-baranjskog partizanskog odreda ostvarili vlast NOP-a. Međutim, svi ti pokušaji ostali su bez uspeha jer nisu postojali objektivni uslovi da se to ostvari.

Između takvih pokušaja navodimo jedan iz septembra 1943. Tada su se na području Paraga nalazili izvesni delovi Trećeg bačko-baranjskog odreda, koji je tokom leta prešao iz Srema u Bačku sa ciljem da tu rasplamsa NOR. Palile su se kudeljare (Bačka Palanka, Bač, Torža, Vrbas), vršile diverzije na prugama (Filipovo, Budisava, Zmajevo). Ali već oktobra iste godine hortijevske snage prelaze u sveobuhvatni protivnapad protiv partizanskih snaga Trećeg bačko-baranjskog odreda na području Silbaš — Parage — Tovarriševo. Zbog toga deo boraca, među kojima i Simo Epštajn, Jevrejin iz Bačke Palanke, koji se vratio sa izdržane kazne, zajedno sa sestrom, prelazi u Srem.

Deo aktivista i boraca okuplja se u Bačkoj Palanci. Oni su zahtevali da zbog nemogućnosti održanja na terenu ponovo pređu u Srem, a da se u Bačku vrate kada budu bolji uslovi za vođenje partizanske borbe. U takvoj situaciji Klara Fejfel je 10. X 1943. pošla u Vrbas da informiše oblasno rukovodstvo o stanju u odreda i dobije saglasnost da se preostali borci odreda prebace u Srem.

Klara se 12. XI 1943. vraća u Palanku iz Vrbasa sa dobivenom saglasnošću Oblasnog komiteta za povratak boraca u Srem. Među-

tim, neprijatelj je saznao za bazu u kojoj su bili Klara Feješ i ostali borci, opkolio jednu od dve baze i u neravnomernoj borbi su poginuli Klara i još dva borca.

Uslovi za borbu u Bačkoj su bili više nego teški. Mnogi pokušaji da se u Bačkoj načnu hortijevske snage, svršavaju se manje-više slično. U tim gotovo nemogućim pokušajima su izginuli mnogi borci i mnogi zauvek ostali anonimni. O jednom takvom slučaju, o kojemu nema nikakvih pouzdanih istorijskih podataka, govori Levinger Laslo. Sve pomalo liči na jednu iz zaborava istrgnutu legendu. Neizvesno je čak i ime te ličnosti. Levinger ga pominje kao »Haver Jickah« kako su ga navodno zvali u novosadskom Kenu,²²⁸ ili Isa, u odredu i Isaković. Sem kod Levingera, koji za Isu iznosi niz vrlo interesantnih ali neargumentovanih podataka, ovaj lik u ostaloj našoj istorijskoj građi nigde se do sada ne pominje. Ako je i postojao, potpuno se zagubio. Ipak, ako je i plod mašte, jedna od mnogih legendi iz našeg NOR-a, vredi da se kao takva zabeleži.

Levinger ga u svojoj hronici ocrtava kao džandrljivog i hrabrog učesnika »velikog marša od Čuruškog rita do baranjskih puštara, kao i da su ga zbog njegove dve posebne strasti, ljubavi prema astronomiji i pisanju pesama, u odredu zvali i 'Kosmos'«. Od svih mogućih crta o ovom borcu najlepša je ova: »Ta noć se u nenapisanoj i u zaborav utonuloj hronici bačko-baranjskog odreda pamtila kao noć krvavih tabana. Išli su bosu da ih ne bi odali tragovi obuće preko potkosa, zatim kroz šiblje, močvaru i vinograde, pravcem Sekićev salaš. Onda su se sklonili pod okriljem noći u jedan jarak i tu čekali. U neko doba, pred zoru, komandant, da bi otklonio onaj osećaj neizvesnosti, koji se poput crva uvlači borcima u dušu, poručio je: 'Isi, jer on je bio najpogodniji za to —: 'Otpjevaj nam neku pesmu, bilo koju'«

Iako su u njemu tinjale još sveže rane poginulih roditelja, brata i sestre u raciji, on prepusti glas svojim osećanjima. Reči su se same ređale i davale nov smisao melodiji iz popularne sovjetske vojničke pesme 'Krasnij flot':

Koja je ono zvezda
Što tako divno sja.
To je zvezda Bačkog odreda.
Na Dunavu bunker,
Hortijeva straža,
Neprijatelji naši.
Mi smo partizani
Narodni vojnici,
Pa nas ništa ne plaši . . .«

²²⁸ Laslo Levinger, ND.

Isa je, po rečima Levingera, uskoro negde 1943. poginuo. Iz ko zna kojih razloga utonuo je u zaborav. Međutim, ostala je da trajno živi njegova pesma. Ona zbog svoje sadržine — tj. onih dejstava koja su partizani u to vreme u Bačkoj izvodili, prihvatili grupe aktivista NOP-a i sprovodili ih preko Dunava u sremske partizanske jedinice, — ima trajnu vrednost. Ostala je u riznici partizanske narodne pesme, poznata kao pesma o »Bačkom konvoju«.²²⁹

Nakon dolaska jula meseca 1944. god. Subotičkog odreda u okolinu Subotice, na poziv Geze Tikvickog²³⁰ došao je u odred, svojevremeni sekretar OK KPJ za severnu Bačku Laslo Gros. Došavši u odred Gros postaje jedan od rukovodilaca NOP-a Subotice i obavlja dužnost sekretara Gradskog narodnooslobodilačkog odbora.²³¹

Da bi se rešilo pitanje stručne medicinske pomoći, Gros se obraća dr Liviji Hercog, koju je od ranije poznavao kao napredno orijentisanog društvenog radnika, i koja je kao vrhunski specijalista za grudne bolesti izuzeta od deportacije. Dogovaraju se da ona i dalje obavlja svoju dužnost u gradu, da partizane snabdeva potrebnim lekovima i sanitetskim materijalom, a po potrebi da izlazi u partizansku bazu i nad ranjenim boroima vrši lekarsku intervenciju.²³²

Isto tako Barbara Sekelj-Stevanov, Jevrejka iz Subotice, je posle ulaska Nemaca u Mađarsku, marta 1944. godine prešla u ilegalnost i u tim oblastima obavljala poverene zadatke NOP-a sve do oslobođenja zemlje.

U proleće 1943. grupa bivših, iz zatvora izašlih osuđenika, u kojoj se nalazi Kata Baš, Jevrejka iz Subotice, odlučuje da zbog nesigurnih uslova opstanka na bačkom terenu pređe u Srem. Taj plan je osujećen pogibijom Mirka Išpanovića, takođe bivšeg političkog osuđenika, vojnika graničnih jedinica u Bačkoj Palanci, koji je među simpatizerima NOP-a u vojsci organizovao grupu, da bi zajedno sa navedenom subotičkom grupom prešla u partizane, u Srem.²³³

²²⁹ Đorđe Vasić, ND, str. 307: »Mladi Bačvani radije su odlazili u Srem nego ostajali u Bačkoj. Popularnost konvoja našla je izraza i u pesmi čije je stihove neko sastavio...« Reči partizanske pesme »Bački konvoj« zabeležio je po sećanju Miloša Radojčina Milenko Beljanski iz Sombora.

²³⁰ Isto kao i 216).

²³¹ 1. Ante Vojnić Purčar, »Oslobođenje Subotice«, Subotica 1945, str. 56—58; 2. »Rukovet«, časopis, Subotica, 1964/10, Milan Dubajić, »Pregled značajnijih momenata iz NOP-a Subotice«, str. 560—563.

²³² Autoru saopštile Magda Gros-Engler, penzioner iz Beograda, i Pava, Malušev-Nador penzioner iz Beograda.

²³³ Lično autoru saopštili: dr Žarko Pecin, lekar iz Beograda, Kata Baš, profesor iz Beograda; kao i članak Đule Lukača u nedeljniku »7 Nap« od aprila 1974., »Nem áldozatok-a Forradalom harcossai voltak«.

Pošto se septembra 1943. vratio sa izdržavanja kazne u Novi Sad, Ivan Šenk okuplja oko sebe neprovaljene jevrejske omladince iz vremena provale od 1941—1942. Tu su Egon Štajner (koji je 1941. kao skojevac bio povezan sa dva aktiva, Zoltana Timara i Imrea Morda, ali ga niko nije provalio. Posle toga bio je u »raciji« izveden na Dunav i bio u grupi koja se vratila, potom dve godine proveo u Budimpešti). Zatim su tu: Mirko Šemberger-Pinči i Marta Štark. Oni se dogovaraju kako da se prebace u Srem. Šenk i Štajner treba da pronađu veze. Šenk 14. IV 1944.²³⁴ uspeva da se prebaci u Bačkopalanački odred, međutim Štajner, Marta Štark i Šemberger su sutradan uhapšeni, a zatim i osuđeni.²³⁵

Nakon uspešnog bekstva iz segedinskog zatvora »Čilag«, 19. X 1944, Ištvan Abraham dobrovoljno se javio u NOVJ i nakon kraćeg vremena upućen je na obuku za vazdušnog strelca u Jugoslovenskom ratnom vazduhoplovstvu. Ubrzo zatim je osposobljen i raspoređen kao vazdušni strelac na bombarderu »Šturmovik« kojim je upravljao komandant 423. jurišnog puka major Malnarić. Okolnost da je bio raspoređen na bombarderu komandanta puka sama po sebi govorio o ličnim kvalitetima Abrahama. Major Malnarić je kao komandir hidroplanske eskadrile bivšeg jugoslovenskog RV bio zarobljen 1941. od Talijana. Iz zarobljeništva je pobe-gao 1943. i stupio u NOVJ. Izvesno vreme je bio komandir eskadrile Vrhovnog štaba, a zatim komandant 423. jurišnog puka. U proleće 1945. Nemci su preduzeli svoju poslednju veliku ofanzivu u jugoistočnoj Evropi protiv jugoslovenskih i sovjetskih jedinica, na prostoru od tzv. »Virovitičkog mostobrana« do jezera Baraton u Mađarskoj. Između ostalih jedinica NOVJ i naše RV je bilo angažovano protiv nadirućeg neprijatelja. Leteći na borbeni zadatak bombardovanja nemačkih položaja na Dravskom mostobranu, poginuli su 21. III 1945. g. major Milan Malnarić i njegov vazdušni strelac Abraham Ištvan.²³⁶

²³⁴ U svom neobjavljenom dnevniku *Miloš Radojčin*, između ostalog piše o svom polasku u partizane i prvom susretu sa njima: »27. VIII. 1944. Tovariševo. Tu su se već nalazili terenci — partizani, mali Miša (Ivan Šenk) i još trojica... Mladići iz sela koji su trebali da odu u partizane već su se iskupili... Uskoro smo krenuli tzv. 'konvojem', tj. u koloni po jedan. Zadnji u koloni vukao je za sobom snop kudelje brišući za nama tragove stopala. Naročito smo pažljivo prelazili preko »lenija', gazeći u stopu jedan drugom i pazeći da iza nas ne ostane vidan trag. Miša nas je spretno vodio, obilazeći sve salaše, tako da ni salaški psi nisu zalajali na nas za čitavo vreme puta...«

²³⁵ Autoru lično saopštio Egon Štajner, iz Beograda.

²³⁶ 1. Dnevni list »Politika« od 21. III 1975. i nedeljni ilustrirani list »Front«, br. 17 od 25. IV 1975. godine: »Tog dana, 20. marta izviđači su, oko 18.30 časova u blizini nardske šume osmotrili kolonu od oko tridesetak vozila i tenkova. Međutim, sumrak se brzo spuštao i nije bilo vremena da se tog dana nešto preduzme. Neprijatelj je bio pripremio i pontonske čamce.

Dr Andrija Deak. Rođen 1889. u Sigetvaru u Mađarskoj. Kao viši funkcioner Kun-Beline komune u Mađarskoj posle sloma sklonio se i živeo u Jugoslaviji, uglavnom u Novom Sadu. U toku okupacije život mu se sveo na niz vrlo teških i dramatičnih situacija. U toku »racije« se zajedno sa ženom i kćerkom vratio sa poslednjom grupom, predviđenom za streljanje na zaleđenom Dunavu. Odmah zatim pomoću jednog dvovlasnika, simpatizera NOP-a, u ovećoj, prvo rastavljenoj pa ponovo sastavljenoj bačvi u koju je prethodno smeštena njegova kćerka, prebacio se skelom preko Dunava, na sremsku slobodnu teritoriju. U preostalom delu okupacije, zajedno sa ženom je u neprekidnom bekstvu, hvatali su ih i onda čim bi im se pružila prilika ponovo bežali. Zahvaljujući tim bekstvima, a i Deakovoј snalažljivosti, oni su nekoliko puta izbegli najgoru sudbinu. Poslednji put beže iz istočne Mađarske gde je Deak kao internirani Jevrej in obavljao lekarsku praksu, neposredno pred nailazak sovjetskih jedinica i oslobođenja Mađarske i Vojvodine. Navedene događaje je opisao u vrlo zanimlji-

Loše vreme išlo mu je na ruku da se, neometen od naše avijacije, prebacuje preko Drave. — Sutradan 21. marta, laka jutarnja izmaglica rasprostrla se po aerodromu Gospođinci na kome je bazirao puk jurišnika. Oko 10 časova magla se iznenada digla, a zajedno s njom i četvorka jurišnika koju je predvodio major Malnarić. — Šturmovici su leteli prema cilju, a piloti su se nadali da prebacivanje neprijateljske kolone neće ići tako brzo i da, ipak, neće zakasniti. — 3 kilometra severno od sela Narde, na putu koji je vijugao kroz nardsku šumu, Malnarić i Abraham su opazili kolonu koju su tražili... Malnarić je malo oduzeo gas i gurnuo palicu nadole. Otpočela je trka s iznenađenim neprijateljem koji je opazio četvorku u obrušavanju. Najpribraniji su ipak bili artiljerci. Dok je Malnarić — Abrahamov avion i dalje preteći jurio prema njima, u nebo su bile uperene sve cevi pet baterija 20 mm PA baterije. — Granate su zujale oko krila aviona i beli oblačići nanizali su se u veliki đerdan. Ali piloti kao da se nisu osvrnuli na uragansku vatru sa zemlje. Malnarić je hladnokrvno pritisnuo dugme i odbacio bombe na kolonu od sedam tenkova. Kada se peo uvis, mirno je rekao svom strelcu: — Abrahame, sada si ti na redu! Borac Stevan Abraham, vazdušni strelac, je svojim mitraljezom tukao po vojnicima koji su bežali između tenkova i vozila. — Dobri su i naši pratoci — mirno je primetio Malnarić, osmatrajući kako njihove bombe padaju kraj tenkova. — Šturmovici se nisu peli na veću visinu jer bi tako bili više izloženi protivavionskoј vatri. Zato je Malnarić svoju četvorku odveo malo levo i iznad vrhova drveća spustio se u brišući let... Buka avionskih motora, prvi udarci raketnih zrna i njihovo zlokobno šištanje kroz vazduh primorali su artiljerce da se brzo okrenu prema njima. Na jednoj maloj čistini nalazila se baterija topova Erlikona. Malnarićev i Abrahamov avion jurio je pravo na njih: bio je ogroman, crn, preteći. Više od straha, vojnici su zastali i onda opalili iz svih oruđa. — Malnarić — Abrahamov avion bio je pogođen, ali je produžio i dalje u brišućem letu. Lovci su zatim videli jaku eksploziju i dimnu traku dužine od oko 300 metara u neprijateljskoј koloni. Eksplozija je zaparala modro, prolećno nebo i ugasila se u dubini nardske šume. — U 11 časova tri avioia koje je predvodio major Malnarić sletela su u Gospođince bez svog komandanta i njegovog vazdušnog strelca.«

voj romansiranoj ratnoj biografiji koja je prevedena na nekoliko svetskih jezika, pod nazivom »Pod žutom zvezdom«. Odmah po povratku u zemlju, u novembru 1944, dobrovoljno stupa u NOVJ, gde je u toku rata bio na sledećim sanitetskim dužnostima: šef zaraznog odeljenja bolnice Glavnog štaba Vojvodine, upravnik sanitetske oficirske škole JNA. Posle rata ostao je u JNA i bio upravnik poliklinike VMA, a zatim pomoćnik upravnika VMA. Penzionisan u činu generalmajora sanitetske službe.²³⁷

Lidija Deak-Andželić. Kćerka dr Andrije Deaka. Pošto je s uspehom u jednom buretu prebačena u Srem, odlazi u Frušku Goru. Izvesno vreme se nalazi kao borac u Fruškogorskom odredu da bi kasnije u redovima boraca 6. vojvođanske brigade dočekala kraj rata.²³⁷

U Slavoniji su takođe kao borci naših brigada ili odreda poginuli Moric Dubović i Đerđ Kon iz Subotice, dok je Leopold Klajn, talmudista iz Subotice, poginuo u završnim borbama za oslobođenje Niša u oktobru 1944. godine. (Do konkretnijih podataka o navedenim licima autor i pored svih nastojanja i istraživanja nije mogao doći.)

Imre, Šrajer, poznat kao junak sa Stracina, pošto se 1944. vratio u St. Moravicu i našao svoj dom opljačkan i porodicu uništenu, javio se u NOVJ i opravdao renome junaka sa Stracina stekavši više odlikovanja. Iz Vrbasu su na sličan način u NOVJ stupili Pavle i Laslo Fuks. Eugen Verber (poznati dramski umetnik) je na sličan način stupio u artiljerijsku brigadu 51. divizije. Dr Josip Frenkl, lekar iz Sombora, stupio je u JNA marta 1945. i bio lekar u partizanskoj bolnici u Grumu. Dr Karlo Fišl, lekar iz Novog Sada, koji je tokom 1941. organizovao kurseve za prvu pomoć, stupio je u NOVJ marta 1945. i bio lekar sanitetskog broda »Vasil Lupu«. Dr Ferenc Kalman, lekar iz Subotice, u NOVJ stupio septembra 1944. i bio upravnik bolnice 40. divizije. Dr Andraš Kesler, lekar iz Srbobrana, stupio u JNA aprila 1945. Dr Ištvan Lebl, lekar iz Novog Sada, u JNA stupio aprila 1945. i bio lekar vojne bolnice u Novom Sadu. Dr Artur Munk, lekar iz Subotice, u NOVJ stupio decembra 1944. i bio upravnik zarazne bolnice III centra vojne oblasti za Vojvodinu, u Subotici. Dr Laslo Špicer, lekar iz Sombora, u JNA je stupio aprila 1945. i bio upravnik ambulante Komande mesta u Subotici. Dr Peter Švarc, lekar iz Novog Sada, u NOVJ stupio oktobra 1944. i bio upravnik stanice za transfuziju krvi pri ŠOVS. Dr Bela Šešenji, lekar iz Vrbasu, u NOVJ stupio oktobra 1944. i bio hirurg u bolnici u Vrbasu. Dr Mavro Vizner, lekar, rodom iz Sombora, mobilisan marta 1941. i bio u 21. pešadijskom puku u Aleksu Šantiću, zarobljen, a zatim na prisilnom radu, u NOVJ od oktobra 1944, bio lekar 9. vojvo-

²³⁷ Zbornik 2, ND, str. 178, kao i izjava Dr Andrije Deaka data autoru.

đanske brigade. Ištvan Fišer, apotekar iz Vrbasa, u NOVJ od novembra 1944, bio apotekar u sanitetskom skladištu Glavnog štaba Vojvodine. Đula Rauh, apotekar iz Bečeja, u NOVJ bio referent apoteke u »Petefi brigadi«. Viktor Taub, veterinar iz Bačke Topole, u NOVJ od oktobra 1944, do tada u zarobljeništvu, veterinar u stočnom depou u Šapcu. Pavle Baranji, učenik iz Srbobrana, u NOVJ od septembra 1944, bolničar u bolnici Druge armije. Marija Lenard, učenica iz Subotice, po okupaciji sklonila se u Bor odakle je juna 1944. stupila u NOVJ kao bolničarka u 1. proleterskoj brigadi. Lenka Vajner, domaćica iz Bajmoka, po kapitulaciji Jugoslavije sklonila se u Italiju i stupila u JNA januara 1945. i bila laborant u partizanskoj bolnici u Tarantu.²³⁸ Đorđe Ingus po bekstvu iz logora stupio u JNA.²³⁹

XVI

DEPORTACIJA JEVREJA IZ BAČKE U NEMAČKE LOGORE

Nakon okupacije Mađarske od strane Hitlerove Nemačke, marta 1944, Ministarstvo unutrašnjih poslova nove kvislinške vlade 7. IV 1944. donosi naredbu po kojoj će se izvršiti interniranje svih Jevreja, bez obzira na pol i starost, i sa područja Bačke. Od te odluke bili su izuzeti samo oni Jevreji koji su kao stručnjaci bili zaposleni na radnim mestima važnim za ratnu privredu, kao što su industrija, rudnici, poljoprivredni posedi, ili bili lekari specijalisti i slično. Prema interniranim Jevrejima dvojako je trebalo postupati. One Jevreje za koje se smatralo da predstavljaju opasnost za društvenu bezbednost odvodili su odmah u koncentracione logore. Svi ostali trebalo je da budu prvo izdvojeni u odvojena stambena naselja — geta, da bi kasnije bili predani Nemcima.

U takvim okolnostima mnogi bački Jevreji pokušavaju da iz nastale situacije nađu neki povoljan izlaz ili rešenje. Mnogi od njih se s lažnim legitimacijama sklanjaju u druga mesta, drugi pak pokušavaju da se probiju do slobodne teritorije u Sremu ili Slavoniji. Po podacima Mladena Vrtunskog,²⁴⁰ u bačko-topolskom

²³⁸ Zbornik 2, ND, str. 176—221.

²³⁹ *Katarina Adanja*, koja je rat provela skrivena u Budimpešti, izjavila je da joj je poznato da je Đerđ Ingus bio u nekom radnom logoru, i da je januara 1945. godine, još dok su se borbe vodile s Nemcima u Budimu, istog sreća u partizanskoj uniformi u oslobođenom delu Pešte, kod Švajcarske ambasade. Tom prilikom joj je rekao da je službeno po nekom poslu došao iz Subotice u Budimpeštu, kao i da je pronašao njenu kćerku Miru, koja je bila sakrivena kod Lujze Mihaljčić-Vlahović, da joj je dete dobro i da ih je materijalno pomogao, između ostalog drvima za ogrev.

²⁴⁰ *Mladen Vrtunski*, ND, str. 78, 203—204.

logoru su završavali mnogi od onih koji su bili osumnjičeni i uhvaćeni u pokušaju da pređu u Srem. Tako, između ostalih, navodi Ibiku Sekelj, Poldiku Vamošer i druge Jevreje koji su pokušali da izbegnu deportaciju i nameravali da se prebace na partizansku slobodnu teritoriju, ali su pri tome uhvaćeni i prebaćeni u bačko-topolski logor.

Takođe, ovaj autor beleži i imena 33 budimpeštanska Jevreja, koji su se isključivo iz navedenih razloga našli u ovom logoru, zatim i sledećih 30 Jevreja koji su se zatekli u Bačkoj, došavši čak iz Nemačke, Austrije, Poljske, Čehoslovačke, da bi većinom dospeli, umesto na oslobođenu jugoslovensku teritoriju, prvo u bačko-topolski logor, a zatim bili predati Nemcima. Ovde je reč o onima koji su uhvaćeni. Neki su ostali neotkriveni, a vrlo je mali broj onih koji su preko »Bačkog kanala« uspeli da pređu na slobodnu teritoriju u Sremu. Razlozi su mnogobrojni, glavni — od okupatora još uvek dosta prigušeni NOP u Bačkoj, kao još uvek vojnički čvrsto zaposednute obale Dunava i Tise.

U sklopu navedenih okolnosti, najtragičnije je to što većina bačkih Jevreja, kao i većina rukovodstva NOP-a Bačke, nisu bili dovoljno informisani, niti pripremljeni na stvarnost deportacije.²⁴¹

²⁴¹ Po kazivanju Kate Budimčević-Sič, odbornika AFŽ-a u Subotici, početkom 1944. godine, bilo je izvesnih pokušaja pojedinih reonskih odbora AFŽ-a u Subotici da se na neki način spasu barem jevrejska deca. Tako je Zoltan Deneberg, sin dr-a Ištvana Deneberga i njegove supruge Hilde, bio skriven kod izvesne Klare Bašić. Iz izjave Katarine Adanja, službenice iz Beograda, poznato je da je i njen sin na sličan način bio sklonjen kod Lujze Mihajličić-Vlahović, manikirke, rodom iz Bosne, koja je radila u Subotici. Magda Bošan-Simin, u pismu autoru, pak, navodi slučaj svoje tetke iz St. Moravice, »koja je učinila sve da spase svoje muško dete. Hrabro se odvojila od njega i prihvatila ponudu prijatelja iz Subotice (srpska lekarska porodica) da ga sklone i othrane. Neko je prokazao ovu porodicu u Subotici, dete je oduzeto i odvedeno u Aušvic sledećim transportom. Moja mati je isto tako bila spremna da se odvoji od moje braće i sve je učinila da im spase život. Uspela je da spase starijeg sina...« No, bilo je i drugih slučajeva, kazuje Kata Budimčević-Sič, neki roditelji su odbijali da se odvoje od svoje dece, kao na primer, Frankl Đula, trgovac iz Subotice, koji jednostavno nije verovao u ono što ih je očekivalo, i na taj način je onemogućio da spase život svojih deci. Izvestan broj Jevreja nije verovao da će biti deportovani, kazuje Magda Gros-Engler, koja je pobjegla sa železničke stanice prilikom njihovog vagoniranja. Mnogi bogatiji, koji su uspeli preko korumpiranih organa vlasti da dođu do lažnih legitimacija, nisu mogli psihički da izdrže boravak van jevrejske društvene sredine, i verujući da je kraj rata blizu, vratili su se dobrovoljno, među svoje, u geto... Ibolja Grosberger, koja je imala malo dete i uspela da se pomoću lažnih dokumenata ilegalno skloni, nije mogla psihički da izdrži odvojenost od svojih i vratila se zajedno sa detetom u geto. Magda Šefer, iz Kanjiže, na sličan način nije mogla psihički da podnosi ilegalan život, ali je smogla toliko snage da ostavi dete i onda da se vrati u geto. U takvoj situaciji i sam autor ovog teksta, u ono vreme u rukovodstvu NOP-a severne Bačke, zaokupljen je tim problemom. Razgovara sa Oska-

S druge strane, kada se razmotri o kojim se bačkim Jevrejima radilo u vreme deportacije, evidentno je:

1) Ono što je od Jevreja bilo vojnički, kao starešine, obučeno (oko 1%) za vreme kratkotrajnog aprilskog rata palo je u zarobljeništvo i do kraja rata tamo ostalo;

2) Iz Bačke je tokom 1941—1944. otišlo u NOVJ ili bilo osuđeno zbog pripadnosti NOP-u oko 400 Jevreja²⁴² (ili 2,5% svih bačkih Jevreja). To je zapravo bilo svesno, revolucionarno i za organizovanje otpora sposobno jezgro bačkih Jevreja, koje je u trenutku deportacije već bilo istrgnuto iz tela jevrejstva;

3) Oko 4.000 bačkih Jevreja (ili 25%) je između 1941. i 1944. godine bilo obuhvaćeno prisilnim radnom službom i kroz istu gotovo potpuno uništeno. U toj masi se nalazio onaj aktivni, vitalni, na vojničke napore sposobni muški potencijal, koji je u vreme deportacije već bio gotovo potpuno uništen;

4) U šajkaškoj i novosadskoj raciji januara 1942. godine uništeno je oko 1.200 (oko 7,5%) bačkih Jevreja (Novi Sad 870, St. Bečej oko 100, Čurug 100, Titel 35, Žabalj 29 i u ostalim mestima južne Bačke oko 50 ubijenih Jevreja), u kojoj je opet stradao onaj najvitalniji i NOP-u najbliži deo Jevreja; i

rom Hanom, koji je 1941. bio u njegovoj skojevskoj grupi, zajedno bili uhapšeni i osuđeni, pa i pušteni 1943. na slobodu. Razgovara i s njegovim roditeljima, kao i s izvesnim njihovim prijateljima. Interesuje se da li razmišljaju, znaju li bilo šta i preduzimaju li šta u vezi sa svojom daljom sudbinom. Insistira da se sklone negde, interesuje se da li traže mogućnost da se prebace na slobodnu teritoriju, makar pojedinačno, da se barem neko od njih spase. Još uvek, čak više nego pre se mogu naći veze. Neodređeno su slegali ramenima. Da li je to bio plod njihovog poslovičnog realizma, ili urođenog fatalizma, ili jednostavno nisu verovali u ono što ih čeka, nisu bili pripremljeni na stvarnost. Slične razgovore poput ovih autor je vodio i sa rukovodiocima NOP-a, u Subotici, s Dušanom Krnjanski-Jovićem, Lajošem Dudašom — Kaćom i Grgom Lulićem. Ali sa gotovo istim neodređenim rezultatima. Slobodno se može reći da su i oni bili nesprenni da se uhvate s ovim problemom. Nisu bili upoznati niti su verovali u pravu stvarnost jednog Aušvica ili Mauthauzena. Kada se Luliću, sekretaru SK KP Subotica, aprila 1944. obratila Kata Baš, Jevrejka, koja je kao član SKOJ-a odležala svoju kaznu zatvora, i zamolila da ju prebaci na slobodnu teritoriju, jer joj kao Jevrejki preči deportacija, on joj je odgovorio da su mogućnosti za prebacivanje na slobodnu teritoriju ograničene i ako treba nekog prebaciti, onda će se to učiniti sa onim kome, ako dođe u ruke okupatora, prete vešala, a nju čeka samo logor. — »Ljudi nisu hteli — u razgovoru saopštio je autoru dr Teodor Kovač iz Novog Sada — mogli i umeli da veruju da se dešava ono što se dešavalo. Jednostavno nisu bili dovoljno pripremljeni da se može dogoditi ono što se dogodilo. Ta perfidna politika, da par stotina esesovaca ubija par miliona ljudi, stvarno je za normalni ljudski mozak nešto neverovatno... Ljudi su govorili, što da nas ubijaju, kome smo mi skrivili, moj čukunedda je bio pod Košutom ovo i ono«.

²⁴² Po podacima iz prethodnih proračuna dr Jaše Romana, publiciste iz Beograda.

5) Oko 600 (3,8%) bačkih Jevreja od jula 1943. do jeseni 1944. odvedeno na prisilni rad u Borski rudnik i tamo skoro potpuno uništeno.

Drugim rečima, Jevreji iz Bačke su već od samog početka rata tj. okupacije vrlo smišljenim postupkom od strane okupatora bili lišeni intelektualnog, revolucionarnog i za borbena pregnuća sposobnog ljudskog potencijala, koji je obuhvatao oko 6.200 lica ili 38% svih bačkih Jevreja. Deportaciju su dočekali uglavnom žene, deca, starci i bolesnici — oko 10.000 Jevreja ili 62% bačkih Jevreja.

Svim ovim licima je prethodno bila popisana i zapečaćena imovina. Svaki za deportaciju predviđeni Jevrejin je po propisima mogao sa sobom da ponese odeće, rublja, posteljine i hrane, u težini do 50 kilograma. Sva ostala dobra i imovina Jevreja je bila zaplenjena, kao što su novac, zlato, vrednosni papiri i dr. Svi su se nalazili pod stalnom kontrolom policije i žandarmerije, da bi onda, tokom maja i juna 1944, bili prebačeni u nemačke koncentracione logore gde je većina od njih stradala.

XVII

NOP U ZAROBLJENIČKIM LOGORIMA U NEMAČKOJ

Posle sloma bivše Jugoslavije, krajem aprila i prvih dana maja, veliki broj bivših jugoslovenskih aktivnih i rezervnih oficira, našao se u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj, pre svega u Osnabriku, Nirnbergu, Strasburgu, Striju i dr. Među zarobljenicima se nalazilo i oko 350 oficira Jevreja koji su na uniformi nosili posebne oznake (žuta zvezda).

Odmah po dolasku u logor, izvestan broj zarobljenih oficira, članova KPJ, smatra da je nastupio trenutak da se radi rešavanja nastalih problema u logorima pristupi formiranju partijskih organizacija koje će rukovoditi pokretom otpora među progresivno orijentisanim, slobodoljubivim i demokratski nastrojenim oficirima u logorima.

Već od samog dolaska u logore počela se razvijati diferencijacija i politička borba među zarobljenim oficirima. Jedni, reakcionarno orijentisani, su akt sloma Jugoslavije prihvatili kao gotovu stvar i shodno tome izvlačili zaključak da Jugoslavija pravno više ne postoji i da, u savezništvu sa Hitlerom, Srbiju treba uključiti u njegov novi poredak. Drugi, takođe reakcionarni ali protivnemački i prozapadno orijentisani, su u to vreme još bili zbunjeni i u svakom pogledu dezorijentisani.

Nasuprot njima, jedino su komunisti zastupali stav da Jugoslavija pravno i faktički — sve do konačnog završetka II svetskog rata, još postoji, i da su oficiri, iako zarobljenici, predstavnici te zemlje, čiju čast do kraja treba voljom, umešnošću i snagom svih do kraja braniti.

Ulaskom SSSR-a u rat i proširenjem antihitlerovske koalicije, taj stav je dobio čvrstu političku i materijalnu osnovu. Ovakav stav komunista ubrzo je dao pozitivne rezultate, kroz razne vidove legalnog i ilegalnog rada, kroz formiranje raznih kulturnih i strukovnih udruženja: pravnika, inženjera, prosvetnih i drugih radnika, negovan je jugoslovenski patriotizam i pripremani su zarobljeni oficiri na aktivan otpor okupatoru, odnosno pripremali su se za oružanu borbu — nabavljali oružje, obrazovali formacijske jedinice i sl.

Među najvažnijim organizaciono-političkim rezultatima koje su napredni oficiri pod rukovodstvom komunista, juna 1942. postigli bilo je zvanje poverenika, koga su oni birali među sobom. To pravo je zarobljenicima pripadalo na osnovu Ženevske konvencije o ratnim zarobljenicima. Na osnovu tog prava poverenik ih je legalno predstavljao pred nemačkom oružanom silom i pred Međunarodnim crvenim krstom.

Kao posledica sve vidnijih rezultata u borbi protiv Hitlerovog poretka, koje u borbi postižu progresivne snage u svetu, i to pre svega uspeh Crvene armije i NOR-a naroda Jugoslavije, u logorima dolazi do dalje polarizacije revolucionarnih i reakcionarnih snaga. Onaj deo konzervativnih, prozapadno orijentisanih oficira — Draže Mihailovića, koji su dotad naprednim oficirima pružali izvesnu moralnu i političku podršku, okreću se i vezuju za pronedicevski i proljotičevski orijentisane oficire.

Nasuprot tome, napredni oficiri dobivaju bezrezervnu podršku 200 pridodatih im vojnika, sa kojima je po partijskom zadatku bio zadužen jedan od starijih i iskusnijih članova KPJ, Sima Karaoglanović, Jevrejin iz Beograda; kao i u redovima zapravo svih 350 izdvojenih oficira Jevreja, koji su bez razlike na svoju dotadašnju političku i klasnu pripadnost shvatili istorijski značaj borbe koju su napredne snage na čelu sa članovima KPJ vodile u logorima, i na taj način pridobile za sebe u pojedinim logorima čak i do polovine zarobljenih oficira.

U proleće 1943. NOP u logoru uspostavlja vezu sa NOP-om u zemlji. Zbog takvog razvoja događaja Nemci 13. VII 1943. izdvajaju iz sastava logora u Osnabriku, koji je predstavljao centar NOP-a u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj, 350 oficira za koje se na osnovu raznih dostava smatralo, da su komunisti, antifašisti ili nepomirljivi patrioti, i smeštaju ih zajedno sa 350 oficira Jevreja, u jedan zaseban kažnjenički blok nazvan logor »D«.

Bez obzira na navedene mere, ta odluka nije mogla da zaustavi proces na čijem čelu je stajao NOP u logorima. 10. IX 1944. su izdvojeni svih 350 Jevreja oficira i prebačeni u logor Štrasburg, ali oni su uskoro bili oslobođeni.

U antifašističkom veću logora pred samo oslobođenje, od Jevreja Vojvođana su bili: dr Vajs Albert, dr Kadelburg Lavoslav, dr Folbrant Herman, dok je u partijskom komitetu logora bio, Oto Bihalji, jedan od najistaknutijih boraca u logorima i pisac zapažene knjige iz života u logorima: »Do viđenja u oktobru«.

Od bačkih Jevreja u NOP-u, u zarobljeničkim logorima istaknutu ulogu su imali: dr Presburger Josip, dr Gams Andrija, Levental Ladislav, Štajner Aleksandar-Dov, Mendelson Andrija, Lebl Arpad, Fišer Josip iz Sombora i dr.²⁴³

XVIII

UTICAJ ANTISEMITSKIH ZAKONA

Položaj i sudbina onog dela građanstva, koji se do tad ni po kakvim osnovama nije tretirao kao Jevreji, a koji su poticali iz mešovitih brakova između Jevreja i nejevreja, ili pak od nekad pokrštenih jevrejskih roditelja, bili su od ulaska Nemaca u Mađarsku, psihološki, moralno i fizički sve neizvesniji.

Pod teretom protivjevrejskih zakona, svaki službenik, pensioner, pri rešavanju bilo kojeg svog personalnog pitanja morao je priložiti krštenicu svojih predaka do unazad tri kolena. Kod onih lica koja su u svom poreklu imala tragove jevrejske krvi to je budilo nespokojsstvo, ličnu nesigurnost i postepeno ih politički orijentisalo na antihitlerovsku platformu, odnosno ukoliko im se prilazilo vrlo rado su se odazivala na saradnju sa NOP-om.

Autor ovog teksta je u Subotici imao na vezi jednu grupu takvim omladinaca, i koji su u svakom trenutku bili voljni da se uključe u subotički partizanski odred. Iz određenih razloga sve do oslobođenja Subotice, u oktobru 1944. godine, ti omladinci su za NOP bili korisniji da kao legalni građani izvršavaju druge zadatke: prikupljaju novac, raznu opremu, lekove, oružje i sl. Preko braće Fejer, Ferenc i Đule, došlo se do jedne puške koja se nalazila kod jednog vojnog begunca. Pored navedenih drugova tu su bili još: Gabor Nađ (danas živi u Izraelu), Lajčo Pap (poznati violinista), Đorđe Vig, Lajoš Kraus-Eči i dr.

²⁴³ Zbornik sećanja jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta »40 godina«, knjiga VII, 1941—1945., Bgd 1961, *Nikola Vujanović*, »Partizanski rad u zarobljeničkom logoru Osnabrik«, str. 522—576; kao i saopštenje dr-a Andrije Gamsa i dr-a Josipa Presburgera, pravnik iz Beograda, datih lično autoru.

Jedan od najsposobnijih boraca subotičkog partizanskog odreda, zamenik komandanta, Tivadar Felegi iz Novog Sada, je takođe po majci bio polujevrein.

Summary

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE PARTICIPATION OF JEWS OF BAČKA IN THE PEOPLES' LIBERATION WAR OF THE PEOPLES OF YUGOSLAVIA

The first Jews appeared in Bačka as back as the Middle Age but their settlement did not take an intensive pace until the liberation of this region from the Turkish rule in the 18th century. The end of the 19th century could be taken as the time-border-line when, generally speaking, their settlement in Bačka came to end. Since then their number in relation to other nations and nationalities in various localities varied between 1 and 6 per cent, i.e. they represented about 2 per cent of the population. After the year of 1848, the influence of Jews on the economic development of Bačka became more and more marked, particularly in commerce, banking and industry.

The development of the revolutionary working class movement in Bačka was closely linked with the development of the wider revolutionary movement in Hungary and Austria and started somewhere in 1871. In this wider movement the Jews from Bačka have often taken upon themselves very responsible roles. In Bačka itself the development of the revolutionary and working class movement was, as a rule, linked with a given revolutionary centre, meaning that the specific historical conditions in each of the three regions of Bačka influenced the movement in those three regions: in the Subotica region in the north, the Sombor region in north-west and in the Novi Sad region in the south of Bačka. It goes without saying that the specific characteristics of these regions always came to expression. These centers or events in Bačka can be specified as: the political emigration in Pecs after the break-up of the Bela Kun revolution in Hungary, the revolutionary uprising of workers in Subotica in 1919, the so called "Zelić-coup", the humanitarian organizations under the sponsorship of the Communist Party of Yugoslavia — CPY, the activity of the CPY and of the Federation of Communist Youth of Yugoslavia, the revolutionary trade union movement the association of private clerical workers — SBOTIC, the progressive youth movement, i.e. the progressive movements of university and high school students, other progressive socio-political organizations (Association of Friends of Nature and others), the progressive press and, finally, the progressive social organizations of Jewish youth "Hashomer Hatzair", Tehelet Lavan" and tohers.

Between the two world wars the reactionary government kept harassing, arresting, sentencing to long term punishments and even killing numerous progressive minded Jews because of their revolutionary belief and activity, and engagement in the above mentioned socio-political organizations. Seven progressive minded Jews participated in the civil war in Spain.

When in April 1941, the Hungarian Horthy units occupied Bačka, in their system of occupation the Jews were made special target of the strongest measures. From the very beginning of the occupation the Jews were exposed to cruel tortures, various violent harassments and killings, they were taken hostages, recruited to punished units to be sent to the

eastern front and to the Bor copper mine, and even made targets of mass executions. All the Jewish property was plundered, put under sequestration or simply taken possession of.

The entry of the occupying forces into Bačka was not awaited passively by the Jews. Compared with the other ethnic groups in Bačka they gave, in relative terms, the highest percentage of those who either joined the fighting units or supported the People's Liberation Movement (PLM) as sympathizers. Those days the progressive Jewish youth organization in Subotica, Tehelet Lavan, and the Hashomer Hatzair of Novi Sad had talks with the representatives of the PLM with a view to finding a way for the members of these organizations to join, as a group, the PLM and the units fighting the occupiers. At the same time Jewish youth in the region of Subotica, Senta, Bačka Topola, Novi Sad and other cities were actively engaged in the preparations and execution of actions of sabotage, burning of grain and hem crop, demolishing railway instalations, etc. The uprising in Bačka required great losses due to the overwhelming strength of the occupying forces. The majority of the activists was either arrested or killed. The first aim of the occupier was to make the PLM in Bačka appear as part of a widespread international Jewish conspiracy, as a movement inspired, financed and guided by Jews. It is therefore that the show-trials the occupier staged were particularly aimed against Jews which came to expression in the number of capital punishments and long term prison sentences. It was only later that the PLM in Bačka was given its proper meaning and character.

These trials — at the end of 1941 and the beginning of 1942 — mark the end of the first historical phase of the PLM in Bačka to be followed, due to the overwhelming strength of the enemy, by a period of organized retreat of the fighting units and of the people of Bačka as directed by the regional leadership. This is the phase of political and organizational consolidation of the PLM in Bačka with a view to start, when adequate conditions are created, the period of armed struggle aiming at final liberation of Bačka. This is also the period when new efficacious socio-political, organizational and tactical fighting methods of the PLM of Bačka emerged and were put in the service of the struggle, although during the same period further heavy losses and setbacks had to be registered. A number of talented and courageous Jews had played important role in these developments.

During the interval the majority of those members of the PLM and of the fighting units who survived — with a great number of Jews among them was kept in confinement in various prisons of the occupiers. Such places were the inquest-prison in Subotica where most of the political convicts from the whole territory of Bačka were concentrated, the prison in Kalocsa, the jail in Szeged and its extension for minors called "Csillag", the penitentiaries for minors in Cegled and Aszod, the gaol in Satoralyajhely, the military prison at the Margitkörtut in Budapest, the prison in Konti street in Budapest, the gaol in Vac and the women's prison "Maria Nostra", near Budapest. In all these prisons the political convicts succeeded to organize cultural and ideological-political activity, somewhere less, somewhere more intensive ones, as the conditions and circumstances varied.

Since the second part of 1942, when it became evident that the war against the Allies is far from being a thing completed, the Hungarian occupiers started to mobilize all male political convicts and to send them from those prisons into semi-military units to be used as forced labourers, mostly at the eastern front or put them to various dangerous works in Hungary exposing their life to peril. When the Red Army reached Hungary the majority of these political prisoners succeeded to escape from those

forced labour units. The women political prisoners were taken from the "Maria Nostra" prison to Germany where the majority of them met with death in various camps. The convicts in the Satoralyaujhely prison have had wrongly ascertained the situation when decided, in the spring of 1944, to start an uprising in the prison. They did liberate the prison but eventually suffered heavily as the conditions for such action were not ripe yet at that moment.

By recruiting the political convicts into forced labour units the occupier actually had the primary aim to expose them to extermination at the front. This aim was not achieved in full as the time was too short and the advance of the Red Army, which blot out of existence the Second Hungarian Army in 1942/43, was too fast. The majority of those serving in the forced labour and Jewish units was liberated by the Red Army.

Unfortunately the sufferings of those people did not come to an end thereby. During the first few months, which were the most difficult ones, the bureaucratic Stalinist administration did not pay attention to the difference between the members of the forced labour and Jewish units and the other prisoners of war. They were all sent to various prisoners of war camps where the majority of them met death caused by starvation, cold, typhus or other illnesses.

When in the summer of 1944, the Red Army entered Yugoslavia, many Jews who were recruited into forced labour units and found themselves on the territory of USSR or Hungary, or in the Bor copper mine, succeeded to escape and to join the struggle against the occupiers. Quite a few of them were those who lived in Budapest in hiding.

From the very beginning of the People's Liberation War of the peoples of Yugoslavia, a considerable number of Jews, members of the PLM of Bačka, depending on where they happened to be those days, joined the partizan units or the People's Liberation Army of Yugoslavia and were often given various responsible duties.

In the spring of 1944, when the Germans entered Hungary, all those Jews of Bačka who still here there, mostly women, elderly people and children, were deported to German concentration and labour camps where the majority of them was killed or died.

Those Jews who were taken prisoners of war in April 1941, as members of the former Yugoslav army, the Jews from Bačka among them, found themselves in prisoners of war camps where, practically without exception, they joined the ranks of the progressive minded officers and participated together with them in the difficult but successful struggle which was waged, under the leadership of the CPY, for the victory of the antifascist tenets of the PLM.

Also, the majority of those citizens of Bačka who were born in mixed marriages between Jews and nonjews, or were in whatever way related to Jews by way of blood connection, choose to join the PLM and the anti-fascist struggle of the peoples of Yugoslavia.

Internirani Jevreji na prinudnom radu Senta, april 1941.

Omladinci iz jevrejskog Kena u Subotici, prva grupa koja je palila žito u subotičkom ataru. Stoje sa leva na desno: *Ištvan Lederer, Đerđ Hajzler, Ocsi Straus, Ivan Herman, Ištvan Ro, Zenfeld i Vajs*

Dr. Adolf Doci Singer, Lola Vol, Konstantin Lakenbach, Edén Kornštajn, Mikloš Nikola Švalb i Perl Gelert obešeni 18. novembra 1941. u Subotici

Spomenik Jevrejima borcima protiv fašizma i žrtvama fašizma na jevrejskom groblju u Subotici. Ispred i oko spomenika su grobovi Jevreja obešenih 18. novembra 1941. od strane okupatorskih vlasti

Ružica Rip, pogubljena 1941. u Kolašinu

Familija Husar. *Mikloš* i *Lajoš* obešeni u Šatoralijaujhelju, marta 1944. posle pokušaja organizovanja masovnog bekstva. Cella familija učesnik NOB-a

Vešanje *Livije Bem* u Novom Sadu decembra 1941. godine

Oto Blam, pogubljen 1941. u Futogu kraj Novog Sada

Lajoš Sirteš, član Hašomer Hacaira Novi Sad vođa SKOJ-evske grupe u Novom Sadu. Suđeno mu je 1941/42, ubijen je u Ukrajini 1942. godine

Singer Đerd iz Bačke Topole, poginuo u pobuni u Satoralijaujhelju. Vođa omladinske grupe koja je vršila proboj iz zatvora

Grupa Jevreja na prinudnom radu u Boru

Tzv. 451. kažnjenički bataljon sastavljen iz političkih osuđenika iz Subotice, na svom putu za Istočni front — oktobar 1942. godine